

37(091)

Б48

Л.Д. БЕРЕЗІВСЬКА

ОСВІТНЬО-ВИХОВНА

ДІЯЛЬНІСТЬ

КІЇВСЬКИХ

ПРОСВІТНИЦЬКИХ

ТОВАРИСТВ

(друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.)

Л. Д. БЕРЕЗІВСЬКА

37(091)
Б-48

ОСВІТНЬО-ВИХОВНА
ДІЯЛЬНІСТЬ
КИЇВСЬКИХ
ПРОСВІТНИЦЬКИХ
ТОВАРИСТВ

(друга половина ХІХ — поч. ХХ ст.)

Державна
науково-педагогічна бібліотека
України
04000, м. Київ, вул. М. Берлінського, 9

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО «МОЛОДЬ»
1999

325016 R

34(030)(444)785/191"

ББК 74.00 Укр.
Б48

У монографії на основі глибокого вивчення та аналізу архівних матеріалів історико-педагогічної літератури висвітлюється освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств другої половини ХІХ — початку ХХ століть.

Розкривається боротьба просвітницьких об'єднань за українську національну школу та з суцільною русифікацією освіти в Україні, боротьба за поліпшення матеріального, культурно-освітнього становища вчителя, напрями та форми організації позашкільного життя дітей.

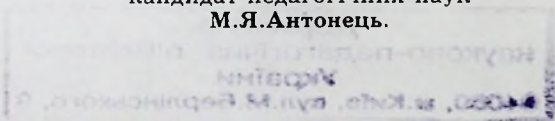
Матеріали даного дослідження стануть у нагоді науковцям, педагогам, а також усім, хто цікавиться історією педагогіки.

*Друкується за ухвалою Вченої ради
Інституту педагогіки АПН України.*

Рецензенти:

- О.В.Сухомлинська, дійсний член АПН України,
доктор педагогічних наук, професор;
М.Д.Ярмаченко, дійсний член АПН України,
доктор педагогічних наук, професор;
С.М.Філоненко, кандидат педагогічних наук.

Науковий редактор
кандидат педагогічних наук
М.Я.Антонець.

ISBN 966-7615-02-2

© Березівська Л.Д., 1999

© Художнє оформлення. В. Машков, 1999

Присвячую своїм батькам

ВІД АВТОРА

Національна школа може розвиватися тоді, коли національною свідомістю опанує не лише інтелігенція, а й широкі маси селян і робітників.

Софія Русова

У сучасних умовах суспільно-політичного, культурного й освітянського життя зростає роль громадських організацій. У розвитку освіти України актуально постає завдання — широко залучати до розв'язання її проблем громадські організації, товариства.

Діяльність просвітницьких товариств другої половини XIX — поч. XX ст. — це ціла доба в розвитку історії педагогіки й культури України в цілому. Їхня праця на ниві освіти набула помітного громадського звучання, впливаючись у загальний процес національного відродження. Прогресивна українська інтелігенція, працюючи у товариствах за умов колоніального гноблення України, пробуджувала національну самосвідомість, закладала основи рідномовної освіти.

У даній праці — проаналізовано, систематизовано й узагальнено напрями, зміст і форми освітньо-виховної діяльності київських просвітницьких товариств другої половини XIX — початку XX століть. Київські просвітницькі організації представлені як центри науково-педагогічної та освітньо-виховної роботи не тільки в регіоні, а й у Наддніпрянській Україні.

Матеріали даного дослідження стануть у нагоді науковцям і педагогам у процесі написання спеціальних і узагальнюючих праць з історії педагогіки, навчальних посібників, розробки лекційних курсів, спецкурсів та спецсеминарів з даної тематики у вищих навчальних закладах, в лекційній пропаганді тощо. Зібрані та узагальнені в роботі матеріали сприятимуть доповненню й збагаченню історико-педагогічної науки, збереженню та передачі досвіду минулого з перспективою застосування у шкільно-освітній практиці. Необхідність поглибленого вивчення основних сфер діяльності київських просвітницьких організацій має важливе практичне значення для функціонування сучасних шкільних та позашкільних установ України, відроджених чи новоутворених товариств.

КИЇВСЬКІ ПРОСВІТНИЦЬКІ ТОВАРИСТВА ЯК КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ТА ВИХОВНІ ОСЕРЕДКИ В НАДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

1.1. Історичні витoki та еволюція діяльності просвітницьких об'єднань

ВИНИКНЕННЯ і діяльність різних громадських організацій в Україні в середині ХІХ — поч. ХХ ст. — є своєрідним за своєю природою явищем, яке має не лише культурно-просвітницький, а й педагогічний характер, бо одним з основних їх завдань було змінити зміст і якість освіти українського народу.

Товариство — це об'єднання людей з певною метою, напрямом діяльності та формами її вираження. Щоб розв'язати важливі проблеми з певної галузі життя, яким недостатньо приділяв увагу уряд, свідомі особи і створювали свої громади, позаурядові організації, товариства найрізноманітніших напрямів. Громадсько-освітня діяльність різних верств населення привела до створення системи громадських об'єднань в Україні.

Послідовна політика російських урядів щодо українського народу була спрямована на знищення його освіти, культури, мови, а отже, і нації. Цілою низкою указів українську мову поступово було витіснено з навчальних закладів України. Згадаємо деякі з них: указом Петра І 1720 р. заборонялося друкувати книжки українською мовою, наказувалося вилучати українські тексти із церковних книг. На прохання ченців Києво-Печерської лаври дозволити друкувати українські букварі, оскільки московських не хотіли купувати в Україні, уряд відповів указом про заборону друкування українських букварів і вилучення тих, що були в ужитку (1769). Указом Катерини ІІ 1782 р. було створено «Комісію для заведення в Росії народних училищ» з метою впровадження в Україні навчальних програм без урахування жодних національних особливостей, зокрема мовних відмінностей. У 1804 р. в Росії було запроваджено нову систему освіти, за якою ро-

сійська викладова мова впроваджувалася примусово. А 18 липня 1863 р. міністр внутрішніх справ П.Валуєв у листі до міністра народної освіти писав, що «ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може». 20 липня того ж року розпорядженням царя категорично заборонялося видання українською мовою книг «учбових і взагалі призначених для початкового читання народу». Вершиною усіх протиукраїнських заходів став Емський указ 18 травня 1876 р. (підготовлений таємним царським радником Михайлом Юзефовичем), який забороняв ввіз будь-яких українських книжок і брошур з-за кордону; видання українських творів та переказів, окрім історичних документів та художніх творів, друкування слів українською мовою при нотах, влаштування українських вистав, читання для народу. Емські постанови переглядалися у 1881, 1892, 1894, 1895 роках. Заборони з часом підтверджувалися, а то й додавалися нові.

Отже, майже все ХІХ ст. для українців, підданих Російської імперії, було часом боротьби за збереження власних мови, освіти, культури. Кращі представники, очолюючи громадсько-освітній рух, саме у школі, у просвітництві народу, у створенні національної системи виховання бачили шлях до збереження нації. Друга половина ХІХ — поч. ХХ ст. для українського народу — це період національного відродження, осмислення себе як етносу, а окремої людини як справжньої особистості в історії і в сучасному світі. Таким чином, умови, в яких розвивалась вітчизняна освіта (заборона друкованого слова і навчання рідною мовою, переслідування усіх проявів українського політичного й культурного життя), сприяли активізації української інтелігенції та громадських організацій.

Проте якщо говорити про генезу українського відродження, то потрібно зазначити, що в Східній Україні воно почалося ще в останню чверть ХVІІІ ст. На думку багатьох істориків, зокрема М.Грушевського, Д.Дорошенка, М.Драгоманова, українське національне культурне відродження, як і всіх інших слов'янських народів, мало своє джерело в історії Франції і в пробудженні української народності. Саме цю думку висловив М.Драгоманов у відповіді на лист Б.Грінченка у 1893 р., констатуючи закономірність появи терміну «україно-

фільство»¹. А в праці «Історія України з малюнками» Д.Дорошенко зазначав: «Це відродження, з одного боку, сперлося у нас на давню національну традицію Української козацької держави — Гетьманщини, а з другого — на нові народолюбиві ідеї, принесені з Заходу»². Всі події у Франції були відомі і в Україні, бо в лавах російської армії проти Наполеона брали участь і українці. Саме у Франції вони познайомилися з ідеями Французької буржуазної революції 1789 р. — свободи, братства, прав людини, почали мріяти про поширення цих ідей в Україні. Східна Україна, опинившись під владою російського уряду після розподілів Польщі, втратила всі ознаки національної держави. Наприкінці XVIII — початку XIX ст. ширше інтерпретується поняття «нація», що це не тільки вищі верстви населення, а весь народ. Зацікавлення історичним минулим народу, його життям, культурою стало згодом одним з основних елементів загальноєвропейського, слов'янського й українського романтизму. А основним рушієм українського національного відродження у першій чверті XIX ст. було дворянство. Народні маси не брали активної участі в цьому процесі, бо були в кріпацькій неволі та поза впливом школи й освіти. На зміну дворянству прийшла демократична інтелігенція. За характеристикою І.Крип'якевича, вона репрезентувала різні кола громадянства (вихідці з дрібної шляхти, козаків, селян), об'єднуючим фактором слугували вища освіта та «політичні і культурні стремління опертися на народ»³.

За таких обставин у першому десятиріччі XIX ст. в Україні організуються на західноєвропейський зразок масонські ложі й нелегальні організації освічених людей, які ставили різні гуманні й соціальні завдання, намагаючись протидіяти уряду. У 20-х роках XIX ст. розвиток освіти на демократичних засадах відстоювали декабристи. Ложа «Об'єднаних слов'ян» у Києві ставила за мету створити вільну спілку (федерацію) слов'янських народів. У той період існувало Малоросійське товариство, яке також добивалося політичної самостійності для України⁴. Члени товариства «Союз благоденства» вважали, що навчання у школах має проводитися рідною мовою. Для поширення знань і грамотності серед народу статутом Союзу передбачалася організація освітніх, наукових, жіночих, літератур-

них, молодіжних та інших легальних товариств. Від 1818 до 1822 р. існувало «Товариство з влаштування шкіл взаємного навчання», метою якого було відкриття шкіл, видання навчальної літератури, поширення нових методів навчальної роботи⁵. На думку М.Грушевського, відомості про такі товариства доходили до Т.Шевченка і його однодумців, що сприяло утворенню Кирило-Мефодіївського братства.

На початку ХІХ ст. центром просвітництва в Україні був Харків, де у 1805 р. було відкрито Харківський університет. Саме тут виникло «Філотехнічне товариство» (1811), яке пропагувало нові винаходи в господарстві й налічувало на Лівобережжі 100 членів, сприяло поширенню знань серед населення⁶.

На громадсько-освітній рух Східної України значною мірою впливав просвітницький рух Західної України, де для цього були сприятливіші суспільно-політичні умови. Саме тут, у Перемишлі, у 1815 р. виникло перше українське просвітницьке товариство нечисленної тоді інтелігенції переважно з числа духовенства, яка виявила бажання працювати в ім'я відродження української культури (1815—1817). Товариство створило дяко-вчительський інститут, з яким пов'язаний перший досвід народного шкільництва⁷. Нова хвиля національно-освітнього життя, що зародилася у Львові, у 30-х роках ХІХ ст. поширилася по всій Україні.

Інтелігенція Східної України прагнула співпрацювати з діячами просвітницького руху з Західної України. Зокрема, на засіданнях Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (РГТ) у 1873 р. О.Русов та М.Драгоманов докладно аргументували встановити тісні зв'язки з Галичиною⁸.

Із заснуванням у 1834 р. Київського університету Київ у 40-х роках ХІХ ст. стає другим центром освітнього руху в Україні, що дістав назву київської романтики. У цей період у Київському університеті виникло Кирило-Мефодіївське товариство. Активними учасниками цієї організації були Т.Шевченко, М.Максимович. Товариство ставило такі завдання: піклування про освіту, відкриття шкіл з українською мовою навчання, видання книжок для народу, повсюдне поширення грамотності. Для досягнення цих завдань найефективнішим шляхом, як вважав М.Максимович, був шлях

просвітництва. Михайло Олександрович відстоював ідею загальнонародного навчання, а в педагогічній діяльності спирався на принцип народності. Основою народності освіти й виховання він вважав право кожного громадянина на освіту і школу з рідною мовою викладання, побудовану на кращих народних традиціях. Саме з його ініціативи в 1841 р. і безпосередньо за його участю в Києві було створено «Товариство історії і старожитностей слав'яно-російських»⁹. Він був ініціатором створення київського «Тимчасового комітету для розшуку старожитностей», Товариства Нестора Літописця та інших наукових і просвітницьких осередків.

Не випадково саме м.Київ став центром громадських організацій у Наддніпрянській Україні. Оскільки у другій половині XIX — поч. XX ст. тут жили і творили люди, імена яких стали відомими не тільки в Україні, а й досягли світової слави. Багато з них були активними діячами, фундаторами різних просвітницьких організацій, діяльність яких виходила за межі міста й мала всеукраїнське значення. Київ протягом віків був центром освіти, науки, культури і, безперечно, просвітницького руху. «Був час, — зазначав на установчих зборах київської «Просвіти» 25 червня 1906 р. Б.Грінченко, — коли з цього міста хвилі просвіти, хвилі розумового життя розливалися не тільки на всю Україну, але й на всю Східну Європу, зачіпаючи й Західну. Настало по тому лихоліття, Київ занепав, але ж і після того він завжди залишався для нашого народу тим духовним центром, до якого поверталися наші очі, куди поривалося серце...»¹⁰.

Національно-освітній розвиток другої половини XIX ст. підготували епоха і творчість, просвітницька діяльність і педагогічні ідеї Г.Сковороди, Т.Шевченка, М.Драгоманова, М.Костомарова, П.Куліша, В.Антоновича, М.Максимовича, К.Ушинського, М.Пирогова та багатьох інших.

Скасування кріпацтва в Росії і посилення капіталістичних відносин не тільки привели до соціально-економічних змін, а й сприяли вибуху громадсько-педагогічної праці. У цей період у Росії спостерігається різке зростання послідовних і ґрунтовних досліджень з педагогіки, що впливало на громадсько-педагогічні пошуки в Україні. Період другої половини XIX — поч. XX ст.

історики характеризують як соціально-просвітницький ренесанс, започаткований у 20—40-х роках XIX ст.

У 50—60-х роках XIX ст. склалися сприятливі умови для національно-освітнього руху в Східній Україні. У 1864 р. було проведено судову реформу і запроваджено земське управління. Земства розгорнули широку освітню діяльність. Скасування кріпацтва в Україні не тільки сприяло підвищенню рівня народного господарства, активізації суспільного і національного руху, а й дало широку дорогу освітній праці та поширенню шкільництва.

Визвольному руху, що виник у всій Російській імперії і супроводжувався сплеском національної самосвідомості, співчувала передова інтелігенція Росії: «Петербурзький комітет грамотності в 1862 р. звернувся до правительства з прохенієм, щоб в народніх школах на Україні заведено науку на українській мові, а між рекомендованими ним для народнього читання книжками було навіть більше українських, як великоруських»¹¹.

На межі 50—60-х років XIX ст. у Києві виникла перша в Україні «Громада», фундаторами якої були В. Антонович, П. Житецький, М. Драгоманов. Члени «Громади» відкривали недільні, щоденні й вечірні школи для дорослих, намагалися поширювати українське друковане слово, відстоювали національний зміст викладання, влаштовували народні читання, працювали в бібліотеках-читальнях. Громадівці неодноразово зверталися до уряду з вимогами про дозвіл на освіту рідною мовою. У 1861 р. «Громади» об'єднували 200—300 осіб¹².

Попечителем київського навчального округу в цей час був М. Пирогов, який після детального ознайомлення з практикою організації недільних шкіл у Дерпті у 1859 р. відкрив першу недільну школу в Києві і став її викладачем¹³. Через рік у Києві функціонували чотири чоловічі та дві жіночі недільні школи.

Перша недільна школа виникла на Подолі. Вона складалася з двох відділів: для безграмотних і для тих, які вже вміли читати. Як зазначала С. Русова у праці «Просвітницький рух на Україні в 60-х роках», у школі навчався 121 учень, з них 93 записалися українцями¹⁴. А в недільній школі на «Новому Строєнні» —

понад 100, з них 75 — українці. Крім цих шкіл для хлопців, було відкрито школи й для дівчат. У 1860 р. розпочали свою діяльність недільні школи при першій київській та при Фундуклеївській гімназіях, у Полтаві, Харкові, Кременчуці, Переяславі, Золотоноші, Лубнах, Чернігові, Новгород-Сіверському. Створені громадивцями недільні школи сприяли розвитку народної освіти рідною мовою. Так, основною метою Подільської та Новостроєнської шкіл було «дати українському народові освіту в найбільш приступній для нього самого формі, народною українською мовою»¹⁵. Але вчителі шкіл по-різному підходили до розв'язання цієї проблеми. Новостроєнці намагалися відразу перейти до викладання українською мовою, тому й називали себе українцями (серед учителів школи — П.Чубинський). Подоляни, особливо М.Драгоманов, вважали неможливим обійтися відразу без російської мови, тому й називалися космополітами. Як бачимо, неоднозначними були підходи до розв'язання цієї проблеми.

Крім того, як зазначала С.Русова у праці «Просвітницький рух на Україні в 60-х роках», недільні школи «викликали серед інтелігентного громадянства жвавий рух до народної освіти: гімназисти, студенти, вчителі середніх шкіл та інші добровольці пригадали той великий обов'язок, що лежить на усіх свідомих громадянах — хоч крихіткою освіти поділитися з темними людьми»¹⁶.

Т.Шевченко для недільних шкіл упорядкував «Буквар Южнорусский». Громадивці й наступні покоління українців використовували твори Шевченка для поширення запропонованої ним народної педагогічної ідеї, виховання національної самосвідомості.

Цікаво, що громадські організації існували серед студентів і школярів. Зокрема, Микола Галаган згадував, що формування його світогляду почалося саме в «Українській громаді» середньошкільників, яка охоплювала київські гімназії для хлопців та дівчат. Така громада розподілялася на гуртки, які об'єднували середні навчальні заклади територіально (гуртки на Печерську, Подолі). На зібраннях, які проходили конспіративно, читалася нелегальна література, обговорювалися реферати. Часто засідання проводили представники від студентської організації.

Те суспільне середовище, у якому відбувалося становлення майбутнього національного діяча, можна краще зрозуміти з його власних спогадів: «Зібралися ми в помешканні Косачів на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці (я був дуже вражений тим, що в такій «панській» родині побачив умеблювання в українському стилі). Реферат мав нам прочитати К.В.Квітка про українську пісню. В кімнаті був бандурист. Вступне слово сказала О.П.Косач («Олена Пчілка»); потім грав і співав думи бандурист, а К.В.Квітка давав різні пояснення, інтерпретації й оцінку їх в історичній перспективі... Своїми поясненнями К.В.Квітка не тільки розворушував глибини приспаної української свідомості, але й підводив під неї науково-розумову підвалину»¹⁷.

На початку 70-х років XIX ст. В.Антонович при підтримці М.Драгоманова, О.Русова, М.Зібера, С.Подолінського утворив «Стару громаду» (близько 70 осіб), щоб відрізнити її від «Молодої громади», що складалася переважно зі студентів. Друкованим органом «Старої громади» стала газета «Киевский телеграф». У 1873 р. у Львові розпочало свою діяльність Літературне товариство ім. Т.Шевченка, яке пізніше було реформоване в наукове і фактично стало неофіційною українською академією наук.

Наведені факти свідчать, що у громадах відбувалося становлення майбутніх діячів просвітницького руху: вчителі, вчені, лікарі поступово перетворювалися на національних діячів. Громадівці стали пізніше членами багатьох просвітницьких організацій. Особливо жорстоку політику царат спрямував проти громадсько-національного руху, проти українського шкільництва. Тому більшість просвітницьких товариств існували в російській оболонці (формі). Проте майже у всіх російських товариствах працювали свідомі українці, вихідці із «Старої громади», які намагалися проводити роботу, спрямовану на відродження української мови, освіти, на видання українських книжок.

Так, **В.Науменко (1852—1919)** — педагог, літературознавець, етнограф, був головним редактором «Киевской старины», членом «Старої громади», головою Київського товариства грамотності, членом Київського товариства сприяння початковій освіті, «Просвіти», Українського наукового товариства (УНТ), Товариства

Нестора Літописця; після Лютневої революції — куратор Київського шкільного округу, міністр освіти в гетьманському уряді; розстріляний більшовиками. **Т.Лубенець (1855—1936)** — педагог-методист, з 1883 р. викладав російську мову й арифметику в Першій київській гімназії, інспектор народних училищ Київської губернії, викладач методики навчання й педагогіки, голова Товариства тверезості, активний діяч Товариства грамотності, Товариства сприяння початковій освіті, Товариства народних дитячих садків, Фребелівського товариства. **Олена Пчілка (1843—1930)** — письменник, член «Старої громади», діяч Київського товариства грамотності, «Просвіти», Літературно-артистичного товариства, Товариства друзів світу, Українського клубу; у 1920 р. заарештована більшовиками, після звільнення — співробітник ВУАН. **Леся Українка (1871—1913)** — відома українська поетеса, співробітничала з Товариством грамотності, була членом «Просвіти», Українського клубу. **С.Русова (Ліндфорс) (1856—1940)** — український педагог; активний член «Старої громади», Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (РГТ), «Просвіти», Товариства поширення початкової, середньої і вищої освіти; співробітничала з Товариством грамотності, часописами «Киевская Старина», «Світло», газетою «Рада». Після Лютневої революції — член Центральної Ради, голова департаменту позашкільної освіти, активна діячка Всеукраїнської учительської спілки, «Просвіти»; з 1919 р. будучи в еміграції, очолила «Українську жіночу громаду». **О.Русов (1877—1915)** — росіянин, український етнограф, фольклорист, закінчив Київський університет, викладав у Першій київській гімназії, член «Старої громади», Південно-Західного відділу РГТ, «Просвіти». **Б.Грінченко (1863—1910)** — український педагог, письменник, діяч «Громад», Товариства грамотності, Педагогічного товариства; з 1906 р. голова київської «Просвіти». **П.Житецький (1836—1911)** — випускник київських Духовної академії та університету, кандидат історико-філологічних наук; викладав у різних навчальних закладах Києва: Кадетському корпусі, Другій київській гімназії, Колегії Павла Галагана тощо; писав наукові праці з філології, у яких доводив самостійність розвитку й

походження української мови; активний діяч журналу «Киевская старина», багатьох просвітницьких товариств: Південно-Західного відділу РГТ, Київського товариства грамотності, Українського наукового товариства тощо. **М.Лисенко (1842—1912)** — український композитор, активний діяч «Старої громади», Південно-Західного відділу РГТ, Літературно-артистичного товариства, Товариства грамотності, «Просвіти», Українського клубу. **М.Василенко (1866—1935)** — видатний історик і правознавець, дослідник західноукраїнського й українського права, автор праць з краєзнавства, член Товариства грамотності, Товариства тверезості; у 1918 р. — міністр народої освіти, з 1921 р. — президент ВУАН, у 1923-му арештований за контрреволюційну діяльність. **І.Стещенко (1875—1918)** — педагог, літературознавець, письменник, член «Старої громади», Історичного товариства Нестора Літописця, «Просвіти», Фребелівського товариства, УНТ, Товариства шкільної освіти (ТШО), генеральний секретар освіти, член Центральної Ради. **С.Єфремов (1876—1939)** — літературний критик і історик української мови, публіцист, член «Старої громади», «Просвіти», співробітник журналу «Киевская старина», газет «Громадська Думка», «Рада», «Нова Рада», фундатор видавництва «Вік», член Центральної Ради, генеральний секретар з міжнародних справ, репресований. **В.Перетц (1870—1935)** — філолог, історик української літератури, діяч Товариства грамотності, Товариства сприяння початковій освіті, «Просвіти», УНТ, дійсний член ВУАН, репресований. **Л.Старицька-Черняхівська (1868—1941)** — письменник, літературний критик, дочка М.Старицького; співробітниця журналу «Киевская старина», «Україна», член «Просвіти»; після Лютневої революції — член Центральної Ради; у 1929-му заарештована в справі «СВУ».

Таким чином, кращі представники української інтелігенції брали найактивнішу участь у громадському житті, в діяльності іноді кількох товариств. Якщо ж якесь із них закривалося, відкривали нову організацію, де продовжували працювати на освітянській ниві.

Отже, діяльність громадівців, багатьох представників української інтелігенції підготувала ґрунт для появи на арені громадської просвітницької ініціативи націо-

нальних (українських) організацій. Громади — це перший досвід гуртування української інтелігенції та її праці на терені національної освіти та виховання. Це перші витoki.

Представники прогресивної інтелігенції аналізували рівень існуючої грамотності українського населення, порівнювали його з рівнем інших народів і тим, яким він був у минулі часи, коли Україна не була у складі Російської імперії.

Наприкінці XIX — поч. XX ст. більшість сільських дітей могла здобути початкову освіту в однокласних земських школах, які утримувалися за рахунок земств, громад. Але і російськомовних початкових шкіл не вистачало. У середньому рівень грамотності для Київської губ. на 1897 р. становив 45,7%, для м. Києва — 53,4%, а в середньому для всього краю — 42%¹⁸. Серед дорослого населення, а особливо серед жінок, відсоток неграмотних був нижчим, аніж серед дітей. Потрібно зазначити, що не випадковим є звернення до статистичних даних по Київській губернії, адже київські просвітницькі товариства прагнули розгорнути свою роботу в Південно-Західному краї (Волинська, Київська, Подільська губ.), зокрема в Київській губернії, організовуючи там відділи своїх товариств. Варто нагадати, що на початку XX ст. до Київської губернії входило 12 повітів (Київський, Васильківський, Звенигородський, Радомишльський, Сквирський, Липовецький, Бердичівський, Черкаський, Чигиринський, Таращанський, Уманський), де проживало 4820 тис. населення¹⁹.

До першого січня 1913 р. у Києві працювало 124 школи; на Київщині: вищих початкових шкіл — 3; чотирикласних міських — 19; двокласних міських — 17; однокласних парафіяльних — 141; однокласних сільських — 117; ремісничих відділів — 38; урядових єврейських — 6; приватних єврейських — 131. Всього на Київщині: 779 шкіл; 3362 учителі (640 законвчителів, 1351 учителів-чоловіків, 1020 учителів-жінок, 164 — вчителі рукоділля, 187 — гімнастики; учнів — 94 177 (65 358 хлопців і 28 819 дівчат)²⁰.

Потрібно звернути увагу на той факт, що Київ порівняно з іншими містами (за кількісними показниками) був центром освіти. Наприкінці XIX — на початку

XX ст. серед чималої кількості навчальних закладів міста було 13 чоловічих гімназій: 8 державних; 2 приватних; 3 громадських — «Товариство Київських чоловічої та жіночої гімназій», Лісна гімназія в Пущі-Водиці, яка утримувалася на кошти Київського міського управління і «Товариство благоустрою» в Пущі-Водиці та «Товариство сприяння середній освіті в м.Києві», 22 жіночі гімназії (лише одна Міністерства освіти, інші — приватні). До середніх навчальних закладів належали 3 реальних училища, будівельно-технічне училище, 7 комерційних училищ, учительський інститут, жіноча вчительська семінарія ім. К.Ушинського, колегія Павла Галагана. Навчання в цих закладах було платним.

З метою підготовки кадрів середньої та нижчої кваліфікації для різних галузей промисловості існувало Олександрівське міське технічне училище, нижча реміснича школа, електромонтажні дворічні курси при нижчій ремісничій школі, школа десятників для шляхової та будівельної справи, курси бухгалтерії А.Бобиря, курси для підготовки вчительок рукоділля, ремісничі класи і професійні курси при приватному другого розряду навчальному закладі О.Кульчицької, школа нянь-фребелічок і 34 ремісничих, сільськогосподарських, музичних, художніх шкіл та училищ²¹.

Проте навчальні заклади були доступні далеко не кожному громадянину, тому більшість українського населення залишалася без освіти. Викладання українською мовою в них заборонялося. За загальним рівнем грамотності український народ відставав від російського та народів Західної Європи, на чому не раз наголошували представники інтелігенції. Так, на відкритті Товариства грамотності і просвіти у 1908 р. (засноване на базі закритого Товариства грамотності), один з його членів В.Тальберг висловив свої хвилювання з приводу існуючої системи освіти: «У нашій Батьківщині справа народної освіти і навіть простої грамотності надзвичайно відстала. Немає у нас завдання більш високого, важливішого, яке сприяло б кращому майбутньому нашої Батьківщини, як завдання підняти народну освіту»²². Далі виступаючий повідомляв, що в Київській губ. на поч. XX ст. тільки 35% дітей могли навчатися в існуючих школах.

Заборона української мови в навчальних закладах України, на думку прогресивної інтелігенції, і була однією з основних причин рецидивів неграмотності серед українського населення. Б.Грінченко так характеризував ті часи: «Та як скасовано українські порядки, то звідусіль стали вигонити й українську мову. Так само як із суда та з урядових канцелярій, виганяли її і зі школи. Старі українські школи або покасували, або завели в їх московську мову; по деяких городах уряд завів московські школи. Та вони були народові такі чужі, що діти довго не хотіли в їх зовсім учитися, а й тоді, як учитися стали, до добра таки не довела: вона тільки плодила тих судовиків та писарчуків, що знущалися з народу та драли з його — хабарі»²³. А по селах то й взагалі шкіл не було, а якщо якісь і існували, то користі від них було дуже мало. Саме з цієї причини, як вважав Б.Грінченко, український народ залишився «дуже темним». Хоча в 1740—1748 рр., як свідчать статистичні дані, майже в кожній міській і сільській парафіях були окремі школи, створені «самим ходом культурного життя країни, під впливом просвітницького руху, розпочатого братствами...»²⁴. Цю думку поділяв Михайло Грушевський: «Український народ в XVII—XVIII ст. значно перевищував своєю культурністю народ великоросійський, створивши своїми убогими засобами густу сітку шкіл... — у теперішній час значно відстав від великоросійського народу завдяки тій привілегії, яку дає останньому... навчання рідною мовою»²⁵. Далі М.Грушевський, порівнюючи рівень безграмотності, констатував, що в російських губерніях вона нижча за 20%, в українських — не нижче ніж 50%²⁶. Отож реалії стану української шкільної системи освіти в Російській імперії спонукали свідому інтелігенцію розгорнути широку просвітницьку роботу.

Проте був і інший фактор — українські громадяни хотіли і прагнули вчитися. Софія Русова у праці «Просвітницький рух на Україні в 60-х роках» зазначала, що після скасування кріпацтва «усі кинулися до просвіти, найкращі люде брались навчати, люде бігли у школу за тим хлібом духовним, якого їм так бракувало»²⁷. А в праці «Загально-земський з'їзд в справах народної освіти» вона констатувала, що в 1905—1909 рр. селянські громади на сходах складали заяви, «щоб

Державно 17

Науково-педагогічна бібліотека
України

04060, м.Київ, вул.М.Берлінського, 9

вчення в народних школах відбувалося рідною мовою, подавали до уряду відповідні прохання». У цій праці С.Русова повідомляла, що на адресу українських товариств з різних куточків України від селян приходили сотні листів з проханням вислати українські книжки, і з розповідями про те, з яким захопленням вони гуртом читають книжки, переказують їх зміст тощо²⁸.

Прогресивна інтелігенція порівнювала стан освіченості українського населення з освіченістю в Західній Європі. Зокрема, С.Русова у праці «Нова школа» зазначала, що «на кожную сотню людності учнів припадає: в Англії — 17, в Німеччині — 17, в Швейцарії — 16, Голландії — 15, Франції — 14, Данії — 13, Бельгії — 12, Сербії — 11, Болгарії — 10, Греції — 9, Італії — 8, Румунії — 7, Росії — 3». А «альфабетів», тобто тих, хто вміє читати, «на 1000 душ припадає: в Німеччині — 980, Англії — 920, Франції — 850, Італії — 440, Росії — 211»²⁹. Далі С.Русова констатувала, що в українській місцевості відсоток грамотності був ще менший. Вона зазначала, «що найкраще багатіють ті країни, де альфабетів найбільш», тобто де більше освічених людей, які володіють знаннями і вміють їх застосовувати. В Україні в досліджуваний період склалася ситуація, коли велика маса людей нешкільного віку залишилася без освіти, втративши можливість навчатися в школах. Вихід з такого становища прогресивна інтелігенція бачила в просвітницькій діяльності.

Низький рівень грамотності серед дітей та дорослого населення як результат освітянської політики самодержавства сприяв визначенню двох основних напрямів діяльності: шкільництва та освіти дорослих.

Отже, появу просвітницьких товариств в Україні спричинили соціально-економічні та суспільно-політичні умови, досвід зарубіжної та прогресивної російської педагогіки, громадсько-педагогічні пошуки, рівень національної самосвідомості української інтелігенції, духовно-культурний стан, інтереси й потреби українського народу.

Діяльність просвітницьких організацій у ході історичного розвитку не відзначалася однозначністю, різні фактори впливали на його еволюцію. Більшою мірою

їхня діяльність залежала від суспільно-політичного середовища в країні. Тому варто виділити *основні періоди діяльності просвітницьких товариств*.

У 1859—1905 рр. зароджувалися прогресивні, демократичні та культурно-освітні тенденції, що відстоювали розвиток освіти на національній основі. У цей період у Києві діяли Південно-Західний відділ Російського географічного товариства (1873—1876), Комісія народних читань (з 1901 — Київське товариство сприяння початковій освіті (1882—1917), Київське товариство грамотності (1882—1908), Літературно-артистичне товариство (1895—1905). Фундаторами, членами названих організацій були вихідці з «Громади». Південно-Західний відділ РГТ проіснував зовсім мало, його було закрито. Комісія народних читань працювала без свого статуту (уряд не давав на те дозволу). Товариство грамотності переживало роки становлення. Але в цей період відбувся остаточний перехід від самотньої діяльності окремих діячів до усвідомлення необхідності діяльності організованим товариством. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, на думку Д.Дорошенка, у цей історичний проміжок часу був «справжнім українським науковим вогнищем, біля якого скупчилися видатні наукові сили»³⁰.

Слід зазначити, що після закриття Південно-Західного Відділу РГТ у 1876 р. та посилення реакційної політики царського уряду просто було неможливо відкрити суто національне товариство. Тому прогресивна інтелігенція використовувала найрізноманітніші шляхи: брала участь у діяльності існуючих організацій, об'єднувалась навколо часописів, де проводила роботу щодо відродження національної освіти, культури в цілому. У 1897 р. з ініціативи В.Антоновича та О.Кониського розпочала свою діяльність Загальна українська організація, яка мала на меті згуртувати всі «Громади», що існували в 20 містах України. У складі організації було 150 членів. Вони відкрили видавництво «Вік» (1895—1917), серед засновників — О.Лотоцький, В.Дурдуківський, В.Доманицький, Ф.Матушевський. І.Крип'якевич зазначав, що товариства національного спрямування працювали у підпіллі «і не могли мати широкого впливу, але їх заслугою було те, що вони ширили свідомість у масах і надавали україн-

ській справі політичного характеру»³¹. Таким чином, визначено історичну епоху діяльності просвітницьких товариств — це підготовка до великої національної боротьби в наступні періоди, квінтесенцією якої стала освітня праця.

Революційні події 1905—1907 рр. стали каталізатором активізації національно-просвітницького руху в Україні, сприяли послабленню заборони українського слова, обмеження розвитку українського життя. Так, «Тимчасові правила про громади і союзи», затверджені Статутом 4 березня 1906 р., були значним досягненням громадсько-педагогічних сил і сприяли появі «Просвіт» в Україні. У цей період виходить ще ряд законів: «Про громадські бібліотеки і книжкову торгівлю», «Правила про книжкові склади при початкових навчальних закладах відомства Міністерства народної освіти», «Про театральні вистави, концерти, літературно-музичні вечори і інші розваги», «Правила про уроки, які проводилися у навчальних закладах для дорослого населення»³².

Українська інтелігенція змогла відкрито висловити своє незадоволення існуючим становищем народної освіти на святкуванні роковин Т.Шевченка 26 лютого 1905 р., склавши документ, який підписало 500 осіб: «Існуюча для українського народу школа зовсім не відповідає вимогам освіти ні за мовою, ні за змістом викладання». Далі зазначалося, що майже весь навчальний час у школі йде на заучування незрозумілих слів, «що діє гнітюче на дитячий розум, притупляє його допитливість і часто навіть викликає відразу до книги...»³³. Такими думками були освячені розум і прагнення передової української інтелігенції.

Період діяльності просвітницьких організацій у 1905—1912 рр. був більш плідним, порівняно з останнім десятиріччям ХІХ ст. — українська інтелігенція, скориставшись ситуацією, відкриває національні товариства. Протягом цього історичного проміжку часу створюються національні просвітницькі організації: «Просвіта» (1906—1910), Українське товариство сприяння науці, літературі, мистецтву (1908), Всеукраїнська спілка вчителів та діячів народної освіти» (1906—1907), Українське наукове товариство (1907—1934). Продовжують свою діяльність Товариство грамотності,

Товариство сприяння початковій освіті та інші. Керманичем боротьби за створення національної школи виступила київська «Просвіта».

Як і вся громадська ініціатива, просвітницька діяльність переслідувалася царською адміністрацією. 23 січня 1908 р. Київське товариство грамотності було закрито, а 10 квітня 1910 р. — «Просвіту». Недовго проіснував і Київський Український клуб (квітень 1908 — жовтень 1912), який після закриття «Просвіти» слугував притулком національній ідеї і сприяв її поширенню серед населення міста³⁴. Серед активних членів товариства: М.Лисенко (голова), Л.Черняхівська, О.Волошинов, М.Старицька, М.Синицький, Л.Яновська, О.Косач та інші³⁵. Ідеї Київського Українського клубу продовжили члени клубу «Родина».

Аналізуючи архівні документи цього періоду, слід наголосити на таких тенденціях: з одного боку, страх уряду перед розвитком українського руху і прагнення ліквідувати його, з другого — прагнення української інтелігенції продовжувати справу в напрямі виховання національної самосвідомості, незважаючи ні на які перешкоди. Про це свідчить такий факт. 8 квітня 1910 р. В.Науменко, І.Левицький, К.Михальчук звернулись до Київського Губернського управління у справах товариств зареєструвати «Товариство впорядкування і охорони могили українського поета Т.Шевченка». Відповідь Київського Губернського на звернення була негативною та мала такий зміст: «Діяльність правління товариства в Києві буде направлена на посилення пропаганди культурно-політичної автономії Малоросії»³⁶.

З початком Першої світової війни національно-культурне життя в українських губерніях зазнало практичного згортання. «Слово «Україна», «український» підпадали під цензурні заборони, як це було в тяжкий період після 1886 р.», — зазначається в документі «Політика уряду в українському питанні за шість місяців війни», де українська інтелігенція застерігала громадськість від спокійного споглядання такої політики уряду³⁷.

У ці роки просвітницькі діячі переслідувалися, всі прояви українського життя заборонялися царським

урядом. Однак кращі представники української нації об'єдналися навколо україномовного педагогічного часопису «Світло» (1910—1914). Часопис заснували талановитий молодий учитель з Полтавщини Григорій Шерстюк (1882—1911 — український педагог, публіцист, видавець), Спиридон Черкасенко (1876—1940 — український педагог, письменник) та Софія Русова. Не маючи можливості практично реалізувати свої освітянські плани, просвітницькі діячі на сторінках журналу розробляли теоретичні основи національної системи освіти й виховання.

Таким чином, період 1905—1917 рр. — це перші перемоги й поразки української інтелігенції щодо відродження української освіти в умовах колоніальної політики російського уряду. Найбільше досягнення цього періоду — створення національних товариств, які сприяли консолідації суспільства навколо національної ідеї. У деяких громадських організаціях (Фребелівське товариство, Товариство народних дитячих садків тощо) прогресивні педагоги, вчені працювали над проблемами педагогічної практики, що сприяло розвитку педагогічної науки. Було досягнуто певних позитивних результатів у галузі освіти, особливо позашкільної. Ідеї щодо українського шкільництва практично були мало втілені. Видавнича справа українською мовою набула широкого розмаху. Діяльність прогресивної інтелігенції на терені національної освіти послужила підґрунтям для її наступників.

З перемогою Лютневої революції, яка ліквідувала самодержавство, відкрилися більші можливості для розвитку народної освіти на національній основі і почався новий період у діяльності просвітницьких товариств. Потрібно констатувати, що ініціатива розв'язання освітніх проблем не тільки виходила від просвітницьких товариств, як у попередні роки, а й знаходила широку підтримку першого українського уряду Центральної Ради (голова — М.Грушевський), про що свідчать документи. І це цілком логічно, бо в прийнятому у 1917 р. зверненні Центральної Ради «Народам України» було проголошено право народів, які проживали в Україні, на вільний національно-культурний і науково-освітній розвиток³⁸. З перших кроків своєї діяльності Центральна Рада та її місцеві структури

взялися за відродження духовної культури, національної освіти. У цей період виходило українською мовою 63 видання. І вже восени 1917 р. здійснилася мрія багатьох попередніх діячів просвітницького руху — було відкрито 53 українські середні школи, серед яких на Київщині 18, у тому числі в Києві три українські гімназії³⁹.

Період 1917—1920 рр. за насиченістю подіями, зміною урядів вартий цілої історичної епохи. Його можна поділити на три історичних етапи: 1) березень 1917-го — квітень 1918 р. — доба Центральної Ради; 2) квітень 1918 р. — грудень 1918-го — доба Гетьманату; 3) грудень 1918-го — січень 1919 р. — доба Директорії. Кожен з цих періодів мав свої особливості. І діяльність просвітницьких товариств була неоднозначною: «Прогрес», Всеукраїнська учительська спілка, Товариство шкільної освіти, Товариство сприяння початковій освіті тощо. Оскільки наше дослідження не ставить за мету ґрунтовно аналізувати діяльність просвітницьких товариств у 1917—1920 рр., тому обмежимося на їхніх перших кроках у галузі освіти за часів Центральної Ради.

На основі I Універсалу Української Центральної Ради (червень, 1917 р.) було створено Генеральний Секретаріат Освіти (ГСО), який очолив І.Стешенко. Політика Генерального Секретаріату була спрямована на розвиток освіти всіх національностей і всіляко підтримувалася Центральною Радою. ГСО проіснував до січня 1918 р. (перейменований на Міністерство народної освіти після проголошення IV Універсалом самостійності України). В його діяльності брали участь представники української педагогічної громадськості: С.Русова (зав. позашкільною та дошкільною освітою), Ф.Сушицький (зав. вищою і середньою освітою), П.Холодний (товариш Генерального секретаря), О.Музиченко (в.о. товариша директора Департаменту нижчої освіти), М.Старицька (голова відділу театру), Л.Старицька-Черняхівська (голова видавничого відділу), О.Грушевський (голова бібліотечно-архівного фонду), М.Біляшівський (голова відділу охорони пам'яток), С.Сірополко (експерт з організації нижчої освіти), Л.Білецький (голова відділу вищої освіти) та інші⁴⁰. До речі, засноване в 1917 р. у Києві Товариство шкіль-

ної освіти виконувало роль державного апарату до утворення Генерального Секретаріату Освіти. Його діяльність була спрямована на розбудову всіх галузей національної освіти. Піднімалися проблеми українського підручника, правопису, української науково-педагогічної термінології, підготовки національних кадрів.

Основною організаційною формою руху за національне відродження освіти стали навесні 1917 р. товариства «Просвіти». А однією з перших в Україні відновила свою діяльність київська «Просвіта»: у зібранні, що відбулося 4 квітня 1917 р., брали участь 112 осіб, майже всі просвітяни з дореволюційним стажем. На пропозицію колишньої голови ради товариства Л.Яновської збори вшанували пам'ять померлих членів «Просвіти»: Б.Грінченка, В.Антоновича, О.Русова, Г.Шерстюка. На зборах було прийнято рішення в короткий термін розробити й затвердити статут товариства та утворити комісії (агітаційну, лекційну, видавничу, бібліотечну, театральну, фінансову та організаційну). Наступні загальні збори 14 травня 1917 р., на яких головував В.Науменко, обрали раду товариства на чолі з О.Лотоцьким та затвердили план роботи комісій. На зборах було прийнято відозву про скликання в Києві з'їзду представників міських товариств «Просвіта»⁴¹. Влітку 1917 р. до її складу входило близько 400 членів. Київська «Просвіта» прагнула стати центром всіх «Просвіт» в Україні⁴².

У перший рік існування УНР в Україні розгорнувся широкий просвітницький рух. «Просвіти» виникали як у великих містах, так і в селах. У Статуті Українського товариства «Просвіти» визначалась мета таких організацій: «... просвітити своїх членів світлом доброї науки та через знання повести їх до кращого громадського національного життя»⁴³. Для втілення цієї мети в життя просвітяни висували такі завдання: відкривати книгозбірні, читальні; влаштовувати читання, лекції, бесіди; видавати книжки, газети, листки для народних читань; відкривати школи для дорослих та дітей; дитячі захистки, гуртки; заводити різні фонди і стипендії для допомоги кращим учням; організовувати освітні мандрівки, народні гуляння, національні свята;

будувати Народний дім, співпрацювати з іншими інституціями тощо.

18 червня 1917 р. у м. Києві на Шулявці засновано товариство «Просвіта», головою якого обрано Миколу Пожара, писарем — Павла Превереду. Розпочало свою діяльність товариство 24 червня влаштуванням концерту, а 29 червня — в Зоологічному саду прогулянку для дітей Шулявки. На перших же засіданнях у планах просвітян — відкриття курсів з українознавства для дорослих, двох початкових шкіл і однієї гімназії для хлопців та дівчат. До речі, на ім'я товариства надходили заяви про малу кількість шкіл на Шулявці і про необхідність їх збільшення⁴⁴. При товаристві діяли бібліотечна, лекційна та драматична комісії. За перший рік існування просвітяни влаштували курси з українознавства, Дитячий клуб, гімназію, бібліотеку-читальню, театральні вистави, вечірні технічні класи⁴⁵.

Товариство «Просвіта» на Шулявці (вул. Борщагівська, 111) повідомляло Генеральний Секретаріат Освіти у жовтні 1917 р.: «Товариство «Просвіта» на Шулявці, яке визнає Генеральний Секретаріат своєю вищою владою на Україні, ... має на меті допомогти культурно-громадському розвиткові народу»⁴⁶. З цією метою просвітяни заснували книгозбірню-читальню і розробили проект фахового курсу для робітників.

Відділ позашкільної освіти при Генеральному Секретаріаті звернувся до всіх українських просвітницьких товариств, зокрема «Просвіти», а також до Міської Ради та партійно-просвітницьких організацій із закликом працювати спільно й обмірковувати такі питання: забезпечення дорослого населення та молоді м. Києва позашкільною освітою; організація популярних лекцій, недільних шкіл, читань з ліхтарем для дітей та дорослих тощо⁴⁷. Наведені вище факти свідчать про взаємопорозуміння між урядом та «Просвітою».

З метою одержання докладних відомостей про всі існуючі «Просвіти» в Україні та їх об'єднання Відділ позашкільної освіти створив «Організаційну комісію з влаштування з'їзду «Просвіт». До її складу ввійшли представники від різних організацій: Київського товариства «Просвіта», товариства «Просвіта» на Шулявці,

Культурно-просвітницької Комісії Всеукраїнської Ради Військових депутатів, Жіночого Українського союзу, Лук'янівського Робітничого клубу та ін.

Спинимось докладніше на діяльності цього з'їзду, куди було запрошено представників від «Просвіт», що знаходилися в Україні та Росії. На з'їзд виносилися такі питання: 1. Повідомлення з місць. 2. Завдання «Просвіт»: освітні — організація Народних хат при кожній «Просвіті», бібліотечна справа, продаж книжок, влаштування шкіл для неграмотних, систематичних курсів лекцій, вистав, хорів, національних оркестрів, музеїв, гуртків українознавства і мистецтва, гуртків молоді для самоосвіти, дитячих клубів, садків, виставок, мандрівок та подорожей членів «Просвіти»; політично-організаційні: підготовка до виборів, розвиток політичної свідомості, об'єднання народних мас певним соціально-політичним і національним гаслом; організація Центрального бюро «Просвіт» у Києві тощо⁴⁸.

Всеукраїнський з'їзд «Просвіт» розпочав свою роботу 20 вересня 1917 р. На з'їзд з'їхалося 232 представники від 164 «Просвіт» та інших організацій⁴⁹. Серед них київські: «Просвіта Залізниці», Українське товариство «Просвіта» ім. Т.Шевченка у Дарниці, товариство «Просвіта» у Святошині, Українське товариство «Просвіта» на Солом'янці, Українське товариство «Просвіта» на Шулявці, товариство «Просвіта» на Лук'янівці. У вступній промові І.Стещенко (Генеральний секретар освіти) висловив свої погляди на позашкільну освіту та її значення для України. В.Науменко (попечитель Київського шкільного округу) доповів про сумне становище народної освіти України. О.Лотоцький виступив від імені київської «Просвіти» і змалював історію «Просвіт», відзначивши великий авторитет цих організацій серед українського народу як «своїх культурних фортець». Голова Української Центральної Ради М.Грушевський, якого було обрано почесним головою з'їзду, у своєму вітанні делегатів висловив надію, що «освіта не дасть загинути тому, що здобули попередні покоління». С.Петлюра наголосив, що «тільки віра в «Просвіту» дає йому надію, що рух український поглиблює та зміцніє». С.Русова розповіла про діяльність Відділу позашкільної освіти⁵⁰.

На наступних засіданнях обговорювалися різні проблеми «Просвіт»: про складнощі у діяльності (брак інтелігентних сил, коштів, вороже ставлення росіян), про позитивні результати (Катеринославська «Просвіта» видала «Ще не вмерла Україна»; про підтримку поляків і як результат спільної діяльності відкриття україно-польської школи з викладанням рідною мовою предметів в одному з сіл Васильківського повіту; про позитивний вплив полонених галичан-українців у роботі товариства «Кобзар» с.Кирилівка Звенигородського повіту на Київщині; про влаштування у Бердянську «Просвітою» вчительських курсів і 20 українських шкіл у повіті та прагнення відкрити по селах 100 таких шкіл тощо)⁵¹.

23 вересня 1917 р. на заключному засіданні І. Стещенко висловив надію, що спільна співпраця Центрального органу з усіма «Просвітами» матиме позитивні результати, а «Просвіти» по Україні будуть лічитися не тисячами або кількома тисячами, а вся Україна буде одна велика «Просвіта». Делегати також прийняли рішення відзначати 1 квітня або в третій день Великодня свято «День просвіти».

Всеукраїнський з'їзд «Просвіт» прийняв загальні постанови. Серед його положень важливими є такі: визнання «причиною великого політичного, національного та економічного занепаду неграмотність українського народу», тому з'їзд «Просвіт» закликав усіх боротися з неграмотністю через заведення курсів для неграмотних при кожній «Просвіті» і за обов'язкову шкільну освіту; «всі школи мають бути українізовані з забезпеченням прав національних меншин; звернутись до Генерального секретаря народної освіти з проханням про повернення всіх вчителів з війська».

Актуальними для тодішньої системи освіти були прийняті з'їздом постанови. Основні положення постанови «Про шкільну та позашкільну освіту»: 1. Навчання має бути обов'язковим для хлопців та дівчат з 8 років, початкова, середня і вища освіта має бути безплатною; 2. «Просвіти» мають відкривати при гімназіях чи школах бурси для незаможних учнів; 3. Звернути увагу на поширення навчання малярству в українських початкових школах; 4. Проводити лекції,

концерти; 5. При кожній «Рідній хаті» (Народному домі) має бути захисток, підготувати спеціалістів для роботи в них, відкривши курси з дошкільного виховання; 6. Створювати клуби-осередки для розваг молоді, для занять рукоділлям, ліпкою, співом, музикою⁵². З'їзд прийняв і такі постанови: «Про видавничу справу», «Про школи нового будівництва», «Про народний спів та музику», «Про організацію «Просвіт», «Про народний театр».

Всеукраїнський з'їзд «Просвіт» намітив шляхи та перспективи діяльності «Просвіт» України у напрямі створення нової демократичної системи освіти, відіграв об'єднуючу та консолідуючу роль. Це був сплеск діяльності просвітницьких організацій. У 1918 р. виникли Всеукраїнський союз селянської і козацької освіти, Союз позашкільної селянської освіти, Спілка учителів-українців м. Києва. Ці товариства прагнули проводити просвітницьку роботу на національній основі, зокрема українською мовою.

На відміну від дореволюційного періоду Східна Україна була вкрита мережею просвітницьких організацій. З перших днів Лютневої революції українська інтелігенція працювала у двох напрямках: боролася з Тимчасовим урядом за існування українських шкіл та відкривала їх сама. Найбільших результатів просвітянам вдалося досягти за часів Центральної Ради. У період Гетьманату посилювались антидемократичні процеси, питання шкільної реформи були відкладені, розпочалася русифікація, а діячі українського руху переслідувались. А вже в період Директорії знову міняється ситуація — діяльність громадських організацій підтримується урядом.

Після встановлення радянської влади активно продовжували працювати просвітницькі товариства, зокрема київська «Просвіта». Після об'єднання в березні 1919 р. з позашкільним відділом Київської губнаросвіти «Просвіта» продовжувала зберігати свою самостійність, що позитивно впливало на зміст її діяльності. Діячі «Просвіт», Всеукраїнської учительської спілки, Товариства шкільної освіти інших просвітницьких товариств шукали компромісу з владою, яка прагнула заборонити українську мову в навчальних закладах

України, з метою збереження досягнень на ниві національної освіти.

З приходом до влади більшовики намагалися перетворити «Просвіти» у Пролеткульти, про що свідчать архівні документи. 4 травня 1919 р. на конференції культурно-просвітницьких організацій м. Києва у доповіді одного з виступаючих прозвучала така думка: «На рештках буржуазної культури потрібно створити нову пролетарську культуру». І саме Пролеткульти повинні сприяти цьому⁵³. Ця тенденція червоною ниткою пройшла через усі постанови Всеросійського з'їзду щодо позашкільної освіти» (6—19 травня 1919 р.). Наприклад, клубам визначалося завдання «виховувати комуністичний світогляд мас»⁵⁴. Вчительські спілки були поступово перетворені на Союзи вчителів-комуністів, інструкторів, робітників освіти та соціалістичної культури або мистецтва, і в результаті утворились Спілки робітників освіти (Робітос)⁵⁵. «Просвіта», ВУС були звинувачені в буржуазно-націоналістичній діяльності. Активні діячі товариств переслідувалися, зазнавали арештів. Знищення товариств «Просвіта», репресії проти української інтелігенції завдали відчутного удару національній освіті.

Зробивши ретроспективний аналіз проблеми, ми дійшли висновку, що просвітницька діяльність громадських організацій (на прикладі київських) здебільшого зустрічала на своєму шляху різні перешкоди існуючих урядів. Якщо царський уряд намагався спрямувати діяльність просвітницьких товариств у кращому випадку в русло благодійності, то більшовицький — у напрямі політичного виховання народних мас. Українська інтелігенція поглиблювала й удосконалювала набутий з роками досвід у справі побудови освіти українського народу на національній основі, вихованні національної самосвідомості. Визначені нами основні періоди в історії діяльності київських товариств мають свої особливості. Невелика група української інтелігенції згуртувала навколо проблем освіти та виховання широкі верстви українського населення. І саме просвітницькі товариства відіграли у цьому процесі визначальну роль.

Отже, соціально-економічні та суспільно-політичні умови, досвід зарубіжної та прогресивної російської

педагогіки, громадсько-педагогічні пошуки, рівень національної самосвідомості української інтелігенції, духовно-культурне становище, інтереси й потреби українського народу зумовили появу у другій половині XIX століття київських просвітницьких товариств. Прогресивна українська інтелігенція сконцентрувала увагу на створенні громадських об'єднань з метою протидіяти урядовій політиці, підвищити рівень освіченості народу України і створити демократичне суспільство. Звичайно, така діяльність натрапляла на всілякі перешкоди й на різних історичних етапах була неоднозначною. На наш погляд, найхарактернішими періодами діяльності київських просвітницьких організацій були такі: 1) друга половина XIX ст. — 1905 р. В умовах заборон самодержавством усяких проявів українського життя, організації, що офіційно існували в російській оболонці (Південно-Західний відділ РГТ, Товариство грамотності, Товариство сприяння початковій освіті, Літературно-артистичне товариство, Педагогічне товариство), розгорнули широкомасштабну просвітницьку, освітньо-виховну діяльність. Невелика група свідомих діячів намагалася спрямувати її на збереження свого національного коріння, мови, культури, історії. Це період становлення засад до подальшої праці на освітянській ниві нових поколінь інтелігенції. 2) 1905—1917 рр. — це роки перших досягнень прогресивної української інтелігенції, яка, скориставшись послабленням реакції, повела відкриту боротьбу за українську школу в існуючих і новостворених національних товариствах. Період 1905—1917 рр. можна розподілити на два підетапи: у 1905—1912 рр. завдяки досягненням революції 1905—1907 рр. українській інтелігенції вдалося створити національні товариства, які об'єднали велику кількість українського громадянства навколо ідеї освіти рідною мовою («Просвіти», Всеукраїнська спілка вчителів і діячів народної освіти, Українське наукове товариство). Подальші роки другого періоду освячені реакцією — просвітницькі товариства існували, але їхня праця була обмеженою. Діячі перших двох періодів підготували ґрунт для третього — етапу практичного втілення освітянських планів під час визвольних змагань (1917—1920). Національно-освітня політика Генерального Секретаріату Освіти

будувалася на основі тісної співпраці з просвітницькими товариствами та за підтримки Центральної Ради (Товариство шкільної освіти, «Просвіти», Всеукраїнська учительська спілка). Цей період характеризується тим, що широкі верстви населення були охоплені ідеєю відродження національної освіти й культури. З приходом до влади більшовиків просвітницька робота, позашкільна освіта стала спрямовуватися в русло політичної освіти та комуністичного виховання мас.

1.2. Типи громадських організацій та їх освітньо-виховне спрямування

ДОСЛІДЖУЮЧИ проблему, ми дійшли висновку про необхідність типологізувати просвітницькі організації за їх спільними рисами, тенденціями, певними особливостями.

Наприкінці XIX — початку XX ст. у Києві існувала ціла система громадських об'єднань, що можна простежити за довідковою книгою «Весь Київ». Зокрема, у 1911 р. тут діяли такі організації: 40 благодійницьких, 5 професійних, 20 товариств взаємної допомоги, 15 культурно-просвітницьких, 16 наукових, 22 медичних, 6 релігійних, 5 мистецьких, 5 сільсько-господарських, 10 спортивних, 18 громадських клубів та ще 18 — найрізноманітніших спрямувань — в цілому 180⁵⁶. Лейтмотивом діяльності багатьох з них стала просвітницька діяльність. Так, у 1910 р. у Київській губернії функціонувало 42 просвітницькі організації, у м. Києві — 24⁵⁷ (див. додаток А, додаток В). Суто просвітницькі товариства були під жорстоким контролем, тому прогресивна інтелігенція часто об'єднувалася у товариства, назви яких викликали менше підозр у представників царської адміністрації.

Як уже зазначалося, розширення у всіх сферах життя капіталістичних відносин в Україні у другій половині XIX ст. привело до різкого зростання соціально-культурного розвитку краю, науки. У цей період особливих успіхів досягли математика, механіка, фізика, біологія. Однак незадоволення вчених умовами для наукової та освітньої роботи в державних устано-

вах (Академія наук, університети тощо) сприяло створенню за межами названих закладів наукових товариств, які менше перевірялися урядом, оскільки існували за рахунок членських внесків і приватних пожертвувань.

Деякі наукові товариства виникли ще в часи кріпацтва, але як форма організації науки вони набули значного поширення наприкінці 60-х років XIX ст. Членами товариств, які поступово перетворилися на осередки просвітництва, були переважно викладачі вищих навчальних закладів, зокрема університетів. Одним з основних завдань, які ставили перед собою наукові товариства, було поширення знань серед широких верств населення. Для цього вони засновували друкарні, відкривали лекторії, видавали науково-популярну літературу, розширювали зв'язки з іншими науковими інституціями, письменниками і громадськими діячами, організовували з'їзди, експедиції тощо.

У кожного наукового товариства існувала певна система заходів, що включала підготовку й організацію спецкурсів з різних наук у недільних та середніх школах, училищах тощо. При товариствах діяли лекційні та видавничі комісії. Наукові пошуки цих товариств використовувалися в освіті.

Київське товариство дослідників природи (1869—1929) відіграло помітну роль у розвитку й популяризації наукових знань в Україні. Активна просвітницька робота вчених-природознавців нерідко охоплювала великі культурницькі осередки. У 70—80-х роках минулого століття значну роботу проводили тодішній президент товариства І.Борщов, члени товариства О.Ковалевський, Я.Вальц та інші. Вони виступали з лекціями перед киянами, видавали окремі брошури. Про час і місце проведення лекцій сповіщалося в газеті «Киевлянин». Товариство видавало «Записки Київського товариства природознавців» (1871—1916), де друкувалися частини підручників, переклади іноземних праць⁵⁸.

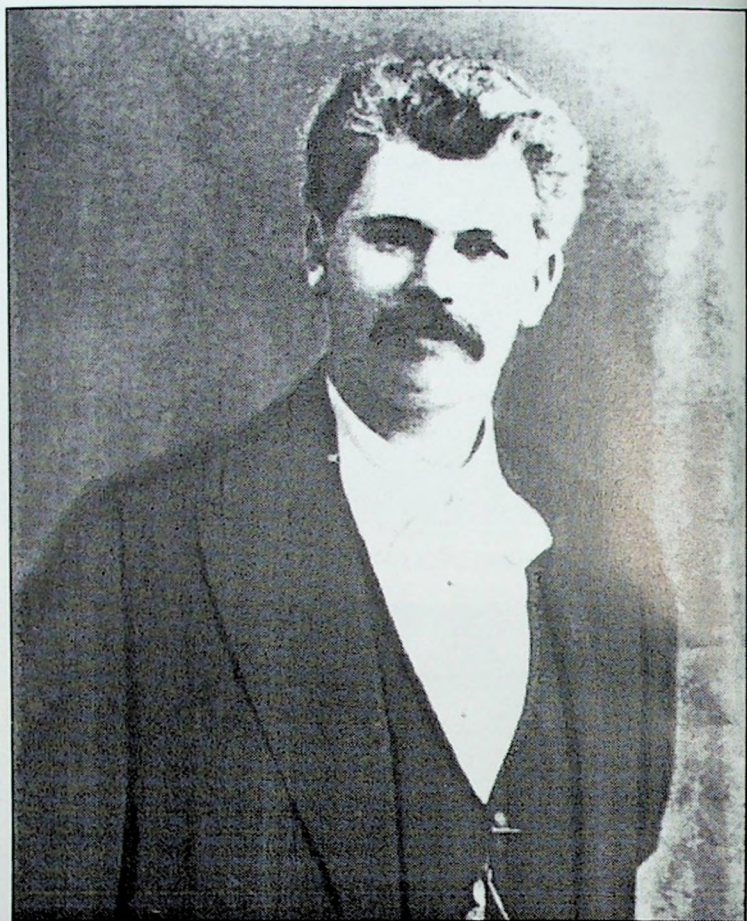
З 1843 р. у Києві діяла російська урядова Археографічна Комісія. Уряд дав їй завдання доводити науковим способом, що Правобережна Україна — «русский край». Але ця організація опинилася в українських руках і стала, по суті, українською установою, а

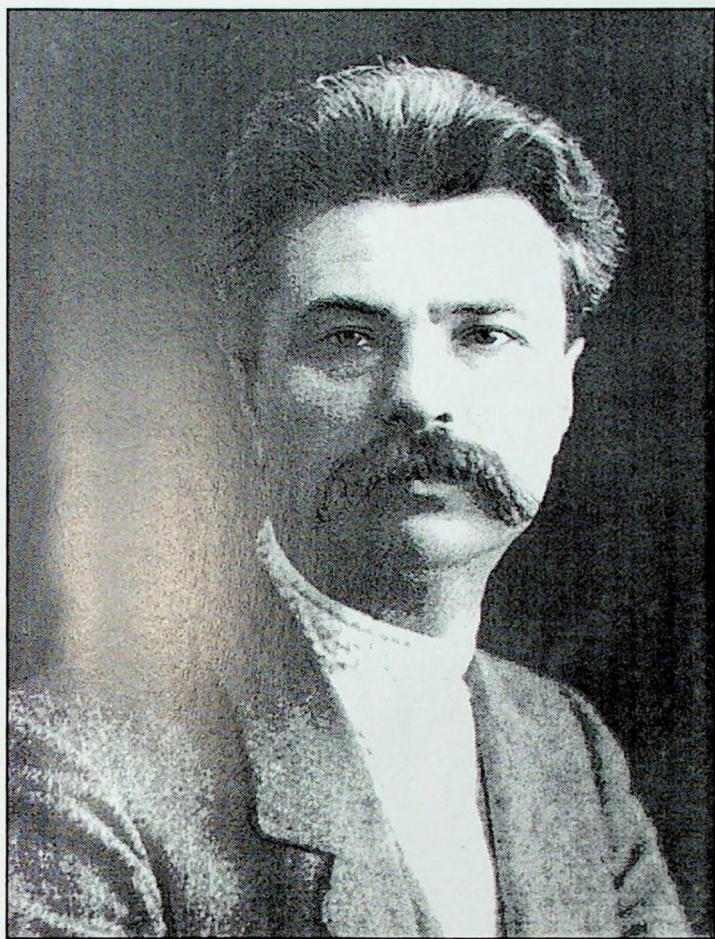
Народна аудиторія (вул. Воровського, 26). Фото С. Чузавкова.

Генеральні секретарі Центральної Ради (зліва направо сидять):
І. Стещенко, І. Барановський, В. Винниченко, С. Єфремов, С. Петлюра;
стоять: П. Христюк, М. Стасюк, Б. Мартос. Київ, 1917 р.

І. Стешенко.

С. Ефремов.

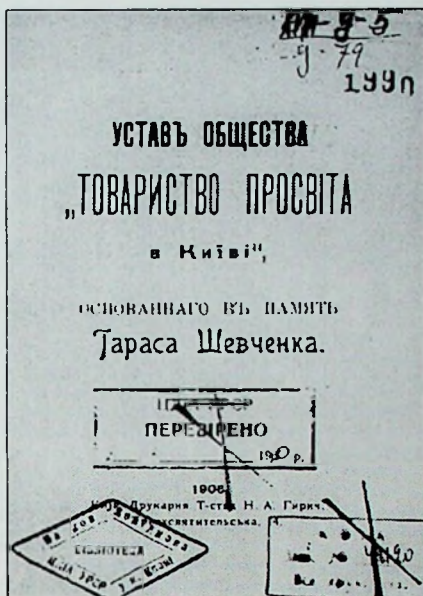

О. Лотоцький.

Б. Грінченко — голова товариства «Просвіта».

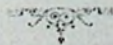
Статут товариства
«Просвіта».

82879

**УСТАВЪ
КІЄВСКАГО ФРЕБЕЛЕСКАГО ОБЩЕСТВА**

ДЛЯ
СОДЪЯСТІЯ ДѢЛУ ВОСПИТАНІЯ.

Т-ва И. М. Художеръ и К°. Караванская, 5
1906.

Статут київського Фре-
белівського товариства
сприяння справі вихо-
вання.

Народний дім (вул. Червоноармійська, 53).

особливо вона почала розвиватись з 60-х років, коли її секретарем став В. Антонович. В Археографічній Комісії фактичним керівником якої був В. Антонович, працювали такі відомі вчені, як О. Левицький, М. Владимирський-Буданов, І. Новицький, І. Лучицький, М. Грушевський, П. Голубовський, Д. Багалій, В. Данилевич та інші.

У 1851 р. виникла «Комісія для описання губерній Київського навчального округу», що мала етнографічно-статистичний відділ. З 1869 р. завдання цього відділу взяла на себе «Експедиція в Юго-Западный край», що функціонувала під керівництвом Російського географічного товариства. Робота цієї організації стала підґрунтям для створення Київського відділу Російського географічного товариства.

13 лютого 1873 р. відділ РГТ в Києві було урочисто відкрито. Головою товариства став Григорій Галаган — поміщик з Лівобережжя, високоосвічена людина й відомий меценат, який опікувався долею української інтелігенції. Керуючим справами було обрано П. Чубинського, його заступником — О. Русова. Наприкінці першого засідання О. Русов проголосив промову, в якій, зокрема, зазначив: «У країні зростає економічна й інтелектуальна діяльність. Виникають нові підприємства, нові вчені товариства, відкриваються школи для народу... Завдання товариства насамперед — етнографічно-статистичне вивчення краю. Проводиться воно має на об'єктивному ґрунті...»⁵⁹. Друкованим органом відділу стали «Записки Юго-Западного отдела РГО». Характерно, що українські діячі, вихідці із «Старої громади», стали фундаторами цієї організації. Завдання й мета роботи, «що мала проводитись у Відділі, була ясна для всіх українських його членів: треба було об'єднати всі українські сили, розпорошені по всьому краю, навколо одного Київського осередку, притягти до легальної наукової роботи й людей, що побоювались конспірації»⁶⁰. Під її прикриттям вони почали видавати архівні матеріали, заснували музей та бібліотеку, збирали українські документи. Цікавим було створення етнографічного музею. Товариство розіслало об'яви про збирання експонатів, і наприкінці року їх уже було 800. Це, зокрема, вітряк, ткацький верстат, плуг, рало, борони, вози тощо. С. Русова пере-

дала музею народні мережки. Кількісний склад відділу постійно зростав. До нього входили В.Антонович, М.Драгоманов, М.Лисенко, О.Ушинський, брат К.Ушинського, подружжя Русових та ін. Офіційні установи з підозрою ставилися до діяльності товариства. І особливо після обрання В.Антоновича головою відділу. Протиукраїнська політика царату не дала можливості членам товариства ширше розгорнути свою діяльність, тому в 1876 р. воно припинило своє існування.

Наукове товариство Нестора Літописця, що виникло в 1847 р. в м. Києві мало «общерусский характер» і не набуло статусу українського наукового осередку. Однак пізніше, коли організацію очолили О.Котляревський і В.Антонович (1877—1887), її діяльність стала змінюватися і набувати українського спрямування.

Як зазначав М.Грушевський, після закриття у 1876 р. Відділу географічного товариства завдання української наукової установи взяв на себе гурток, який об'єднувався навколо «Киевской старины» аж до заснування Українського наукового товариства⁶¹. На сторінках цього часопису друкувалися праці відомих вчених, громадських діячів, педагогів. Головним редактором журналу був відомий педагог, громадський діяч, голова Товариства грамотності В.Науменко. Публікації часопису присвячувались питанням освіти, а саме: проблемам впровадження української мови у школах, виданню українських книжок, прагненню населення України до знання своєї мови, культури, історії. На сторінках «Киевской старины» є багато цікавого матеріалу з розвитку громадсько-національного руху в Україні, про діяльність просвітницьких організацій.

Навколо навчальних закладів у другій половині ХІХ ст. гуртувалася прогресивна інтелігенція, саме тому при них і виникали просвітницькі наукові товариства. При Київському університеті функціонували такі: дослідників природи (1869), фізико-математичне (1890) тощо. З 1872 р. при Київській духовній академії діяло Археологічне товариство, яке збирало, описувало й видавало пам'ятки давнини. Товариство любителів старожитностей та мистецтв (1897) започаткувало збір експонатів до Міського музею старожитностей та

мистецтв. У 1910 р. при Київському комерційному інституті працювало Товариство любителів соціальних знань, яке мало історичну, юридичну та етнографічну секції.

Науково-просвітницькі товариства брали безпосередню участь в організації навчальних закладів. Зокрема, Товариство недільних шкіл, організоване студентами Київського університету, та Харківсько-Київське таємне політичне товариство сприяли появі у Києві перших недільних шкіл (1859—1860)⁶².

Відсутність необхідної навчальної літератури спонукала діячів наукових організацій до видавничої діяльності. Так, Київське товариство дослідників природи, зокрема його Комісія з охорони корисних тварин, у 1907 р. видала й розіслала брошуру «Оберігайте пташок та інших корисних тварин» учителям сільських шкіл⁶³.

Ряд товариств працювали у напрямі поширення медичних знань, боротьби з інфекційними захворюваннями, зокрема Товариство київських лікарів (1840). Головою товариства був талановитий педагог, основоположник вітчизняної бактеріології В.Високович, який був і членом Товариства для боротьби з інфекційними хворобами.

Група організацій сприяла розвитку економічних знань, а саме: Київське відділення Російського технічного товариства (1871), Київське відділення сільськогосподарської промисловості (1876), Товариство сприяння середній комерційній освіті, Київське агрономічне товариство, Товариство сприяння жіночій сільськогосподарській освіті тощо.

Проблеми фізичного виховання намагалися розв'язувати і популяризувати різноманітні товариства, зокрема Київське гімнастичне товариство «Сокіл». Зі Статуту дізнаємося, що його діячі мали влаштовувати «все необхідне для занять з різних галузей гімнастики», систематичні курси, лекції, бесіди, бібліотеку, читальню; виховувати викладачів гімнастики тощо⁶⁴.

Інтереси національних меншин також представляли громадські організації, які займалися культурно-освітньою діяльністю серед своєї етнічної меншості, а саме: Чеське навчальне просвітницьке товариство ім. Яна Амоса Коменського у Києві, Київський польський жі-

ночий союз, ряд єврейських організацій — Товариство піклування про бідних дітей євреїв у м.Таращі. Товариство піклування про бідних дітей євреїв м.Біла Церква тощо.

Поширенню знань у галузі українського образотворчого мистецтва сприяли такі художні товариства Товариство красних мистецтв (1886), Товариство захоочення мистецтв (1897), Київське товариство художніх виставок (1893), Київське товариство старожитностей (1897), Товариство старовини і мистецтв (1897).

Просвітницькій діяльності приділяли увагу і військові. Члени Київського відділу Імператорського військово-історичного товариства читали лекції, організовували екскурсії по історичних місцях, ставили військово-історичні вистави в театрах Києва тощо.

Неможливо перелічити всі наукові організації, що діяли в Києві наприкінці ХІХ ст. Інтелігенція мала глибокі знання з різних наук. Ініціативу рухала потреба реалізації знань, захоплення своєю професією і прагнення її популяризувати⁶⁵. Започаткована ще в 20—40-х роках ХІХ ст. ідея поширення вузівською інтелігенцією знань за межі навчальних закладів серед народу набувала дедалі більшої популярності. Вчені, викладачі вищих навчальних закладів займалися педагогічною діяльністю: читали лекції у недільних школах, гімназіях, у народних аудиторіях. Ця робота була цілеспрямованою і, безперечно, сприяла підвищенню загального культурно-освітнього рівня українського народу.

Наприкінці ХІХ ст. у Києві функціонувало майже 20 благодійних товариств, які, крім матеріальної допомоги бідному населенню, намагалися допомогти здобути освіту, займалися просвітницькою діяльністю. Так, з 1843 р. у Києві розпочало свою діяльність Товариство для допомоги бідним учням, пізніше — Київське благодійне товариство. У 1858 р. у товаристві налічувалося 50 дійсних членів⁶⁶. При Товаристві в різні періоди функціонувала безплатна школа рукоділля для дівчаток (1868), що проіснувала майже 50 років; з 1872 р. почали діяти ремісничі школи для хлопчиків, дитячий садок для дітей з бідних сімей та багато інших благодійних закладів. Основним джерелом доходів були влаштовані Товариством масові бла-

годійні гуляння з оркестром, атракціонами та пожертвування меценатів міста. У цей період прогресивна інтелігенція міста організувала різноманітні благодійні товариства: Товариство допомоги хворим дітям (опікувалося дитячими притулками), товариство «Ясла», Товариство надання допомоги бідним породіллям тощо.

У досліджуваний період у Києві існувало сім спеціальних попечительств про сліпих, глухонімих, про народну тверезість тощо. З 1881 р. функціонувало Київське відділення Маріїнського товариства турботи про сліпих. Очолював організацію О. Андріяшев, який багато зробив для створення системи виховання та навчання сліпих дітей. При товаристві існувала школа для сліпих дівчаток та хлопчиків. Активним діячем, членом ради товариства була відомий історик України Н. Полонська-Василенко⁶⁷.

Київське товариство тверезості, яким протягом 15 років керував відомий педагог Т. Лубенець, відкрило 28 вечірніх шкіл для робітників Києва, майже 300 бібліотек для селян. Діячі цієї організації, прикриваючись назвою, намагалися ширити серед народу українську книжку, спектаклі, концерти, доповіді українською мовою⁶⁸.

Товариства допомоги учням створювалися при навчальних закладах або як окремі організації. Допомога бідним учням була найбільш простою і доступною формою сприяння в здобутті знань народом. Однак навіть її царський уряд намагався тримати в певних рамках. Царизм прагнув спрямувати громадську діяльність у справі освіти в русло благодійності. Цим пояснюється той факт, що зростання різних благодійних товариств перевищувало зростання товариств поширення знань. Ось деякі з них: Товариство допомоги бідним учням і ученицям, Товариство допомоги бідним учням і ученицям Першої київської гімназії, Товариство допомоги бідним учням Другої київської гімназії, Товариство допомоги учням Києво-Печерської гімназії, Товариство допомоги студентам Політехнічного інституту, Товариство допомоги студентам Комерційного інституту, Товариство допомоги студентам університету тощо. Але ці товариства надавали навчальним закладам не тільки матеріальну, а й освітню допомогу.

Товариство взаємної допомоги учням і вчителям у початкових народних училищах Київської губернії мало відділення: Смілянське, Казатинське, Іванківське, Уманське (1909 — 246 чл.; 1910 — 289). Серед його членів був І. Стещенко.

Товариства нерідко виходили за рамки благодійності. Так, при Товаристві допомоги особам праці існували дві комісії: бібліотечна та з питань освіти. Ця організація ставила за мету влаштовувати лекції для своїх членів українською, польською, російською мовами⁶⁹. Майже у всі статuti різноманітних громадських організацій входили просвітницькі завдання.

У цьому контексті потрібно зазначити, що, починаючи з другої половини ХІХ ст., благодійний рух набув широкого розмаху. Заможні люди особисто, а часом і цілими родинами, керуючись принципами гуманного ставлення до знедоленого народу, жертвували свої гроші або ж майно для заснування різних благодійних закладів, а також освітніх: притулків, шкіл, училищ, дитячих садків тощо. Розміщувалися вони як у найманих приміщеннях, так і у власних будинках і часто носили імена своїх засновників. Серед найбільш відомих благодійників значилися багаточисленні родини Терещенків, Симиренків, брати Лев і Лазар Бродські, М. Попов, І. Зайцев та багато інших. Часто ці люди були почесними членами багатьох просвітницьких товариств. Цей досвід гуманного ставлення до людей та їхніх проблем заслуговує на широку популяризацію в наш час.

Як уже наголошувалось, у розглядуваний період, мабуть, не було галузі, де б не виникали осередки поширення знань серед народу. Цікаво, що, крім професійних завдань, товариства ставили освітні. Так, у Києві існувало товариство під назвою «Спілка київських квартиронаймачів», яке ставило такі завдання: організація лекцій і курсів з гігієни житла, влаштування дитячих садків та інших закладів для правильного фізичного виховання дітей, бібліотек і читальень, «розумних розваг» тощо⁷⁰.

Наприкінці ХІХ століття зміцнювалися зв'язки Києва з іншими слов'янськими народами. Значну роль у цьому процесі відіграло засноване у 1869 р. Київське слов'янське благодійне товариство, яке проіснувало до Першої світової війни. Активними діячами товариств

ва були Т.Флоринський, О.Стороженко, О.Котляревський, М.Дашкевич та інші. При Товаристві діяла бібліотека, якою користувалися студенти (болгари, серби), що навчалися у Києві. Товариство організувало видавничу діяльність, що сприяла зміцненню освітніх зв'язків з іншими слов'янськими країнами: випускало щорічник, інші збірники з історії, культури слов'янських народів тощо.

У 1882 р. прогресивна інтелігенція м.Києва заснувала Київське товариство грамотності (1882—1908), яке розгорнуло просвітницьку роботу в Київській, Подільській і Волинській губерніях (1896 — 127 чл.; 1907 — 365). Відділи товариства існували в Умані, Звенигородці, Фастові, Бердичеві, Шполі, Смілі, Литині, Чигирині, Немирові, Старокостянтиніві, Кам'янець-Подільському⁷¹. У формуванні цього громадського об'єднання відіграв велику роль позитивний досвід праці Харківського товариства грамотності (1869—1915). Історію діяльності Київського товариства грамотності можна поділити на два періоди: 1) 1882—1896 рр. — період становлення, діяльність Ради і Правління; 2) 1896—1908 рр. — широка просвітницька та педагогічна праця. Товариство мало бібліотечну, шкільну, лекційну, видавничу, фінансову комісії. Першим головою організації став київський губернатор С.Гудим-Левкович, а з 21 березня 1897 р. — відомий педагог, громадський діяч В.Науменко. У діяльності товариства брали участь Т.Лубенець, Леся Українка, Б.Грінченко, М.Василенко, П.Житецький, М.Лисенко, Є.Чикаленко та ін. Співробітничала з товариством С.Русова. Статутом визначалися основні напрями діяльності організації: 1) підтримувати існуючі і відкривати нові народні училища; 2) створити при народних училищах класи для заняття з дорослими; 3) нагороджувати вчителів за працю в школах; 4) надавати грошову допомогу учням з бідних сімей; 5) видавати підручники і книги для народного читання; 6) призначати премії за кращі твори для освіти народних мас; 7) забезпечувати народні школи навчальними книгами за низькими цінами, а по можливості, то й безкоштовно; 8) влаштовувати при школах книжкові склади; 9) формувати сільські бібліотеки⁷². 23 січня 1908 р. Товариство було закрито, бо

його діяльність була визнана такою, що загрожує громадському спокою населення⁷³. Воно звинувачувалося у зберіганні в бібліотеках-читальнях забороненої літератури (С.Русова «В стране вольного крестьянства», М.Ковальский «Национальный вопрос и равенство подданных», П.Лавров «Национальности в истории» тощо)⁷⁴.

Велику роль у розвитку народної освіти на демократичних засадах відіграло Київське товариство сприяння початковій освіті, що виникло у 1882 р. як Комісія народних читань. Очолював комісію професор Київського університету, відомий учений-хімік П.Алексеев, який об'єднав навколо ідеї просвітництва групу прогресивної інтелігенції. Комісія народних читань тривалий час працювала без свого статуту. Тільки в липні 1901 р. Міністерство внутрішніх справ дало згоду на затвердження статуту, згідно з яким комісія дістала назву «Київське товариство сприяння початковій освіті»⁷⁵.

Товариство ставило за мету сприяти початковій освіті в Києві та на його околицях. Для цього члени організації мали влаштовувати народні читання, народні читальні й бібліотеки, склади книг для народного читання. При товаристві функціонували такі Комісії: народних читань — історико-літературна і природничо-історична секції; з улаштування розваг; з улаштування розваг для дітей; завідування світловими картинами; бібліотечна; видавнича; господарча⁷⁶. Діяльність товариства базувалася на демократичних засадах. Активну участь у діяльності організації брали викладачі Київського університету: П.Арташевський, П.Голубовський, В.Іконников, І.Лучицький, С.Навашин, В.Перетц; викладачі Політехнічного інституту: Є.Вотчал, В.Іжевський, В.Кирпичов, а також відомі вчені: Н.Хржонцевський, хірург К.Сапежко, історик В.Щербина. На кошти товариства і пожертвування було збудовано Народну аудиторію, першим завідувачем якої став О.Андрієвський*. Кількість діячів това-

* О.Андрієвський (1845—1902). Народився у м.Каневі. Закінчив Другу київську гімназію. Під час навчання в Київському університеті тісно спілкувався з М.Драгомановим. З 1881 р. — редактор «Киевских губернских ведомостей». Викладав словесність. Був активним діячем багатьох просвітницьких товариств.

риства постійно зростала. Майже третину століття товариство сприяння початковій освіті (1882—1918) було центром освітньо-виховної, просвітницької, педагогічної роботи в Києві.

26 червня 1906 р. розпочала свою роботу київська «Просвіта». За даними В.Дорошенка, у 1906 р. вона налічувала 278 членів, 1907 — 423, 1908 — 545, у 1909 р. — 625⁷⁷. При товаристві існували шкільно-лекційна, артистична, бібліотечна та видавнича комісії. Метою організації було «допомагати розвиткові української культури і першим чином просвіті українського народу його рідною мовою, працюючи у Києві і Київській губ.»⁷⁸. У цій організації працювали Б.Грінченко (голова — до травня 1909), С.Тимошенко (голова — травень—грудень 1909), Леся Українка, В.Винниченко, Д.Дорошенко, В.Степанківський, С.Єфремов, М.Левицький, М.Синицький, Ф.Матушевський, В.Цимбал, В.Дурдуківський, В.Шашкевич, В.Королів, Л.Яновська (голова з грудня — 1909), С.Русова, О.Кошиць, А.Кримський, В.Науменко, І.Огієнко, Л.Старицька-Черняхівська, І.Стешенко та ін.⁷⁹

Тісно співробітничало з київською «Просвітою» Українське наукове товариство (УНТ), яке ставило за мету «сприяти розбудові і популяризації на українській мові різних галузей науки»⁸⁰. Для організації роботи було утворено три секції: історичну, філологічну, природничу. На час заснування товариство налічувало 21 член, а в 1917 р. — 198. Викладена у Статуті програма мала здійснюватися проведенням публічних засідань і лекцій, організацією систематичних курсів з окремих наукових питань, присудженням та виплатою премій за кращі розробки наукових проблем. УНТ стало ініціатором багатьох державних та культурно-освітніх ініціатив. Діячі розгорнули широку кампанію з розвитку вищої освіти на національній основі. Серед яких — М.Грушевський (голова), П.Житецький, М.Василенко, С.Єфремов, М.Старицька-Черняхівська, І.Огієнко, П.Тутковський, Ф.Сушицький, Г.Павлуцький, О.Жорчак-Чепурківський, В.Науменко, А.Лобода, Д.Дорошенко, С.Петлюра, В.Прокіпович, Є.Чикаленко, С.Єфремов, О.Лотоцький, В.Дурдуківський, С.Русова, В.Перетц, П.Стебницький, В.Винниченко та багато ін. Друкованим органом УНТ

були «Записки Українського наукового товариства у Києві».

Прогресивна українська інтелігенція, не маючи можливості відкрито функціонувати, об'єднувалася у товариства під такими назвами, які б не викликали підозри у представників царської влади. Так, членами Філармонічного товариства «Боян» були О.Косач, О.Левицький, М.Левицький, М.Лисенко, В.Перетц⁸¹.

Національні просвітницькі організації післяреволюційного періоду («Просвіта», Товариство шкільної освіти, Українське наукове товариство, Всеукраїнський союз позашкільної селянської освіти, Всеукраїнський союз селянської і козацької освіти) піклувалися про освіту українського народу рідною мовою. Так, Всеукраїнський союз позашкільної селянської освіти, Всеукраїнський союз селянської і козацької освіти обрали такі форми роботи: безплатна доставка по селах, хуторах, у війська популярних брошур загального виховного змісту, проведення виїзних лекцій, організація бібліотек, читалень у сільській місцевості⁸². Отже, у цей історичний період спостерігається просування діяльності просвітницьких організацій у провінцію.

Для втілення у життя своєї основної мети — «ширити серед українського люду освіту через нижчі, середні і вищі школи з викладовою українською мовою» Товариство шкільної освіти визначило такі напрями своєї праці: відкривати школи; допомагати відкривати навчальні заклади іншим інституціям (урядовим і позаурядовим), окремим особам; розробляти принципи організації шкіл; складати програми вивчення різних наук; видавати і сприяти виданню шкільних книжок; організувати педагогічні, освітні з'їзди, науково-педагогічні лекції, виставки, музеї тощо⁸³.

У різні періоди досліджуваного періоду функціонували товариства, діяльність яких була ворожою і шкідливою для українського населення. Так, «Клуб русских националистов» (1912) заперечував існування української нації і її право на існування як окремої держави. І саме такі екстреміські ідеї були в основі просвітницької роботи цього товариства⁸⁴.

Отже, перший виділений нами тип товариств — на-

уково-просвітницькі, які існували в м. Києві наприкінці XIX — початку XX ст., був найчисельнішим. До нього належать товариства загального просвітницького характеру (наукові, поширення грамотності); товариства, що сприяли різним видам освіти (комерційній, сільськогосподарській, жіночій, початковій, середній тощо); товариства з більш вузькими завданнями (комісії з організації народних читань, товариства тверезості, товариства допомоги бідним учням, благодійні).

Товариства відрізнялися за масштабами, спрямованістю, формами діяльності. Проте у їхній діяльності було багато спільного. Майже всі товариства мали свій статут, програму діяльності, складалися з дійсних та почесних членів. Ці організації існували за рахунок членських внесків, пожертвувань, зібраних коштів після лекцій, літературних і музичних вечорів, театральних вистав, продажі виданої літератури. Основний зміст і завдання їх полягали не тільки у підвищенні рівня грамотності українського населення, а й у забезпеченні загального розвитку особистості через поширення знань з основ наук. За характером і змістом діяльності окремих товариств це був, по суті, вищий рівень освіти дорослих, наближений до народного університету. Слухачам читалися лекції з різних галузей знань (детальніший розгляд проблеми — у наступних розділах).

Основними напрямками діяльності виділеного типу товариств були:

1) відкриття та сприяння діяльності здебільшого початкових та недільних навчальних закладів;

2) організація народних читань, лекцій, концертів, театрів, вистав;

3) влаштування народних будинків, пересувних музеїв наочних посібників, педагогічних музеїв і виставок;

4) видання загальнодоступної художньої та науково-популярної літератури для народу (дорослих та дітей);

5) організація книжкових складів, поширення через них літератури, забезпечення книгами різних типів шкіл, народних бібліотек і читалень.

Кожним напрямом діяльності займалися окремі комісії, комітети та відділення, а саме: лекційна, бібліотечна, шкільна, видавнича. Лекційні, або, як ще вони

називалися, комісії народних читань, розробляли методику проведення народних читань, систему лекцій, організовували відповідні заходи. Цю справу було добре налагоджено в Київському товаристві грамотності, Товаристві сприяння початковій освіті, «Просвіті».

Бібліотечні комісії просвітницьких організацій відкривали бібліотеки, книжкові склади, розробляли каталоги рекомендованої літератури для читання, збирали невеличкі бібліотеки і відсилали їх у школи. Ця діяльність виходила за межі Київської губернії.

Шкільні відділи матеріально і методично сприяли відкриттю навчальних закладів для дорослих та дітей. Товариство грамотності займалося розробкою та організацією навчально-виховного процесу в шести недільних школах. Важливим напрямом роботи була організація позашкільної роботи з дітьми: влаштування читань, лекцій, різноманітних свят, літературно-музичних ранків, екскурсій тощо. Шкільні комісії надавали методичну допомогу вчителям.

Видавничі комісії займалися виданням художньої, наукової, методичної та навчальної літератури для дорослих і дітей.

Крім найбільш характерних комісій, при товариствах функціонували і спеціальні. Так, при «Просвіті» — артистична; при Товаристві сприяння початковій освіті — з організації читань і розваг для дітей, при Київському товаристві самоосвіти (1913 р.) — технічна, юридична, з влаштування різдвяної ялинки для дітей тощо.

У ході практики напрями та завдання діяльності товариств постійно розширювалися, а форми і методи роботи удосконалювалися та розвивалися.

Громадська ініціатива України відіграла провідну роль не тільки в поширенні грамотності та знань, розвитку різних напрямів освіти, а й у розвитку педагогічної науки. У дореволюційній Росії, як і в Україні, не існувало державних науково-педагогічних закладів. Перші такі установи почала створювати громадськість на початку ХХ ст. До цього центрами наукових досліджень у галузі педагогіки були громадсько-педагогічні товариства, відділи педагогіки при наукових товариствах, деякі просвітницькі організації.

У ході бурхливого розвитку громадсько-педагогічно-

го руху в 90-х роках ХІХ ст. надзвичайно гостро стояло питання про кризу школи, про необхідність її докорінної реформи. Це спричинило появу великої кількості громадсько-педагогічних товариств. Серед них: Київське педагогічне товариство взаємної допомоги (1897—1905); Київське товариство класичної філології і педагогіки (1902), Київське товариство народних дитячих садків (1907—1917), Фребелівське товариство (1908—1917), Київське обласне педагогічне товариство (1916) та ін.

Київське педагогічне товариство взаємної допомоги ставило за мету об'єднати вчителів на ґрунті моральної та матеріальної допомоги своїм членам. Але на практиці, крім благодійних заходів, у товаристві проводилася науково-педагогічна робота. У 1900 р. воно налічувало 461 особу, у 1905 — 325 осіб. Серед його членів В.Пото (дочка К.Ушинського), П.Голубовський, І.Сікорський, Т.Лубенець, Б.Грінченко, В.Науменко, В.Дурдуківський, В.Лучицький, Є.Нолен (голова) та ін.

Виникає Фребелівське товариство з метою «сприяти розвитку і удосконаленню справи виховання в районі Київського навчального округу»⁸⁵. При товаристві функціонували Фребелівський педагогічний інститут; дитячий садок, початкова школа, притулок для дітей до трьох років, дитяча амбулаторія, яка вивчала психологічні особливості дітей і проводила консультації для батьків; влітку влаштовувалися загальнодоступні курси для народних учителів. Здійснювана товариством робота сприяла розвитку і теоретичній розробці питань дошкільного виховання. Активну участь у цій справі брали Т.Лубенець, Н.Лубенець, О.Музиченко, І.Сікорський (голова товариства до 1911), І.Стешенко, М.Старицька, В.Флеров (з 1911 — голова товариства) та ін.

У 1907 р. на базі Товариства виховання та захисту дітей виникло Київське товариство народних дитячих садків, яке характеризувалося демократичною спрямованістю (1908 — 155 чл.; 1916 — 260). Очолювала організацію Н.Лубенець. Товариство ставило перед собою такі завдання: «1) відкривати у разі особливої потреби в м.Києві з дозволу влади народні дитячі садки для дітей дошкільного віку з найбідніших верств населен-

ня, де б вони під керівництвом досвідчених і підготовлених до цієї справи осіб проводили цілий день відповідно до їхнього віку, з заняттями та іграми: правильно розвивалися фізично, розумово і морально. 2) усіма засобами сприяти поширенню в суспільстві ідеї народних дитячих садків і правильного погляду на фізичне, розумове та моральне виховання дітей дошкільного віку; 3) надавати моральну й матеріальну підтримку колишнім вихованцям дитячих садків, а також безпритульним дітям»⁸⁶. При товаристві функціонували дитячі садки, школа нянь-фребелічок, магазин «Дошкільне виховання», видавництво першого друкованого органу з питань дошкільного виховання — журналу «Дошкольное воспитание», виставки притулок для дітей-біженців, денні та вечірні осередки. Члени товариства пропагували передові ідеї в галузі дошкільного виховання, проявляли турботу про включення дитячих садків до загальної системи народної освіти.

Українське товариство «Дитяча хата» (1917) сприяло розвитку дошкільного виховання дітей в українському національному напрямі. Воно відкривало дитячі садки, недільні і вечірні школи, санаторії, клуби, денні осередки, ремісничі школи, книгозбірні, читальні; влаштовувало публічні читання та лекції, подорожі та екскурсії, корисні розваги; видавало книги, журнали і газети тощо⁸⁷.

У створених при товариствах комісіях (шкільна, лекційна, бібліотечна, видавнича) проводилася серйозна науково-дослідна та громадсько-просвітницька робота. При Київському педагогічному товаристві взаємодопомоги існував відділ сімейного виховання, при Київському обласному педагогічному товаристві діяли комісія з позашкільного життя учнів та комісія взаємовідносин сім'ї і школи. Головний зміст роботи науково-педагогічних товариств полягав у реформуванні народної освіти на демократичних засадах. Характерними формами науково-дослідної роботи в галузі педагогіки були: обговорення доповідей, рефератів, наукових повідомлень з різних галузей педагогіки, організація наукових досліджень з окремих питань педагогіки; ознайомлення з педагогічними творами, новинками педагогічної літератури, в тому числі зару

біжної; збирання і систематизація педагогічної літератури, наочних навчальних посібників; організація бібліотек і музеїв; рецензування підручників, посібників; організація педагогічних виставок, з'їздів; видання праць членів товариств, звітів про діяльність; відкриття чи сприяння відкриттю навчальних та дошкільних закладів для дорослих і дітей тощо.

У галузі позашкільної освіти організовувалися публічні лекції, курси, читання педагогічного та загальноосвітнього характеру; влаштовувалися дитячі свята, ранки, концерти, спектаклі тощо; відкривалися дитячі садки, притулки, осередки для бідних дітей, дітей-біженців тощо. Для дорослого населення проводилися літературно-музичні вечори, концерти, спектаклі, екскурсії тощо.

Наприкінці XIX — початку XX ст. активніше порушується питання про необхідність професійного об'єднання педагогів, діячів народної освіти. На початковому етапі організовувалися благодійні каси, куди міг звернутися вчитель у разі крайньої потреби. Але поступово вчителі та громадські діячі починають розуміти, що зміни в системі освіти, їхнє матеріальне і моральне становище залежать від змін у суспільно-політичному житті. Серед їхніх вимог і завдань з'являються прагнення реформувати освіту, змінити політичний лад. Учительські товариства брали активну участь у позашкільній роботі з дорослими: організовували читання, бесіди, вечірні заняття. Цю діяльність також переслідували царські власті.

Особливо підвищилася активність професійних товариств педагогів під час революції 1905—1907 рр. На зборах організацій приймалися постанови і резолюції з вимогами захистити права вчителів, поліпшити їхню матеріальну забезпеченість, провести реформу школи тощо. У період піднесення українського національного руху всенародного значення набув рух за українські школи, викладання рідною мовою в навчальних закладах усіх рівнів.

У 1906 р. українські діячі (Б.Грінченко, В.Дурдуківський, С.Єфремов, С.Черкасенко, М.Крупський) зробили спробу об'єднати вчителів і створили Всеукраїнську спілку вчителів і діячів народної освіти. Установчі збори (травень 1906 р., Київ) розглянули надруко-

ваний у газеті «Громадська думка» Статут Спілки. У ньому визначалася основна мета організації — боротьба «за ґрунтовну перебудову справи народної освіти» на «підвалинах свободи та демократизації національної школи»⁸⁸. Спілка ставила завдання — запровадити загальне, безкоштовне обов'язкове початкове навчання для всіх без винятку дітей; добитися викладання в усіх національних школах українською мовою. При цьому члени організації вважали, що таке право мають й інші народи.

Київське товариство допомоги учням і вчителям початкових народних училищ, крім Києва, поширювало свою роботу у Бердичеві, Василькові, Смілі, Умані та інших містах.

Після 1917 р. вчителі створюють нові професійні товариства: Спілку учителів-українців м.Києва, що об'єднала вчителів і діячів народної освіти м.Києва, Всеукраїнську учительську спілку. Спілка вчителів відстоювала «національно-територіальну автономію України», а освіту прагнула організувати на основі «свободи, демократизації і децентралізації». У цей процес вкладався такий зміст: а) навчання повинно відповідати сучасному стану науки; б) «пробудження серед української людності національно-мистецького почуття і пошани до всіх культурно-національних вартостей», створених протягом усього історичного розвитку України; в) у справі шкільництва та позашкільної освіти надати простір для приватної ініціативи; г) відстоювати загальнонародну безплатну обов'язкову початкову, середню і вищу освіту; д) відстоювати на всіх ступенях навчання принцип єдиної школи; е) передати справу народної освіти місцевим органам самоврядування з широкою участю вчителів в управлінні школою⁸⁹. І, безперечно, одне з головних завдань — захист культурних, правових, економічних інтересів учительства.

Вчителі при підтримці громадськості намагалися знайти нові форми і напрями роботи з підвищення рівня підготовки вчителів і поліпшення умов їхньої праці і побуту, культурно-освітнього рівня.

Товариства всіх означених груп взаємодіяли між собою як у межах Києва, так і України, Росії, а також

із зарубіжними: листувалися, зустрічалися на з'їздах, виставках, обмінювалися досвідом, літературою.

Отже, на основі аналізу напрямів та змісту діяльності київських просвітницьких товариств можна визначити такі основні типи громадських організацій:

1) науково-просвітницькі, що ставили за мету сприяти розвитку певних видів освіти чи просвіти народу взагалі (численні наукові товариства, Київське товариство грамотності, Київське товариство сприяння початковій освіті, Товариство сприяння середній освіті у м.Києві і Київській губернії, Товариство поширення в народі початкової, середньої та вищої освіти у межах Київської, Полтавської, Чернігівської, Волинської та Подільської губерній, «Просвіта», Товариство шкільної освіти, Спортивний гурток Олексіївського острова у м.Києві, Товариство фізичного виховання — секція зі шкільної гігієни, Український клуб, клуб «Родина» тощо);

2) науково-педагогічні товариства, які розробляли питання педагогічної теорії, її впровадження у шкільну практику, популяризували свої досягнення в галузі педагогіки (Педагогічне товариство взаємної допомоги, Педагогічне товариство ім. К.Ушинського, Фребелівське товариство, Товариство народних дитячих садків, Київське обласне педагогічне товариство, Київський батьківський гурток, Педагогічний клуб тощо);

3) професійні вчительські організації, які сприяли розв'язанню правових, професійних, моральних та матеріальних проблем учительства, а також популяризації своєї професії (Всеукраїнська спілка вчителів і діячів народної освіти, Всеукраїнська учительська спілка та ін.).

Спільними рисами цих товариств було прагнення просвітити народ, підвищити рівень його освіченості та культури, реформувати існуючу систему освіти та виховання. У наступних розділах дослідження детальніше розглянуто діяльність провідних просвітницьких організацій і їх вклад у розробку актуальних педагогічних проблем наприкінці XIX — початку XX століття.

ПРОБЛЕМИ ШКІЛЬНИЦТВА В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОСВІТНИЦЬКИХ ТОВАРИСТВ

2.1. Боротьба за національну школу як основу демократичної системи освіти

ПРОТЯГОМ ХІХ ст. відсутність національної школи й одержання дозволу на її існування було однією головних соціально-педагогічних проблем українського народу. Це зумовлювалося шовіністичною політикою російських урядів. Царське самодержавство намагалось забезпечити матеріальну і духовну зверхність панівної нації, вважаючи за можливе існування державної народності, сформованої з різних народів, які асимілюючись, стають єдиною національністю. Один із шляхів здійснення цієї мети царський уряд вбачав у знищенні української школи.

Урядові укази, спрямовані саме в цьому напрямку (див. Розділ.1.1), доповнювалися розпорядженнями місцевої влади. Так, у зверненні від 24 лютого 1881 р. начальник Головного управління у справах друку просити київського окремого цензора з іноземної цензури забронити друкування «статей, які пропагують думку про вшанування поета Шевченка і які говорять про необхідність введення малоросійського нарiччя у церковні проповіді, школах і взагалі ставитися з особливою увагою до статей про малоросійське нарiччя»¹.

Категорично заборонялась українська мова у навчальних закладах. Школа для українських дітей була чужою не тільки мовою, але і програмою, підручниками, в яких розповідалось тільки про російський народ, про його звичаї, життя, історію. Про свою Батьківщину в російській школі українська дитина нічого не довідувалася. Це й було причиною слабкого зацікавлення знаннями та рецидивів неграмотності. Факти сумного становища грамотності серед українського населення підтверджуються статистичними даними. Зокрема, характеризуючи рівень грамотності українського населення на Київщині наприкінці ХІХ ст., С.Русов

у праці «Загально-земський з'їзд в справах народної освіти» спираючись на дослідження К.Оберучева у публікації «Селянство і народна школа (До справи про народну освіту в Київщині)», констатувала, що «найнекультурнішою нацією треба вважати українців, тобто корінне населення, яке на Київщині становило 79,2%»². Далі з метою порівняння рівня письменності С.Русова наводить таблицю, статистичні дані якої свідчать, що відсоток грамотних найнижчий серед українського народу (Таблиця 1).

Таблиця 1.

Письменність на Київщині

	Батьки	Матері	Діти
Українці	48,5%	9,6%	67,8%
Росіяни	81,2%	32,4%	72,4%
Поляки	54,9%	31,3%	75,5%
Євреї	73,7%	39,0%	84,4%

У наведеній праці К.Оберучев зазначає, що на Київщині наприкінці XIX ст. проживало 130 тис. учнів. На основі анкети, проведеної серед трьох тисяч, виявилось, що діти заможних батьків краще вчать, ніж діти бідних³. І це зрозуміло, бо через низький економічний рівень української сім'ї батьки не могли забезпечити свою дитину всім необхідним, не говорячи вже про плату за навчання, та й частіше діти були маленькими робітниками-помічниками сім'ї. Дослідник наводить і такий сумний факт, що на Київщині вважалося достатнім для дівчини закінчити однокласну школу, а для хлопця — двокласну.

У 1875 р. Міністерство освіти констатувало, що в усій Росії учнів початкових шкіл було в 12 разів менше, ніж цього очікували. А на українській території, зокрема в київському шкільному окрузі, в початкових школах навчалось 0,8%, в одеському — 1,4%, харківському — 1,2% всього населення⁴. А В.Прокопович у своїй праці «Народна школа й рідна мова на Україні» констатував, що в Росії — 1,3% інтелігентних людей, а в Україні — 0,5%, а грамотних — лише 13%⁵.

Отже, політика російського царату в галузі українського шкільництва призвела до того, що народ, серед

якого у другій половині XVII ст., за свідченнями архи-
диякона з Сирії Павла Алепського, який проїздив Украї-
ною в 1652 р., всі, «за винятком небагатьох, навіть біль-
шість їх жінок і дочок вміють читати»... наприкінці
XIX ст. займає за грамотністю останнє місце серед наро-
дів імперії⁶. Тому серед проблем, які намагалася роз-
в'язати прогресивна українська інтелігенція, однією з
головних була спроба відродити українську школу.

Ця проблема має багатоаспектний характер: впровад-
ження загального початкового навчання; безперерв-
ність освіти; доступність освіти для всіх верств населе-
ння; запровадження материнської мови в навчальних
закладах України як викладової та українознавчих
предметів; підготовка вчителів; написання та видання
підручників українською мовою; створення нових наці-
ональних навчальних закладів; побудова навчально-
виховної системи на засадах демократизму, на наці-
ональній основі з використанням найкращих здобутків
світової педагогіки. Саме ці питання й намагалися роз-
в'язувати діячі київських просвітницьких товариств.

Представники київських просвітницьких організацій
були присутніми на Першому Всеросійському з'їзді дія-
чів громадських народних університетів та інших уста-
нов приватної ініціативи в С.-Петербурзі (3—7 січня
1908 р.), де було вироблено резолюцію про викладання
рідною мовою. В ній, зокрема, говорилося: «1) Вихо-
дячи з принципу повного національного самовизначен-
ня і більшої доступності знань рідною мовою, з'їзд
визнає за кожною національністю невід'ємне право здо-
бувати освіту її рідною мовою; 2) У школах нижчих, се-
редніх і вищих, які влаштовуються за рахунок держави
і органів громадського самоврядування, навчання має
проводитися рідною мовою учнів, і школа ні в якому разі
не повинна бути знаряддям національного гноблення»⁷.

Прагнення просвітницьких товариств створити
українську школу базувалися насамперед на бажанні
самих українців навчатися рідною мовою. Про це,
зокрема, свідчить лист до київської «Просвіти» від
дітей з м.Краснопілля Житомирського повіту: «Щоб
Ви знали, як ми пишемо, ми підписуємо це прохання
і просимо Вас побудувати нам школу, наш учитель буде
нас вчити на нашій рідній мові, може, нашу мову треба
одержавити разом з руською, то це Ви так зробіть...»

поки що, як ласка Ваша, вишліть нам у школу книги на нашій рідній мові, декотрі хлопці і тепер вчать ся читати в школі по-українськи, та у нас нема грама-ток, щоб нашу книжну мову добре поняти, єсть тільки кілька книг українських, ми вже звиклись по-московськи, но по українськи виходить ліпше, як стане хлопець або дівчина читати»⁸.

Низький рівень грамотності, потреби самих дітей та вболівання за майбутнє нації спонукали українську інтелігенцію шукати шляхи вирішення проблеми створення національної системи освіти. Основними формами боротьби за українську школу були такі: обговорення доповідей, рефератів на засіданнях товариств; звернення, клопотання, резолюції до різних державних відомств; створення та видання підручників, книжок для дітей; різні освітні заходи — лекції, читання. Прагнення створити рідну школу залишалося частіше в теорії, аніж відображалося у практиці, але воно, безперечно, значною мірою впливало на формування громадської думки.

На своїх засіданнях, зборах члени просвітницьких організацій активно обговорювали реферати, доповіді, повідомлення з різноманітних проблем шкільництва. Хоча в багатьох випадках доповіді робилися російською мовою, часто їхнім лейтмотивом була необхідність запровадження української викладової мови.

Діяльність, яку розгорнуло Київське товариство грамотності (1882—1908), та оцінка просвітницького руху С.Русовою дають підстави стверджувати, що ця організація «прихильно поставилася до навчання в народніх школах рідною мовою»⁹. Так, предметом жвавих дискусій на засіданнях Ради товариства у 1897 р. були такі доповіді: «Книжна мова в народній школі і роль у цьому питанні вчителя», «Викладання граматики в народній школі» тощо. Зокрема, на засіданні Ради товариства 27 жовтня 1897 р. в доповіді голови товариства В.Науменка з теми «Книжна мова в народній школі і роль у цьому питанні вчителя» прозвучала думка про те, що «початкове навчання у школі виключно етнографічного типу, повинно проводитися в інтересах скорішого засвоєння книжкової мови на рідній мові»¹⁰. Цікаво, що доповідь Володимира Павловича була схвалена Радою товариства.

Досить плідною та активною була діяльність створеної 3 квітня 1897 р. шкільної комісії товариства, на яку покладалася «теоретична і практична розробка питань народно-шкільної справи». До 1903 р. головою шкільної комісії була завідувача Звіринецькою недільною школою О.Щербина, з 1903 р. головував В.Науменко. Його виступи користувалися «особливим інтересом у відвідувачів засідань, на яких Володимир Павлович вів бесіди про викладання граматики...»¹¹. Вказівки і поради В.Науменка вчителі використовували на заняттях у школах. Так, за його рекомендаціями Новоостроєнська та Звіринецька недільні школи склали програми з такого предмета, як світознавство (така назва у тексті звіту товариства), Павлівська — складала з граматики.

Вивчення «Звідомлень» за різні роки діяльності київського товариства «Просвіта» (1906—1910) дає підстави стверджувати, що питання створення національної школи було одним з головних. А в 1907 р. Комісія у справі українізації шкіл серед доповідей з педагогічних проблем заслухала реферат О.Левицького «Загальний погляд на постановку навчання української мови в нижчих та середніх школах» та доручила І.Огієнкові скласти рецензії на українські граматики¹². Завдяки автору реферат було надруковано, а два інших — «Про українську граматичну літературу» та «Про українську граматичну термінологію», які прочитав І.Огієнко, видати за браком коштів не вдалося. Тому на загальних зборах «Просвіти» 30 травня 1908 р. обговорювалася постанова шкільно-лекційної комісії про створення окремого фонду «на видання наукових матеріалів з шкільно-педагогічних питань та науково-популярних лекцій», схвалених комісією¹³.

На засіданнях Рад, шкільних комісій, на загальних зборах громадських організацій активно обговорювалося питання щодо створення навчальних закладів при товариствах. Педагогічне товариство намагалось створити «зразковий навчальний заклад початкової і середньої освіти», але ці прагнення не увінчались успіхом. Члени «Просвіти» (Б.Грінченко, М.Грінченко, Ольга і Лариса Косачі, В.Винниченко, Д.Дорошенко, М.Лисенко, П.Житецький, В.Перетц, П.Сікорський, М.Левицький, О.Левицький, О.Лотоцький, І.Стешенко, С.Єфремов, С.Русова, В.Цимбал, В.Дурдуківський,

В.Науменко та ін.) прагнули створити при товаристві «учебну інституцію з українською викладавою мовою» і доручили Шкільній комісії виробити проект майбутньої школи»¹⁴. Шкільно-лекційна комісія, головою якої був О.Волошинов, до плану своєї діяльності включила такі завдання: добитися дозволу створити українську народну школу, «придбати потрібні для заснування школи матеріальні засоби і скласти проекти програми школи і переглянути з тією метою підручники», «упорядкувати платні лекції для гімназійної молоді на теми з української літератури та історії і про національне питання». Проте прагнення діячів «Прогресу» створити українську школу не дали бажаного результату. І саме «через загальні закони, яких змінити вони не спромоглися б, хоч би й хотіли... школи немає, не знати, коли і буде вона», — так пояснював у 1909 р. контрольній комісії Товариства невдачі шкільно-лекційної комісії її голова Ф.Лук'янов¹⁵. Розроблені національні програми для дитячих садочків, початкової школи та проект народного університету впровадити у практику, через чинні закони та заборони не вдалося.

Ознайомлення з протоколами засідань Київського педагогічного товариства взаємної допомоги (1898—1905) засвідчує, що предметом обговорень на багатьох з них були реферати з педагогічних проблем, а саме: «Любов до праці» (П.Ліницький), «Про порівняльне освітнє значення стародавніх і нових мов у системі середньої освіти» (П.Кудрявцев), «Про необхідність філософії у системі загальної освіти» (П.Кудрявцев), «До питання реформи середньої школи» (О.Степович), «Про влаштування бесід між членами Товариства з різних питань педагогіки» (К.Лебединцев) тощо. Заплановано було прочитати й обговорити доповіді Є.Ноленя «Про екзамени», Я.Кульжинського «Яким повинен бути хороший підручник з історії», К.Лебединцева «Як підтримувати дисципліну у нашій середній школі», В.Єрмакова «Записки старого педагога» тощо¹⁶. Таким чином, на своїх засіданнях педагоги, громадські діячі обговорювали різноманітні питання шкільно-освітньої практики.

Створені Товариством грамотності недільні школи, у яких, крім дорослого населення, навчалися підлітки Києва та Київської губернії, на той час стали для багатьох представників незаможних верств населення

єдиною можливістю здобути початкову освіту. Так, у Новостроєнській чоловічій школі, що містилася в приміщенні товариства денних притулків для дітей робітничого класу на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці, навчалися підлітки 13—16 років, у Печерській школі для чоловіків та жінок (на Звіринці) — 14—16 років, а при Павлівській жіночій школі (знаходилася у Павлівському провулку) було відкрито школу для дітей (у приміщенні церковнопарафіяльної школи при Вознесенській церкві) віком після 12 років. У цій школі навчалася 120 дітей, працювало 10 учителів.

У 1903 р. при Шулявській чоловічій школі, відкритій у 1901 р. в приміщенні Політехнічного інституту, теж було створено школу для дітей. У ній навчалася 97 учнів, але проіснувала вона лише рік. Члени товариства порушували питання про відкриття зразкової однокласної школи у приміщенні товариства, але розроблений проект цієї школи втілити в життя не вдалося.

Усі недільні школи перебували у віданні Єпархіальної ради училищ. На чолі кожної з них був свій завідувач, попечитель. Заняття проводилися у неділю. Все навчальне приладдя (книги, підручники, зошити, пера, олівці) видавалися учням безкоштовно. При кожній школі існувала бібліотека. Учні розподілялися на групи залежно від віку та рівня грамотності: неграмотні, малограмотні (читають по складах або не пишуть), грамотні (вільно читають, пишуть з граматичними помилками). Кожна група мала свою вчительку, яка викладала у своїй групі граматику, арифметику, читання. Для вивчення Закону Божого групи об'єднувалися. Остання група учнів недільних шкіл (грамотних) займалася ще й історією, історією літератури, культури, хоча владою це заборонялося. Наприклад, програма з історії була такою: 1. Як розуміли історію раніше: як ряд випадкових фактів (біографії вождів та правителів) і як розуміють історію тепер (як історію внутрішнього розвитку суспільства). 2. Роль прогресивної особи в історії. 3. Наслідки затримки історичного розвитку. 4. Визначення поняття «історія». 5. Вплив умов розвитку країни на її історію¹⁷. У фондах архіву збереглися програми і з інших предметів.

Окремі рішення засідань учителів недільних шкіл виносилися на обговорення шкільної комісії. Так, у

1903 р. вчителі Павлівської недільної школи розробили і винесли на обговорення комісії програми бесід з математичної та фізичної географії, програму з граматики¹⁸.

Уряд не був задоволений роботою недільних шкіл, оскільки на практиці вони не завжди додержували вимог духовного керівництва, про що свідчить листування київського окремого цензора з Головним управлінням у справах друку. В одному з листів прямо зазначалося: «діяльність цих шкіл (недільних. — Л.Б.) спрямована не стільки на навчання учнів грамоті і повідомлення корисних початкових знань, скільки до їх «загального розвитку» у вельми шкідливому дусі». Далі повідомлялося, що в бібліотеках шкіл знаходилися і видавалися книжки, які не були включені до каталогу Міністерства народної освіти¹⁹. І тому видання звіту про діяльність недільних шкіл заборонили.

Наведені факти свідчать, що викладачі недільних шкіл, працюючи в тяжких умовах всіляких заборон, прагнули вийти за рамки надання учням елементарних знань, намагалися розширити та поглибити їхній розумовий розвиток. Певна кількість підлітків навчалася, здобувала знання, розвивалася, що було великим досягненням членів Товариства грамотності. У привітанні київської «Просвіти» з нагоди десятиріччя перебування В.Науменка на посаді голови Товариства грамотності зазначалося, «що в той час як українське слово було під тяжкими заборонами... «Общество» виступило в оборону української школи, давало притулок українському театрові, видавало також українські книжки»²⁰.

Обговорення проблеми створення національної школи часто виливалися у звернення до населення, клопотання, прохання до різних відомств. У такий спосіб кращі сини українського народу висловлювали своє невдоволення дискримінаційною політикою російського уряду в галузі шкільництва. Так, у «Відозві до українців у справі заснування українського університету», яку було анонімно розіслано 1898 р. у Києві, читаємо: «...нам потрібні школи, школи на рідній мові поступового напрямку, — школи нижчі, середні, спеціальні і найвищі. Без рідних шкіл, без рідної науки, просвіти ми вічно зостанемося денаціоналізованими і темними, розбитими і безсилими. Тільки широка національна поступова просвіта дасть силу народу до бо-

ротьби. Школи нас погубили, одні вони можуть нас врятувати»²¹. Саме такі переконання були типовими в середовищі української інтелігенції. По суті, вони були прямим продовженням ідей Кирило-Мефодіївського братства, громадівців.

На захист української школи неодноразово виступало Літературно-артистичне товариство (1895—1905). Зокрема, 19 грудня 1904 р. товариство організувало святкування 35-річного ювілею літературної діяльності українського письменника І. Нечуя-Левицького, на яке з'їхалися представники від різних просвітницьких товариств з Галичини, Буковини, Одеси, Полтави тощо. Від Київського товариства грамотності з привітанням виступав В. Науменко. Член Правління Літературно-артистичного товариства Олена Пчілка подарувала ювілярові від товариства портрет Тараса Шевченка²². Архіви зберегли секретний документ, з якого дізнаємось, що один з учасників святкування запропонував скласти і відправити телеграму «на ім'я голови Комітету Міністрів з проханням ввести в курс українських шкіл малоросійську мову»²³.

У 1905—1907 рр. рух за українську школу набув все народного масштабу. Однією з форм діяльності інтелігенції міста в ці роки стало відзначення роковин життя смерті вірних синів України. В ході цих урочистостей предметом жвавих дискусій стає проблема створення національної школи, введення до навчальних закладів рідної мови. Так, 26 лютого 1905 р. прогресивна київська інтелігенція організувала Шевченківський вечір уперше розпочатий українською мовою — І. Стешенко розповів про діяльність Т. Шевченка. На цьому вечорі було прийнято записку «Про потреби української школи», яку підписали понад 500 осіб. У ній присутні висловили невдоволення існуючою початковою школою, бо вона, на їхню думку, «зовсім не відповідає вимогам освіти ні за мовою, ні за змістом викладання». У середній і вищій школі вилучені «наша мова, наша література, а історія пропонується учням у викривленому вигляді з метою заставити забути своє минуле», — констатується у документі. Далі робиться висновок: «Замість існуючих для українського населення народних шкіл школами з українською мовою викладання повинна наступити негайно, тоді як введення в життя серед

ньої і вищої українських шкіл може бути проведено поступово, першим ступенем для цього повинно бути негайне введення в них як навчальних предметів української мови, української літератури, історії України»²⁴. Не маючи можливості відразу направити записку «Про потреби української школи» до Державної Думи, представники української інтелігенції надіслали її до Міністерства народної освіти із супровідним клопотанням. В останньому, зокрема, зазначалося, що «підняте в записці питання має велике значення для справи освіти українського народу і без швидкого й задовільного вирішення цього питання немає і не може бути у нас дійсної освіти». Написаній М.Грінченко текст клопотання підписали П.Житецький, М.Лисенко, О.Косач, Л.Косач²⁵.

Ідейним відлунням названого заходу стали Другі Надзвичайні збори Київського педагогічного товариства взаємної допомоги (20—27 травня 1905 р.), які відбувалися у приміщенні Народного дому. В них брали участь 82 особи, головував В.Науменко. На попередніх загальних зборах 27 березня — 3 квітня 1905 р. було створено комісію у складі 16 чоловік (серед них і Б.Грінченко), яка заслухала 12 доповідей і виробила основні напрями реформування школи й подала їх на обговорення Других Надзвичайних зборів²⁶. З доповіддю про результати проведеної комісією роботи виступив В.Науменко. Змістовно вона складалася з двох частин: 1. Недоліки існуючої школи. 2. Основні принципи реформування школи. Активним учасником обговорення доповіді, як видно з протоколу засідань, був Б.Грінченко, який наполягав на необхідності запровадження української мови та підготовці вчителів для українських шкіл.

На засіданні Загальних зборів Педагогічного товариства 22 травня 1905р. було прийнято таку резолюцію: «Викладання в початковій школі повинно вестись рідною мовою учнів за підручниками, складеними тією ж мовою, при чому державна мова викладається як обов'язковий предмет: зокрема необхідно, щоб у школах для дітей малоросійського населення викладання всіх предметів проводилось малоросійською мовою». Цю резолюцію Загальних зборів було надруковано в газеті «Киевские Отклики», № 144, 147²⁷. Цією постановою Київське педагогічне товариство відродило традиції 60-х років, коли більшість педагогів Київського на-

вчального округу висловили бажання, щоб навчання у народній школі для українського населення проводилося українською мовою. Але це вже був вищий етап боротьби, оскільки педагоги виступили організовано — товариством на захист рідної школи.

У результаті жвавого тижневого обговорення доповіді В.Науменка було вироблено постанову загальних зборів, яку учасники хотіли відіслати до Ради Міністрів, але вирішили почекати до скликання Державної Думи. Серед 16 пунктів цього документа головними вважались такі: право на здобуття освіти має бути визнано невід'ємним і недарованим правом кожної людини; освіта повинна бути доступною для всіх незалежно від статі, національності й релігії; початкова освіта має бути обов'язковою і безплатною, середня — дешевою і, поступово здешевлюючись, стати також безплатною; освіта повинна бути безперервною; мовою викладання має бути «рідна мова учнів, в початкових школах місцевості з переважанням малоросійського населення — мова малоросійська»; «система освіти повинна базуватися на більш широкому застосуванні свободи викладання»²⁸. Після прийняття постанови учасники з'їзду розглядали підготовлені комісією положення: правила шкільної дисципліни повинні розроблятися спільно учнями і вчителями; спільне навчання статей на різних етапах школи не повинно зустрічати перешкод; потрібно підтримувати дитячі асоціації, гуртки, товариства; про допомогу вчителям-пенсіонерам тощо. Отже, цей проект містив багато цікавих і корисних думок. Він був результатом напруженої праці, творчих пошуків педагогів початку століття і передбачав кардинальні зміни застарілої, нав'язаної царським самодержавством системи освіти. Як свідчать цей та інші документи, на той час Київське педагогічне товариство взаємної допомоги було не просто громадсько-педагогічною організацією, а творчою педагогічною лабораторією, де закладалися підвалини нової школи.

Ідею побудови української демократичної школи продовжувала Всеукраїнська спілка вчителів і діячів народної освіти, заснована з ініціативи Б.Грінченка, В.Доманицького та С.Єфремова (травень, 1906). У розробленому проекті порушувалися такі питання: 1. Необхідність реорганізації народної освіти на засадах сво-

боди, демократизації та націоналізації. 2. Передача управління народною освітою українському Сейму. 3. Проведення навчального процесу українською мовою при забезпеченні гарантій іншим національностям в Україні навчатися рідною мовою. На думку діячів Спілки, процес створення національної системи освіти має початися з якнайскорішого впровадження у середніх школах та університетах курсів вивчення української мови, літератури, а також географії та історії України. Безпосереднє впровадження рідної мови у початкових школах, учительських семінаріях та інститутах має відбуватися негайно, а в середніх школах та університетах — поступово. Для проведення цих змін потрібні були такі умови: подальша демократизація політичного ладу в Росії на засадах загального, рівного, прямого, таємного виборчого права незалежно від віросповідання, статі та національності; свобода слова, друку, совісті, зібрань, спілок і страйків, незайманість особи, житла, листування; перебудова держави на автономно-федеративних підвалинах; надання Україні автономії в її етнографічних межах. Члени Спілки збиралися вільно критикувати урядову політику щодо народної освіти, організовувати колективні протести проти шкідливих для шкільної справи дій адміністрації, спільно розробляти головні питання народної освіти, популяризувати свої ідеї, організовувати бібліотеки, товариства самоосвіти, забезпечувати матеріальну, моральну та юридичну підтримку вчителям та учням²⁹. З такими ідеями вчительська громадськість виступила на хвилі революційного підйому. Проте Всеукраїнська спілка вчителів і діячів народної освіти, навіть остаточно не сформувавшись, припинила своє існування. Але вона, хоч і не досить тривалою діяльністю, створила прецедент існування професійного національного товариства українських учителів.

Неодноразово члени київської «Просвіти» зверталися до різних інституцій з численними клопотаннями: до Державної Думи — «про потребу українізації школи, про народний університет ім. Т.Шевченка», до Ради Київського університету Св.Володимира — про організацію кафедри з українською мовою викладання (1906) тощо. У Звідомленні товариства читаємо: Рада товариства «вдалася до української фракції Державної Думи з мотивованим проханням поставити в Думі питання

про українську мову в наших школах»³⁰. Звертає на себе увагу Записка до комісії Державної Думи з народної освіти «Про введення в школи для малоросійського народу рідної мови учнів» від 14 січня 1908 р., де обґрунтовується необхідність освіти на національній основі і внесення до законопроекту про початкову освіту таких пунктів: а) про введення для українського населення в початкових школах обов'язкового викладання в початкових школах всіх відомств українською мовою Закону Божого, грамоти і арифметики, при обов'язковому вивченні російської мови; д) про введення в початкові училища всіх типів викладання предметів українською мовою; е) про впровадження в курс середніх навчальних закладів України вивчення української мови, літератури та історії; ж) про впровадження у вищих навчальних закладах (чоловічих та жіночих) кафедр української мови, літератури та історії українською мовою; з) про ліквідацію всіх перешкод для розвитку позашкільної освіти рідною мовою³¹. У цьому ж документі обґрунтовується необхідність спеціальної підготовки вчителів для українських навчальних закладів.

Питання створення підручників для українських шкіл широко обговорювалось на засіданнях Ради Товариства грамотності. У доповіді «Книжна мова в народній школі і роль у цьому питанні вчителя» В.Науменко зазначав, що «необхідно приступити до створення абеток, які б відповідали «етнографічному типу малоросійської школи», до створення хрестоматій, розрахованих на поступове розширення знань і розуміння книжкової мови, до створення вправ для письмових робіт, які б виробляли уміння володіти мовою...»³². У доповіді «Характер хрестоматій для народних шкіл» В.Науменко наголошував на необхідності створення хрестоматій для народних шкіл українською мовою і пропонував членам товариства розпочати розв'язання цієї проблеми³³. Саме тому товариство ухвалило положення про створення спеціальної комісії «Збори посібників і матеріалів з народної освіти», яка мала займатися підготовкою підручників та посібників для народних та недільних шкіл.

Члени бібліотечної комісії Товариства грамотності допомагали школам створювати шкільні бібліотеки. Спеціальна підкомісія збирала відомості про школи,

які потребують бібліотек, упорядковувала невеличкі бібліотечки і відсилала їх до шкіл. Серед рекомендованої літератури для шкільних бібліотек: Марко Вовчок — «Маруся», Софія Русова — «Дніпро та Придніпров'я». У розв'язанні проблеми створення підручників члени Товариства грамотності не могли здійснити свій задум через незалежні від них обставини.

Цікавим задумом Київського педагогічного товариства було видання «Довідкового листа», де на пропозицію професора П.Голубовського друкувалися рецензії на шкільні підручники, дитячі книги. Це було критико-бібліографічне видання, до редакції якого видавничі фірми надсилали видруковані ними книги. У «Довідковому листі» було опубліковано лекції професора В.Єрмакова «Про викладання алгебри і арифметики» для середніх навчальних закладів тощо.

Порівняно з іншими товариствами, найбільше досягти в цій важливій справі вдалося діячам київської «Просвіти». Саме в їхній діяльності створення «учбових інструкцій з українською викладовою мовою» було першочерговим завданням. На перших установчих зборах зазначалося, що «нам школу дадуть тільки тоді, коли ми самі поскладаємо і надрукуємо підручники і почнемо їх учити». Шкільно-лекційна комісія намагалася знайти педагогів, «які б написали по-українськи взагалі підручники для середніх шкіл, пристосовані своїм змістом для українських шкіл», зокрема з історії України, української мови й літератури. Товариство звернулося до різних просвітницьких організацій із закликом об'єднатися для вирішення цієї справи, було роздруковано листівку-звернення, де зазначалося, «що тільки від жвавішого обміну думок і різних поглядів родиться та шліфується загальна правда». У зверненні констатовалося, що початкова, середня та вища школа потребують нових підручників, які б відповідали «всім останнім педагогічним вимогам», не поступалися змістом і які б задовольняли «наукові вимагання». А мова підручника повинна бути «підібрана як найзручніша, як найзрозуміліша». У кінці звернення члени товариства «Просвіта» просять всіх, кому не байдужі ці проблеми, відгукнутися³⁴. Київські просвітяни видали книгу А.Кримського «Українська грамати́ка».

Просвітяни склали «Каталог книжок для народного

читання (найбільше сільського)». Серед рекомендованої літератури — шкільні підручники, зокрема: О.Базилевич «Рідна мова. Український буквар»; Б.Грінченко «Українська граматка»; О.Кониський «Арифметика»; Т.Хуторний «Читанка. Перша книжка після граматки»; С.Черкасенко «Граматка»; Г.Шерстюк «Коротка українська граматика для школи» та ін.³⁵

Просвітницькі товариства вдавалися і до такого методу боротьби, як розповсюдження серед учнів навчальних закладів листівок українською мовою. Так, 1909 р. члени невстановленого товариства розповсюдили серед учнів початкових училищ листівку, яку надрукувало українською мовою видавництво «Час» під назвою «Життя Тараса Шевченка». «Дана листівка, як і більшість книг та брошур, що випускалися у світі новоутвореними, так званими українськими просвітницькими товариствами і книговидавництвами, надруковані новим, так званим фонетичним правописом... що базується на незручному для літературної мови фонетичному принципі, занесенему в Росію з Галиції після 1905 р.... має за мету створити по можливості більші зовнішні різниці між малоросійською і загальноросійською книгою...» — читаємо у Повідомленні голови Київського губернського управління у справах земського господарства до попечителя Київського учбового округу³⁶. Для шкільних бібліотек листівка була заборонена.

Неможливість створити діячими просвітницьких організацій навчальний заклад, хоч би в російській формі, зумовила потребу організації різних освітніх заходів — лекцій, читань тощо. Вони, зрозуміло, не могли змінити загального стану освіти, але сприяли підвищенню рівня грамотності, розширенню знань українських дітей. Так, члени Педагогічного товариства влаштували для учнів різних навчальних закладів загальноосвітні курси, які сприяли «розширенню навчання». Зокрема, член товариства П.Голубовський читав для учнів педагогічних класів два курси: 1) Історії; 2) Про монументальні пам'ятники України. Н.Ліницький читав для учнів різних навчальних закладів «Вступ у філософію»³⁷.

Члени київської «Просвіти» вимушено сконцентрували свої зусилля на організації популярних лекцій історії, медицини, літератури, біології тощо. Усього з

час існування комісія провела десять читань для дітей³⁸. Були організовані дитячі читання з української літератури з використанням чарівного ліхтаря, але заборонені невдовзі київським губернатором.

Таким чином, свою діяльність Товариство грамотності, Педагогічне товариство, Літературно-артистичне товариство, «Просвіта» намагалися поширити на всю Київську губернію та за її межі, об'єднати педагогів, громадських діячів навколо ідеї створення нової демократичної школи, де предмети викладалися б українською мовою. «Громадські установи, земські і міські зібрання, педагогічні товариства і письменники, тисячі приватних осіб і представників народу — достатньо, здається, визначено виражають одну й ту ж думку, що навчатися і навчати при сучасному становищі нашої школи немає ніякої можливості. Але всі ці заявки повністю ігноруються всесильною бюрократією, яка не дає нікому звіту у своїх діях і вчинках», — писав активний діяч просвітницького руху С.Єфремов у праці «Заметки на текущие темы»³⁹.

Царський уряд був дуже стурбований зростанням авторитету просвітницьких організацій по всій Україні, тому більшість з них було закрито. Але українська інтелігенція вишукувала нові форми об'єднань і в 1910 р. згуртувалася навколо першого у Східній Україні україномовного педагогічного журналу «Світло», що виходив у Києві (1910—1914). Протягом чотирьох років існування він був загальноукраїнським друкованим органом, який об'єднав прихильників ідеї рідної школи. Зокрема, у статті «Нова школа» С.Русова зазначала, що «сучасна українська школа не дає дітям освіти, бо вона суперечить усім вимогам педагогічної науки, всім потребам народного життя; вона калічить розум і душу дитини, одриває дитину від родини й не-свідому кидає її на розпутті, без усякого виховання, без певної освіти; вона не відповідає національному духовному складу українського народу...»⁴⁰.

Прогресивна інтелігенція намагалася створити свої організації і в складних політичних умовах реакції. Серед архівних матеріалів збереглося повідомлення, що в 1912 р. «в Києві на Подолі серед учителів народних училищ існує Союз українців (мазепинців), які агітують серед учнів, на вчительських курсах», для цього

у них була пересувна бібліотека, а вчителям, які вступили до організації, роздавалася програма діяльності⁴¹.

Ще в одному документі від 20 травня 1910 р. київський губернатор сповіщає начальників поліції, що «особи, які належать до українських товариств останнім часом випустили в продаж марки з надписом «В школі наша будучність», причому гроші, зібрані шляхом продажу марок, направляються на користь національного Українського фонду»⁴². Ці марки наклеювалися разом з поштовими на конверти і надсилалися своїм знайомим. Саме через освіту, школу члени українських просвітницьких товариств прагнули проводити національну ідею, і в цьому вбачалася майбутня перспектива державотворення.

І лише після Лютневої революції в українській інтелігенції з'явилася можливість створити чи відновити свої громадські організації і продовжити нелегку працю щодо відродження національної школи, чому вже сприяла і політика Центральної Ради. У 1917–1920 рр. в Україні було створено єдину, обов'язкову, безплатну, загальноосвітню, світську, демократичну, семирічним терміном навчання школу⁴³. Діячі київських просвітницьких товариств, використавши набутий досвід у попередні роки, відіграли в цьому процесі одну з головних ролей.

На першому Всеукраїнському учительському з'їзді (5–6 квітня 1917 р.), на який приїхало 500 делегатів від різних громадських організацій, було проголошено «Школа на Україні повинна бути національною, тобто українською, з забезпеченням прав меншостей»⁴⁴. Постанови з'їзду визначили подальшу перспективу розробки проблеми створення української школи.

Основний зміст Постанови секції нижчої школи відображений в наступних положеннях: організувати в місцях філії Товариства шкільної освіти; заснувати український педагогічний журнал; доручити переглянути та розробити нові підручники ТШО; надати вчителям свободу вибору підручників та методів навчання; провести українізацію однокласних початкових шкіл, російська мова як предмет вводиться з третього року навчання; українізацію у вищих початкових школах здійснювати відповідно до «вимог педагогічного такту»; у двокласних сільських школах українізацію

провести на початку 1917—1918 рр., у другому класі вводиться обов'язкове навчання українознавчих предметів з врахуванням прав меншостей.

Постанова секції середньої школи визначала такі орієнтири: заснувати урядові українські середні школи, гімназії; українізувати існуючі; обов'язкове навчання української мови, літератури та історії; поетапність українізації: у підготовчому та першому класах вводиться з початку навчального року, у старших — поступово, протягом двох років; російські паралелі вводяться там, де того вимагає значна меншість; українські паралелі у російських гімназіях, де українські діти того потребують; у складанні підручників виробити єдину термінологію у всій Україні; звернутися з проханням до Української шкільної ради скликати з'їзд українських учителів для вироблення підвалин і плану побудови національно-демократичної школи та подбати про повернення українських учителів з Росії.

У Постанові секції вищої школи відбилися головні напрями діяльності українських педагогів, громадськості в царині вищої освіти: звернутись до професорів та учителів вищих шкіл України, які володіють українською мовою, з проханням переходити на викладову українську мову або відкривати паралельні українські курси, заснувати при Українському науковому товаристві секції вищої школи; приступити до організації Академії наук України; заснувати або реорганізувати публічні бібліотеки у найбільших містах України, щоб в основі їх були книжки з українознавства та української літератури тощо.

Ідейним продовженням з'їзду стали Постанови Другого Українського Національного з'їзду Київської губернії, що відбувся у Києві 19—20 серпня 1917р. Делегати висловили свою підтримку Українській Центральній Раді і звернулися до Генерального Секретаріату з такими проханнями: а) для поліпшення стану позашкільної освіти на Київщині необхідно заснувати у кожному повіті посади інструкторів позашкільної освіти, які разом з повітовими та волосними Радами, повітовими шкільними Радами, «Просвітами» проводили б позашкільну освіту; б) швидше завести по селах українські школи; в) впровадити обов'язкове загальне навчання в Україні; г) церковнопарафіяльні школи

передати повітовим народним управам; д) подбати про негайне повернення українців-вчителів з війська⁴⁵.

Спеціальна секція Товариства шкільної освіти розробила план єдиної трудової школи, який був затверджений Другим Всеукраїнським Учительським з'їздом. Основними засадами школи за цим планом були такі: навчання дитини розпочинається з семи років; перші чотири роки вивчаються грамота, арифметика, проводяться бесіди з навколишнього життя та природи; на четвертому році розпочинається вивчення російської мови; на п'ятому — рідна мова вивчається на основі граматичній з широким використанням літературного та народознавчого матеріалів, вводяться знання з алгебри, геометрії, починається пропедевтичний курс з природознавства; на шостому році — розпочинається вивчення географії; сьомий рік — географія України, короткий курс географії Росії, зоології, ботаніки та пропедевтичний курс з хімії. Історія вивчається з п'ятого року, в тому числі Історія України; протягом семи років навчання викладаються малювання, фізкультура, музика⁴⁶. Далі продовжити навчання дитина може в середній чи технічній школі, гімназії.

З активною участю київської та провінційних «Просвіт» було розроблено програму діяльності органів освіти в Україні, затверджену в серпні 1917 р. Другим Всеукраїнським учительським з'їздом. Програма передбачала переведення з 1 вересня 1917 р. всіх початкових шкіл на українську мову викладання, а українізацію вищої початкової та середньої школи планувалось завершити в 1918 р. Київська «Просвіта» виступила з ініціативою заснувати Науково-педагогічну академію, де б зосередилися кращі науково-методичні сили освітньої галузі.

Та, мабуть, основною в русі за рідну школу стала діяльність відновленої просвіт'янками з дореволюційним стажем київської «Просвіти» (1917). Крім теоретичної розробки проблеми, громадським діячам вдалося розв'язати її практично. Одним з напрямів діяльності прогресивної інтелігенції стала боротьба з Міською Думою за відкриття українських початкових шкіл. Товариству шкільної освіти при підтримці Генерального Секретаріату в перші місяці 1917 р. вдалося відкрити 15—16 таких шкіл⁴⁷. Одну з перших таких гім

назій ім. Т.Шевченка було відкрито 18 березня 1917 р. У повідомленні про цей факт на сторінках часопису ВУШ зазначалось: «Одкриття гімназії було наслідком досить довгої попередньої (почасти дореволюційної) підготовчої праці кращих українських педагогічних сил, які переважно і склали Товариство шкільної освіти»⁴⁸. Гімназію діячі ТШО відкрили на власні та на заможних людей кошти у приміщенні гімназії А.Жекуліної (вул.Львівська, 27). Однак свого приміщення гімназія не мала, тому навчання здійснювалося з третьої дня до сьомої години вечора. Спочатку гімназія мала три класи: молодший підготовчий, старший підготовчий і перший, в яких навчалося 80 хлопців та дівчат. До речі, переважно учнями цієї гімназії були діти, що ще до революції навчалися українською мовою у різних притулках для біженців, та невелика кількість дітей свідомих українців. З наступного навчального року гімназія розширилась до шести класів: молодший, підготовчий, старший підготовчий, два перших, другий і третій. Всього у гімназії навчалося 174 учні (108 хлопчиків та 66 дівчаток).

Соціальний склад учнів був таким: біженці із захисток (70), селяни (43), міщани (20), козаки (6), інтелігенти (35). Директором спочатку був П.Холодний, потім В.Дурдуківський. У гімназії читались такі предмети: Закон Божий, українська мова, історія, географія, природознавство, математичні науки, малювання, письмо, співи, гімнастика, існувала молодша підготовча група.

Саме на кошти цього товариства у вересні 1917 р. у м.Києві була відкрита Третя українська гімназія в складі підготовчого і 1—3 класів, до яких прийняли 100 учнів. У передмісті Шулявка було відкрито Четверту українську гімназію, до якої було зараховано 102 учні⁴⁹.

У листопаді товариство «Просвіта» на Шулявці відкрило гімназію для хлопців та дівчат під назвою «Українська № 4 гімназія товариства «Просвіта на Шулявці» (вул. Польова, 105). Гімназія знаходилася у приміщенні колишньої парафіяльної школи при Шулявській церкві. Школа мала два підготовчих класи: молодший — 35 учнів, старший — 30. Викладання всіх предметів здійснювалося українською мовою⁵⁰. При гімназії було створено Комітет батьків, Педагогічну

Раду, Попечительську Раду. Навчально-виховним процесом керувала Педагогічна Рада, до складу якої входили всі вчителі гімназії, два представники від «Просвіти», два — від Комітету батьків. Гімназія існувала на такі кошти: плата учнів за навчання — 40 крб., членські внески товариства, допомога Шкільного відділу Міської Думи (1917 р. — 6000 крб. — на утримання учителів та 4000 крб. — на обладнання гімназії). Кількість учнів зростала (на кінець року — 120 осіб). Поступово гімназія розширилася — у її складі функціонувало чотири класи (150 учнів, 12 учителів) і бібліотека. У гімназії викладалися різноманітні предмети (Таблиця 2).

Таблиця 2.

Тижневий навчальний план «Української № 4 гімназії товариства «Просвіта» на Шулявці» (1917)

Предмети	Підготовчий клас	I	II	III	IV
Закон Божий	3	2	2	2	2
Російська мова	3	4	4	4	4
Українська мова	3	3	4	4	4
Латинська мова	—	—	—	—	2
Математика	6	5	4	4	4
Історія	—	—	—	2	2
Географія	—	—	2	2	2
Німецька мова	—	2	3	2	2
Французька мова	3	2	3	3	2
Природознавство	—	2	2	2	2
Малювання з кресленням	2	1	1	1	1
Чистописання	2	2	—	—	—
Гімнастика	—	1	1	1	1
Всього	22	24	26	27	28

Нестача коштів спонукала «Просвіту» неодноразово звертатися за матеріальною допомогою до Міністерства освіти, Міської Думи. На прохання «Просвіти» про надання матеріальної допомоги у січні 1918 р. Київська міська Дума поставила вимогу відкрити на Шулявці міську гімназію з викладовою російською мовою⁵¹. Зросійщена частина населення намагалася всілякими засобами перешкодити відкриттю українських шкіл.

Інші київські «Просвіти» також прагнули відкрити свої навчальні заклади. Так, «Просвіта» на Лук'янівці планувала у листопаді 1918 р. відкрити школи при Дегтярівських притулках, які мали бути початкові, мішані, у складі чотирьох груп для 80 дітей. Цікаво, що педагогічний персонал, зважаючи на тяжке становище, згодився працювати без оплати. Рада Співки учителів-українців підтримала цей напрям діяльності «Просвіти» і звернулася до Комітету з народної освіти при Київській міській управі про необхідність підтримки відкриття нової української школи. І от 1 грудня 1918 р. українська школа № 134 (вул. Дегтярівська, 9) була відкрита спочатку як двокласна, а з березня 1919 р. — трикласна⁵². Через відсутність постійного приміщення школа працювала нестабільно.

У березні 1918 р. київська «Просвіта» відкрила в місті за свої кошти ще дві українські гімназії: одну в помешканні вищої початкової школи (по вул. Гоголівській, 23), другу — на Лук'янівці (вул. Дорогожицька, 79). Рада товариства забезпечила нові навчальні заклади підручниками, українською художньою літературою, навчальним обладнанням та меблями⁵³. На противагу дореволюційній «Просвіті» та іншим громадським організаціям наприкінці XIX — початку XX ст. відновленій «Просвіті» вдалося більше втілити свої плани в життя у царині українізації школи.

На допомогу освіті прийшли й інші громадські організації. Українське товариство «Копійка на рідну школу» прагнуло «зібрати гроші на освіту українського народу»⁵⁴. А з метою забезпечення українських шкіл потрібними підручниками, книжками та приладдям було створено Всеукраїнське учительське видавниче товариство «Всеуви́то»⁵⁵. Товариство шкільної освіти (1917) ставило за мету: «ширити серед українського люду освіту через нижчі, середні і вищі школи з викладовою українською мовою»⁵⁶.

Розмірковуючи над здобутками на ниві національної освіти у перший рік УНР, М. Гончар у статті «Наша школа» констатував, що навчання українською мовою у школах розпочалося вже з осені 1917 р. Виходячи із спостережень за дітьми, дослідник зазначав, що перехід з російської на рідну мову навчання не був складним для них, а навпаки, учні сприйняли його з великою ці-

кавістю. Та і вчителі поступово переконались, «що тільки своя рідна школа може найбільше дати знань учневі при найменшій затраті часу...»⁵⁷. Труднощі було багато: війна, нестача підручників, вороже ставлення більшовицького руху «великоруського характеру» та «общеросів-полупанків» тощо. «Але, незважаючи на це все, школа не тільки не занепала, а як показав мій власний досвід, українська школа за рік дала такий мінімум знань, який без всякого прибільшення рівняється максимуму знань, коли вона була чужомовною», — зазначав М.Гончар. Він наголошував, що насамперед рідна школа дала учням національну самосвідомість, вони дізнались, хто вони, про своїх пращурів і саме тому «навчилися шанувати свій край і свій народ». Впровадження рідної мови у школу вплинуло і на виховання — «ніщо так не зближує людей, як їх мова, розуміння один одного через неї». Саме мова стала зближуючою силою учня і вчителя. Таким чином, тільки «через одну уже мову склались такі умови, які виховують з дитини вільну людину, а не раба».

У період Гетьманату (квітень 1918 — грудень 1918) Всеукраїнська учительська спілка, «Просвіти», Українське наукове товариство неодноразово виступали за те, щоб державною мовою була виключно українська (див. Додаток Д). Так, 10 жовтня 1918 р. Рада лук'янівської «Просвіти» на своєму засіданні заслухала Меморандум київської «Просвіти» до пана Гетьмана про державну мову і підтримала його⁵⁸. У «Меморандумі Українського наукового товариства у Києві за права українського слова» зазначалось: «...ніяк не можна, даючи силу мові російській, тим самим усувати українську мову з органів державного апарату. Бо таким способом підрізується в самім корні державний розвиток української мови та й відбирається в неї спромога бути органом психічного формування нових поколінь... наукове Товариство твердо, рішуче й непохитно заявляє, що єдиною державною мовою України повинна являтися тільки українська»⁵⁹. Меморандум 16 жовтня 1918 р. підписали О.Левицький, О.Черняхівський, А.Кримський, О.Грушевський, П.Тутковський, Д.Антонович та ін. Таким чином, представники різних просвітницьких товариств у різноманітних заявах наголошували на згубності запровадження

утраквізації (двомовності) для національно-державного існування України.

У 1917—1920 рр. спостерігаються позитивні результати у видавничій справі. Товариство «Всеуви́то», «Час», «Криниця», «Товариство Друкарь у Києві» видавало літературу українською мовою. Товариство «Вернигора», крім видання книжок, складало бібліотеки української літератури для шкіл, «Просвіт» та інших громадських інституцій.

У лютому 1917 р. у часописі «Вільна українська школа» (органі ВУС) Генеральний Секретаріат опублікував покажчих підручників для середньої школи. З-поміж рекомендованих підручників — видані та ті, що мають вийти найближчим часом. Зокрема, з історії: М.Грушевський. «Про старі часи на Україні. Для I-го і II-го класів гімназій і початкових шкіл»; «Всесвітня історія в короткім огляді. Част. I—II»; Г.Коваленко. «Оповідання з історії України від найдавніших до нових часів, з вступним словом про Всесвітню історію, з портретами, картинами історичними й малюнками» — для старших класів середніх шкіл і самоосвіти; з рідної мови: О.Стешенко. «Рідні колоски. Читанка для молодших класів гімназії. Част. I. З рисунками та малюнками художників. Видання Товариства шкільної освіти»; О.Курило «Початкова граматика української мови. Част. I (етимологія)»; П.Залозний «Коротка граматика української мови. Част. I і II»; Г.Шерстюк «Граматика української мови. — Ч. I»; І.Огієнко «Граматика української мови. Приклади і матеріали для класної роботи» — для початкових шкіл і нижчих класів гімназій; з історії української літератури: С.Єфремов «Історія українського письменства. Вид. 3-тє товариства «Вік» — для старших класів середніх шкіл; з географії України: С.Русова. «Початкова географія» — для молодших класів середніх шкіл; з арифметики: З.Охріменко «Арифметика. Збірник арифметичних задач для шкіл початкових (сільських і міських) і нижчих класів шкіл середніх. Ч. I»; Я.Чепіга «Задачник для початкових народних шкіл. Рік перший і другий. Видавництво «Українська Школа» — для середніх шкіл; В.Шарко «Арифметика. Систематичний курс. Ч. I».

Видавництво «Українська школа» під керівництвом С.Русової, Ю.Сірого, Я.Чепіги, С.Черкасенка надруку-

вало такі книжки: Я.Чепіга «Задачник для початкових народних шкіл. Рік перший», «Задачник, рік другий» «Арифметичні правила для початкових шкіл»; С.Черкасенко «Початок. Граматка. Вид. друге з малюнками», «Найпотрібніші правила правопису (самостійні працювання)», «Рідна Школа. Читанка перша», «Рідна Школа. Читанка друга». Видавництво склало і видало Українську педагогічну бібліотеку: В.Науменко «Загальні принципи українського правопису»; С.Русова «Нова школа»; С.Панасенко «В сучасній школі»; С.Русова «Про колективне і групове читання»; Я.Чепіга «Самовиховання вчителя», «Проект української школи»; С.Черкасенко «Шевченко педагогам. Шевченко й діти».

На сторінках часопису «Вільна українська школа» активно розроблялись основи побудови національної школи. Журнал видавали О.Астряб, Н.Мірза-Авекянц, О.Грушевський, В.Дурдуківський, О.Музиченко, І.Огієнко, В.Прокопович, В.Родников, С.Русова, С.Сірополко, І.Стешенко, Я.Чепіга, С.Черкасенко та ін. Багато важливих думок висвітлювалось на сторінках часопису, які не втратили актуальності і заслуговують глибокого вивчення. Так, С.Черкасенко у статті «Кілька слів про українізацію народної школи» розмірковував про перешкоди — «мури», які виникли на шляху відродження української школи. Перший «мур» — «темнота безпросвітня й несвідомість національного «я». У той час, коли свідома українська інтелігенція зустріла з радістю можливість українізувати школу, то народ потрібно було підготувати до цього процесу, бо не могла безслідно минути трьохсотлітня шовіністична політика російських урядів. Не можна не погодитись з автором. Друга перешкода — звичка і новизна справи. «Нема нічого дивного, що за довгі роки поневолення й русифікаторства народ звик до тієї школи, яку йому силоміць накинута, в якій оганьблено його святі святих — національну душу, звичаї, мову, як щось нікчемне, не вартє гідності людини», — констатував С.Черкасенко. Третьою перешкодою на шляху швидкого відродження української школи, на думку С.Черкасенка, є той факт, що «виховання стоїть між завданнями школи на першій місці тільки в теорії»⁶⁰.

Таким чином, проаналізувавши боротьбу української інтелігенції за створення рідної школи у різноманітних

товариствах наприкінці XIX — початку XX ст., її погляди на вирішення проблеми, потрібно констатувати, що це був надзвичайно складний і тривалий процес, який мав на своєму шляху безліч як об'єктивних, так і суб'єктивних перешкод. Головна з них — це, безперечно, шовіністична політика російського уряду. І як результат такої політики — неготовність до здійснення цього процесу самим народом. Тому відродити сучасну українську школу неможливо без чинників, на яких наголошує С. Черкасенко, а саме: формування національної самосвідомості і в даному разі підготовка світогляду людини до необхідності і важливості мати свою материнську школу; визначення національного виховання у школах як пріоритетного завдання.

Отже, активним оборонцем прав свого народу в умовах репресивної політики російського уряду, зокрема природного права мати свою материнську школу, стала прогресивна інтелігенція, яка для здійснення своїх ідей гуртувалася в позаурядові громадські організації. Аналіз діяльності просвітницьких товариств у галузі шкільництва показав, що не задоволена існуючою системою освіти прогресивна інтелігенція прагнула її змінити. Київські просвітницькі товариства стали осередками розробки засад національної школи як основи нової демократичної системи освіти. Основними формами боротьби за українську школу були: обговорення доповідей, рефератів на засіданнях товариств; звернення, клопотання, резолюції до різних державних відомств; створення та видання підручників, книжок для дітей; різні освітні заходи — лекції, читання. Діяльність київських просвітницьких товариств наприкінці XIX — початку XX ст. (Товариства грамотності, Педагогічного товариства взаємної допомоги, «Просвіти», Всеукраїнської спілки учителів та діячів народної освіти та ін.) не привела до створення національної школи, проте відіграла виняткову роль у консолідації педагогів, учених, громадських діячів навколо ідеї національної освіти, у розробці її теоретичних засад (навчання рідною мовою, запровадження українознавчих предметів, підготовка національних педагогічних кадрів, видання навчальної літератури українською мовою, наявність національного виховання).

З ліквідацією самодержавства діячі Товариства

шкільної освіти, «Просвіти», Всеукраїнської учительської спілки, використовуючи набутий теоретичний досвід, все-таки створюють систему українських навчальних закладів при підтримці Центральної Ради українську гімназію ім. Т.Шевченка (ТШО, березень 1917 р. та ще 15 гімназій), українські гімназії № 3 і 4 (товариство «Просвіта», осінь 1917 та ще дві українські гімназії у березні 1918 р.); українську школу № 134 (товариство «Просвіта», листопад 1918 р.). Цією нелегкою працею громадських інституцій закладалися підвалини майбутньої нової національної демократичної школи, що сприяло розвитку педагогічної теорії та практики, значною мірою впливало на формування громадської думки і підготувало ґрунт для подальшої боротьби наступних поколінь за створення рідної школи.

2.2. Організація та напрями позашкільного виховання дітей

ПОЛІТИКА царського уряду перешкоджала відкриттю навчальних закладів для дітей незаможних верств населення. Поза навчально-виховним процесом залишалася велика кількість дітей різного віку, які потребували розумового, естетичного, фізичного розвитку. На виховання особистості впливали різноманітні масові заходи, багатогранне спілкування учнів з навколишнім середовищем, характер і спрямованість дозвілля. «Всякий знає, що не сама школа виховує нас, не вона сама дає нам знання. Різноманітне вражіння від життя, вплив тих або інших умов життя дуже часто відбивається на дитині ще міцніше, ніж формальне шкільне навчання. Хто не знає, як впливають на нас часті одвідини театру, хто з нас не переживав захоплення од тих або інших вистав, від тих або інших книжок!» — відзначала відома діячка просвітницьких товариств С.Русова у праці «Позашкільна освіта засоби її проведення»⁶¹.

Наприкінці XIX — початку XX ст. на допомогу школі, батькам, суспільству для розв'язання цього питання прийшли просвітницькі товариства. Серед розмаїття просвітницьких організацій, що існували в Києві, були Товариство грамотності, Товариство

сприяння початковій освіті, Товариство народних дитячих садків, Фребелівське товариство, товариство ім. К.Ушинського, Київське відділення класичної філології і педагогіки, Товариство сприяння середній освіті, Київський педагогічний клуб, Навчально-просвітницьке і благодійне товариство у Святошині, Київський батьківський гурток, Святошинське освітнє товариство, Київське педагогічне товариство взаємної допомоги, Київське обласне педагогічне товариство, «Просвіта», Київський Український клуб, Український клуб «Родина» та багато інших. У різні часи тут працювали відомі педагоги, вчені, громадські діячі, зокрема В.Науменко, Т.Лубенець, Б.Грінченко, М.Василенко, П.Житецький, М.Лисенко, Олена Пчілка, Леся Українка, І.Стешенко, С.Єфремов, подружжя Русових, Старицьких тощо.

Питання виховання, а саме позашкільного, часто обговорювалися і широко дискутувалися на засіданнях товариств. Так, члени Київського педагогічного товариства ім. К.Ушинського на своїх засіданнях обговорювали доповіді: 1. Релігійно-правове виховання учнів; 2. Космополітизм сучасної школи і необхідність розвитку національної самосвідомості; 3. Інститут вихователів у чоловічих гімназіях; 4. Поведінка учнів поза школою; 5. Релігійно-моральне навчання і виховання у середніх школах Міністерства народної освіти та ін. Чимало цікавих думок зафіксовано у протоколах засідань. Зокрема, ставилося питання про створення інституту вихователів при чоловічих гімназіях. «Класні наставники, які мають по 30 уроків на тиждень, неспроможні виконувати виховні функції, і в тому їх ніхто не може звинувачувати... Виховання памолоді і майбутнє Батьківщини варті, щоб не зупинятися перед затратами незначної суми на забезпечення вихователів підростаючого покоління»⁶². Проблема запровадження посади вихователя для позакласної роботи в кожному класі як у початковій, так і в середній школі потребує спеціального вивчення.

Неоднозначним та дискусійним був підхід до релігійного виховання як у межах навчального закладу, так і поза його межами. Наприклад, член Київського педагогічного товариства ім. К.Ушинського Г.Прозоров у доповіді «Про релігійно-моральне навчання та виховання

учнів середніх шкіл Міністерства Народної Освіти» зазначав, що «поставити релігійно-моральне виховання юні на належну висоту можливо при дружньому та щирому сприянні всіх вчителів та вихователів, а головним чином сім'ї і всього суспільства»⁶³. Київські просвітницькі товариства особливу увагу приділяли позашкільній поведінці та позашкільному вихованню дітей. Так, на засіданні Педагогічного товариства ім. К.Ушинського 29 січня 1908 р. жваво обговорювалося питання «Про позашкільну поведінку учнів». Член товариства Д.Туткевич зазначив, що «питання про позашкільну поведінку є одним з тих, яке потребує спільних і узгоджених дій сім'ї і школи, причому воно потребує різних підходів для вирішення у маленьких містах та великих центрах». Д.Савченко висловив таку думку: «Щоб усунути у дітей бажання робити зло, потрібно придумати щось таке, аби повністю відповідало б їхнім запитам і приносило задоволення і радість»⁶⁴.

На перших загальних зборах Київського обласного педагогічного товариства (жовтень, 1916) було визнано, що сама школа не може організувати позашкільне виховання учнів на належному рівні, тому потрібно створювати клуби для учнів. Про це писала газета «Голос середньої школи»⁶⁵. Збори, на яких головував В.Науменко, відбувалися у приміщенні Педагогічного музею. Члени товариства намітили створити такі комісії: 1) з позашкільного життя учнів та 2) взаємодіючої сім'ї і школи. Було визначено напрями діяльності позашкільної комісії: сприяти організації гуртків для учнів з метою розумового, морального, естетичного і фізичного вдосконалення в навчальних закладах та об'єднання цих гуртків у «будинках для юних», даючи учням можливість проявляти широку ініціативу і творчість; сприяти організації різноманітних екскурсій; надавати можливість учням поповнювати свої знання з того чи іншого предмета; влаштовувати відвідування відповідно до віку театральних вистав, концертів, художніх виставок; організовувати лекції для учнів з тем, що їх цікавлять; видавати цікаві періодичні видання для дітей.

Багато цікавих думок було висловлено з приводу організації клубу для учнів. Так, член товариства Н.Володкевич у своїй доповіді зазначав, що такі дитячі за-

клади необхідно створювати з метою задоволення потреб учнів у спілкуванні, розвитку свідомості виконувати учнівські обов'язки, підготовки до діяльності в суспільстві, об'єднання виховного впливу педагогів різних шкіл. Головним завданням такого клубу має стати виховання в учнів громадянських навичок і навичок поведінки взагалі, а не тільки розширення наукових знань. Найближчими цей заклад ставив такі завдання: організація співбесід з питань шкільного життя і поведінки в широкому розумінні, об'єднання учнів на ґрунті матеріальної та моральної взаємодопомоги, влаштування колективних заходів (свят, розваг). Керувати клубом має спеціальна комісія товариства, до якої б уходили представники від учителів, викладачів, батьків. Діяльність клубу повинна здійснюватися у тісному зв'язку з шкільними товариствами. Клуб повинен мати свій друкований орган, в організації якого брали б участь як педагоги, так і учні⁶⁶.

Виховання особистості починається у сім'ї, тому й позашкільне виховання повинно здійснюватися в тісному зв'язку з батьками. Саме з цих міркувань було створено Київський батьківський гурток (1913), який ставив за мету розробку і втілення в життя понять про правильне виховання підростаючого покоління різного віку⁶⁷. Члени товариства читали й обговорювали доповіді з теорії і практики виховання та навчання, влаштовували збори, лекції для батьків, на яких виступали спеціалісти з педагогіки. Товариство планувало організувати спеціальну бібліотеку з питань виховання, читальню, музей, виставки, школи, колективні уроки, дитячі колонії, екскурсії, а також видавати педагогічну літературу, проводити з'їзди представників однорідних товариств. Засновниками Київського батьківського гуртка були інженер В.Неклюдов, старший радник Я.Лампеко, лікар А.Яроцький. Це ще раз свідчить, що питання виховання хвилювали не тільки педагогів, а й широку громадськість.

Крім теоретичної розробки проблеми, просвітницькі товариства розгорнули широку позашкільну роботу, засобами якої вони прагнули вплинути на виховний процес незаможних верств населення. Основними формами позашкільного виховання дітей у діяльності просвітницьких організацій були: літературно-музичні ранки і

вечори, зокрема сімейні заходи; лекції, читання; екскурсії у природу, до музеїв, театрів; організація бібліотек видання дитячої літератури тощо. Громадські організації допомагали школам влаштовувати позашкільні заходи створювали позашкільні заклади (дитячі осередки притулки, дитячі садки), надаючи великої ваги розумній організації позашкільного життя дітей різного віку.

Особливо полюбляли діти новорічні святкові ранки, які традиційно щорічно організовували товариства. Так, Шкільна комісія Київського товариства грамотності 28 грудня 1897р. влаштувала літературно-музичний ранок для учнів шкіл міста, 28 грудня 1899 р. — для учнів недільних шкіл, на якому було 800 осіб⁶⁸.

Зберігся архівний документ, який засвідчує, що правління Товариства допомоги бідним учням Київських міських училищ звертається з проханням до місцевих властей дозволити провести 3 січня 1904 р. у залі Київського зібрання «живу ялинку з подарунками і вечором танців для дітей та дорослих». Збереглася і програма «живої ялинки»: перше відділення — Різдвяна зірка, співання колядок; друге — виконання різних новорічних пісень хором учнів міських училищ та окремими учнями. У 1909р. Фребелівське товариство влаштувало дитяче свято та дитячий вечір з ялинкою⁶⁹.

Літературно-музичний ранок класичної музики для дітей у приміщенні Народного дому організувало Київське товариство сприяння вихованню і захисту дітей. А в 1913 р. Український клуб «Родина» провів для дітей у залі Комерційного зібрання вечір пам'яті Т.Шевченка⁷⁰. С.Русова зазначала, щоб «знищити нахил до хуліганства», можна скористатися «різними святами». «Свята можна пристосовувати до етнографічних свят нашого народу...: на Різдво — вечір колядок, вечір вертепу, ялинка і таке інше; весною — вечір русалчин, вечір веснянок, можна зробити дуже гарно день першої сіянки, першої посадки дерева абощо», — наголошувала С.Русова у праці «Нова школа»⁷¹. Прі цьому важливо і корисно «єднати народне, національне, фольклорне з загальнокультурним і давати щось естетичне, красиве й радісно веселе».

У діяльності «Просвіти» цікавою формою позашкільного виховання було поєднання лекції з виконанням музичних творів. Так, для учнів київських гімназій та

студентської молоді І.Стешенко 3 січня 1907 р. показав оригінальну вертепну драму XVII ст. за участю трупи театральної-музичної школи М.Лисенка. Перед виставою І.Стешенко розповів про український вертеп та його значення в розвитку національної культури. Влаштувалися музичні вечори з декламацією і співом, грою на роялі, бандурі, виступом хору. Виконавцями були відомі митці — М.Лисенко, М.Старицький та їхні учні. Ціни на концерти для дітей, як і на більшість заходів інших просвітницьких товариств, були дуже низькими, що давало змогу відвідувати їх і незаможним. «Товариство «Просвіта», займаючись вихованням підростаючого покоління, прагне привити йому малоросійську мову, вірніше, галицьке наріччя, виховати його на традиціях «Вільної України», поваги до «Мазепи»...» — так повідомляв про діяльність «Просвіти» один із царських чиновників⁷².

Безперечно, ефективний вплив на духовний розвиток дитини мали організовані різними просвітницькими організаціями сімейні заходи. Так, Київський Український клуб ставив «за мету надати можливість своїм членам та їх сім'ям проводити вільний час з користю і правильністю», — дізнаємося зі Статуту товариства⁷³. Члени клубу читали лекції, реферати; проводили бесіди, екскурсії, драматичні вистави, вечори, концерти, ігри; передплачувалися книжки і періодичні видання тощо. Національна ідея була провідною у просвітницьких заходах товариства, за що воно було і закрите⁷⁴. Діяльність Українського клубу сприяла формуванню національної самосвідомості учнівської молоді, яка брала активну участь у заходах товариства. Сімейні заходи організовували Київське Печерське сімейне зібрання (1913), для жителів селища Святошин — Святошинське освітнє товариство (1907), для київських педагогів і їх сімей — Київське педагогічне товариство взаємної допомоги (1898—1906), при якому існував відділ сімейного виховання.

Далеко не всі діти могли навчатися, здобувати елементарні знання, розвивати свої розумові здібності, тому саме лекції та читання сприяли цьому. Так, Комісія Народних читань, а потім Київське товариство сприяння початковій освіті (1882—1918) проводили в Народній аудиторії (вул. Бульварно-Кудрявська, 26,

зараз вул. Воровського) платні та безплатні читання для дітей віком 5—6 р., шкільного віку. Читалися брошури літературного, географічного, етнографічного змісту, що супроводжувалися світловими картинами, музикою (рояль, балалайка), дослідями, кінематографом. Читання для дітей були зрозумілими і цікавими. Так, 1904 р. було проведено 8 читань для дітей, два з них наукового змісту, було прочитано 9 літературних творів. Наприклад, «Робінзон Крузо» Данієля Дефо, «Ніч перед «Різдвом» М.Гоголя та ін. На літературно-музичних ранках, що організовувалися за спеціальними програмами читалися вірші, оповідання. З метою виховання дітей, зокрема організації їхнього дозвілля поза школою, і було створено при товаристві спеціальну Комісію з влаштування читань і розваг для дітей, що сприяло розширенню позашкільної роботи з учнями. До речі, на засіданнях товариства обговорювалося питання про заходи боротьби з «баришництвом» та «жебракунням» серед дітей і підлітків. Цікаво організоване дозвілля для дітей члени товариства вважали одним із заходів, який сприятиме ліквідації цих негативних явищ. Дитячі недільні читання товариство влаштовувало у Народній аудиторії безплатно. Загальна кількість дітей, що відвідали читання в 1905 р., становила 2102 осіб⁷⁵.

З 1911 р. Комісії з влаштування дитячих читань і розваг вдалося втілити в життя давно розроблений план вікового поділу під час проведення читань. Було виділено групу дітей дошкільного віку, для яких також влаштовувалися доступні їхньому розумінню читання. Після чого учениці Фребелівського інституту на запрошення Товариства сприяння початковій освіті в неділю з 12-ї до 14-ї години проводили рухливі ігри. В середньому на іграх збиралося 100 дітей віком від 4 до 10 років. Здебільшого це були діти з бідних сімей. Часто з ними приходили матері, які з великою увагою спостерігали за своїми дітьми. Програма цього позашкільного заходу була такою: спочатку один із членів Товариства сприяння початковій освіті читав дітям казку чи оповідання в залі малої аудиторії, які ілюструвалися картинами чарівного ліхтаря, після читання протягом години проводилися ігри за системою Лесгафта, які нерідко супроводжувалися співанням

пісень, маршируванням. Фребелічки встигали провести дві-три гри, причому йшли від простих до більш складних. У 1911 р. на 24 таких заходах побувало 2400—2500 дітей. Діти і їхні матері були задоволені такими заходами. Зокрема, матері зазначали, «що їм надзвичайно дорогі ці ігри, бо діти, особливо дошкільного віку, дичавіють, сидючи в порожніх квартирах, поки їх матері працюють...»⁷⁶.

Поділ дітей на дві групи був зручним і для дітей шкільного віку, бо вони мали змогу залишити своїх менших братиків та сестричок на вихователів, а самі з задоволенням послухати цікаві читання. У першому півріччі читалися курси з географії, історії Землі, природознавства, з історії географічних відкриттів, астрономії, ботаніки. Друге півріччя присвячувалося читанням з географії неєвропейських країн, розповідям біографій видатних людей. У 1911 р. товариство організувало для дітей 52 читання: 19 наукового характеру, 15 белетристичного та 18 для молодшого віку. Щонеділі в середньому до великого залу Народної аудиторії приходило 300 слухачів, а до малого — 100 осіб. За рік читання та розваги, організовані Товариством сприяння початковій освіті, охопили 13 800 дітей м.Києва⁷⁷. У листопаді 1917 р. члени товариства разом із співробітниками Відділу позашкільної та дошкільної освіти при Генеральному секретаріаті в Народній аудиторії щонеділі та у святкові дні проводили «читання російською та українською мовою, приваблюючи велику кількість слухачів...»⁷⁸.

При Київському педагогічному товаристві взаємної допомоги існувала Комісія з організації дитячих та юнацьких читань, що входила до складу Відділення Товариства з проблем сімейного виховання. Для учнів навчальних закладів організовували лекції з різних наук Фребелівське товариство, для учнів старших класів з психології — Товариство взаємодопомоги, зокрема: «Духовний настрій сучасної молоді», «Розчарування учнівської молоді і засоби боротьби з ним». Розвитку любові до рідного краю сприяли лекції для учнів, прочитані членом Київського педагогічного товариства взаємної допомоги професором П.Голубовським «Про монументальні пам'ятники м.Києва» та членом Першого Товариства викладачів при комер-

ційному училищі В.Прокоповичем «Історія м.Києва». Лекції користувалися великою популярністю та успіхом у школярів.

Із Протоколів засідань лекційної комісії товариства «Просвіта» дізнаємось, що товариство планувало провести для дітей ранки: «Шевченківський, Грінченківський, Географічний, Історичні думи, З природознавства». А один із членів товариства запропонував «увійти у спілку з Товариством сприяння початковій освіті і завести співи на дитячих читаннях»⁷⁹.

Вихованню любові до рідного краю, патріотичних почуттів сприяли екскурсії, які влаштовували громадські організації для дітей (у природу, на околиці міста, по історичних пам'ятках). Екскурсії — «справді найкращий спосіб пізнати свій рідний край, зрозуміти залежність його від тих або інших обставин рідного народу та його сучасного економічного життя, його національної культури» — наголошувала С.Русова у праці «Шкільні екскурсії і їх значення»⁸⁰. «Взагалі нам бракує широкого патріотизму саме через те, що ми знаємо надто мало про свій рідний край, не додивляємось до життя народу, не цікавимося з'явищами природи...», — продовжує далі С.Русова. Саме в «мандрівках буде складатися характер учнів, звички до самостійності, упорядкування справ своїх і громадянських товариських настроїв в усяких випадках мандрівничого життя», а ще екскурсії зроблять «найкращий вплив на здоров'я учнів. У своїй статті С.Русова рекомендувала організувати товариство або клуб у Києві на зразок, наприклад, Товариства з організації мандрівки учнів Сумського реального училища для ознайомлення з Вітчизною, для влаштування екскурсій по Україні зокрема історичними місцями Києва. Члени товариства «Просвіта» вважали, що такі заходи сприятимуть формуванню національної самосвідомості учнів. У листі товариства від 4 травня 1909 р. до М.Біляшівського зазначалося, що «шкільно-лекційна комісія товариства «Просвіта», беручи до уваги, що до Києва прибуває кожного літа багато учнів шкіл...», вважає своїм обов'язком використати це явище у напрямі національного освідомлювання як вчителів, так і учнів з цією метою комісія виробила програму «Провідники по Києву» і приступила до збирання матеріалів»⁸¹.

Вихованню любові до природи, допитливості, а також фізичному загартуванню сприяли екскурсії у природу. Члени Товариства народних дитячих садків організовували для дошкільнят екскурсії в зоологічний сад, на берег Дніпра тощо. Товариство сприяння початковій освіті влаштовувало екскурсії за місто. Так, 8 травня 1911 р. відбулася безплатна екскурсія по залізниці в с.Боярку на Київщині, в якій взяло участь 300 дітей та 30 керівників⁸².

Багато товариств піднімали питання літнього відпочинку дітей, їх оздоровлення. Зокрема, Товариство допомоги бідним учням київських міських училищ Міністерства народної освіти в 1907 р. звернулося до Міської Думи з проханням надати в розпорядження товариства капітал, який заповідав М.Терещенко для будівництва закладів відпочинку для дітей зі слабким здоров'ям. У цьому документі констатовалося, що в київських міських училищах навчається 9 тис. учнів, серед яких більшість належала до бідних верств населення і, за свідченням лікарів, не менше як 25% з них були хворими через погане харчування. Саме тому члени товариства вважали за потрібне сприяти влаштуванню канікул для дітей зі слабким здоров'ям⁸³. Товариство допомагало бідним учням одягом, взуттям, підручниками, грошима, влаштовувало для них безплатні свіданки тощо.

Товариства порушували питання фізичного виховання. Зокрема, один з членів Київського педагогічного товариства взаємної допомоги звернувся в 1903 р. до Ради товариства з пропозицією організувати при ньому зібрання (клуб) для занять гімнастикою, для чого пропонувалося обладнати відповідний зал⁸⁴. Через позашкільну освіту та виховання просвітницькі товариства намагалися донести національну ідею, найбільшу вагу тут, звичайно, мало друковане слово. Так, товариство «Просвіта» склало і випустило Каталог книжок для народних читань (переважно сільських), причому для дітей та для дорослого населення окремо. У вступі до Каталогу писалося, що «з книжок ми навчимося любити рідний народ, але й по-братерському, по правді жити з усіма іншими народами, по-братерському, по правді жити і проміж себе самих»⁸⁵. Крім підручників, рекомендувалася художня література для дітей, зокре-

ма твори Є.Гребінки, Б.Грінченка, П.Куліша, М.Кцюбинського, М.Левицького, І.Левицького, І.Фраєк С.Черкасенка та ін.

Не маючи можливості розповсюджувати книжки українською мовою, у 1909 р. українські товариства намагалися поширити серед учнів початкових училищ м.Києва написану українською мовою листівку, під назвою «Життя Тараса Шевченка». Голова Київського губернського управління у справах земського господарства заборонив її надходження як до шкільних, так і до народних бібліотек. А найбільшою підставою для вилучення з обігу серед дітей листівки була сама біографія Т.Шевченка, яка, як сповіщав голова, «була вкладаєна у даному випадку занадто тенденційно... малоросійський поет зображений у ній сином і співцею особливого «українського народу», для якого загальноросійська книжкова мова, вироблена з участю видатних письменників-малоросів, визнається начебто чужою, різко протилежною «рідній мові»⁸⁶.

На виховання дитини значною мірою впливають іграшки та ігри. Розуміючи це, члени київської «Прогресивної» збирали їх, звертаючись і до вчителів, і до священиків, по селах України з проханням присилати всякі цпацьки й забавки», цікавилися «культурно-етнографічним значенням народних дитячих цпацьок та ігор українського люду»⁸⁷.

Висвітлені факти свідчать, що київські прогресивні товариства, використовуючи форми, засоби позашкільної освіти, сприяли всебічному розвитку дітей різного віку. Представники свідомої частини інтелігенції, вкладаючи національний зміст у позашкільну освіту, сприяли вихованню національної свідомості учнівської молоді.

Неможливо обійти стороною активну діяльність прогресивних організацій у галузі дошкільного виховання. Безперечно, ці організації не могли розв'язати всіх проблем дошкільного громадського виховання, привести останнє у відповідність із суспільно-економічним та культурно-політичним життям країни. Але завдяки їх зусиллям виникли перші громадські дошкільні заклади; готувалися кадри для дошкільних закладів, розроблялася теорія дошкільного виховання, пропагувалися ідеї дошкільного виховання на з'їздах

педагогічних курсах, виставках тощо. Активну діяльність у цьому напрямі розгорнуло Київське товариство народних дитячих садків під керівництвом Н. Лубенець. До його завдань входили пропагування ідей громадського дошкільного виховання і залучення до цієї важливої справи широкої громадськості, відкриття народних дитячих садків. Товариство мало чотири народних дитячих садки в Києві, школу нянь-фребелічок, журнал «Дошкільне виховання», магазин «Дошкільне виховання», притулок для дітей-біженців, дитячий осередок Критого ринку, дитячий, вечірній осередки, ясла для сільських дітей на час польових робіт у с. Жорновці Київської губ. (літо, 1905). Члени товариства порушували питання про включення народних дитячих садків до системи державних навчально-виховних закладів⁸⁸.

Цікавою була ідея створення магазину «Дошкільне виховання» (вул. Прорізна, 2), де бажаючі могли придбати книжки для матерів та дітей; рекомендовані товариством ігри та іграшки; посібники для дитячих садків та занять у сім'ї з малювання, ліплення, картини, наочні посібники тощо.

Проблеми дошкільного виховання обговорювалися на засіданнях Педагогічної комісії товариства, яка збиралась раз на два тижні. До її складу входили всі вихователі дитячих осередків та садків. Предметом дискусій були новини педагогічної літератури: М. Монтесорі «О домах ребенка»; Стенлі Холл «Педагогія детского сада»; Н. Лубенець «Фребель и Монтезорі» та ін.

Різні форми позашкільної роботи об'єднували створені Київським товариством народних дитячих садків осередки. Перша світова війна призвела до росту безпритульності, збільшення кількості сиріт, напівсиріт. Громадсько-педагогічні товариства Києва в цей час намагалися розширити свою діяльність щодо позашкільного виховання: надавали допомогу дітям воїнів, відкривали дитячі садки, осередки з тривалим перебуванням у них дітей, притулки для дітей-біженців тощо.

У Статуті товариства записано: надавати моральну і матеріальну підтримку колишнім вихованцям дитячих садків, а також безпритульним дітям. І після проголошення війни Правління товариства розпочало організовувати дитячі осередки. У серпні 1914 р. їх діяло три: на вул. Великій Васильківській, на Шулявці та

Лук'янівці. Питаннями виховної роботи займалася Педагогічна комісія під керівництвом Н.Лубенець, до якої входили всі вихователі дитячих садків та осередків. На засіданнях читалися та обговорювалися новини педагогічної літератури, питання дисципліни, покарання, навчання грамоти та проведення свят.

Восени 1913 р. було організовано вечірній осередок який відвідували школярі, «діти вулиці». За день сюди приходило майже 40 хлопчиків та дівчаток. Тут вони читали книги, готували уроки, малювали, шили, столярували, грали на балалайках. У суботні дні проводилися читання з проекційним ліхтарем, зокрема читалися казки. На Різдво влаштовувалися дитячі спектаклі, читання з ліхтарем, танці під балалайку та частування. Існував цей осередок у приміщенні Кристого ринку. Крім малювання, креслення, співів, вихователі проводили бесіди з історії, географії, природознавства тощо.

До тілесних покарань в осередках не вдавалися. Хоча деякі матері просили вчителів підтримати їхню систему виховання, тобто бити, карати дітей. Матерів переконували у шкідливості таких методів виховання, проводили з ними бесіди з проблем виховання.

Точної програми ведення занять тут вироблено не було. У старшому відділенні навчали грамоти, лічби, ручної праці. Велику роль у вихованні дітей відігравали казки. Щосуботи за допомогою проекційного ліхтаря ілюструвалися казки, що розповідалися протягом тижня. Значна увага приділялася гігієні, дисципліні. В екстремальних умовах воєнного часу педагоги намагалися виховувати в дітей любов до знань, природи, свого краю, праці. Вони вчили грамоти, розвивали мислення, мову, дбали про моральне, трудове, естетичне та фізичне виховання.

Змістовно організовували дозвілля педагоги в притулку для дітей-біженців віком 4—14 років Товариства народних дитячих садків. Сюди приймалися діти-біженці, які пройшли 6-місячний карантин, що давало змогу позбутися епідемічних захворювань. Питання самообслуговування і самоконтролю були на належному рівні. У притулку панувала трудова атмосфера, до якої вихованці звикли ще вдома, бо походили з трудових сімей. Для вирішення тих чи інших справ

скликалися збори. Це сприяло розвиткові ширих стосунків у колективі. Рішення зборів записувалися «писарем» (секретарем) на окремих аркушах, вивішувалися на стінах. Порушників підводили до стендів і змушували повторити напам'ять те, що там написано.

Свобода творчості сприяла виявленню й розвитку найрізноманітніших здібностей дітей. Вони плели сумочки для книг, малювали, ліпили, вирізували з кольорового паперу. Все це розвивало певні навички праці, естетичні смаки, відповідальність за свою працю, адже вироби дітей прикрашали стіни приміщення притулку. Естетичне виховання доповнювалося розучуванням хороших пісень, серед яких особливо шанувалися пісні релігійного змісту, зокрема різдвяні колядки. А коли влаштовувалися свята, зокрема Різдво, використовувалися українські народні традиції, які діти винесли з простих українських сімей.

У притулку одним з основних напрямів було трудове виховання. Навчання якогось ремесла починалося з десяти років. Члени товариства домовлялися з різними майстернями Києва про «культурні умови» праці вихованців. Дітям пропонували обрати за бажанням якусь майстерню: палітурну, слюсарну, бляшану, столярну, автомобільну, капелюшкову, швейну, друкарську. Здібні до малювання діти обирали фабрику теракотових та фаянсових виробів. Отож після школи учні розходилися по майстернях. А ввечері, після роботи, вони сідали за столами великої кімнати, щоб почитати книжку, помалювати, поділитися новинами дня. Діти дуже цінували ці вечірні часи відпочинку. У такій атмосфері вироблялися довірливі взаємини між дітьми та дорослими. На Різдво та Великдень робітники майстерень дарували своїм маленьким колегам подарунки, організовували ялинки, водили їх в театри.

Проаналізувавши виховний процес в осередках, притулку, ми дійшли висновку, що вихователі цих закладів прагнули забезпечити своїм вихованцям (позбавленим сімейного виховання дітям) гуманну атмосферу для всебічного розвитку, намагалися повернути їх до трудової атмосфери сім'ї. Тут прищеплювалася любов до рідного краю, здійснювалися рання профорієнтація, індивідуальний підхід до дитини, а свобода вибору діяльності давала простір для вияву здібностей.

Редакція журналу «Світло» критикувала Товариство народних дитячих садків за те, що воно не приділяло достатньої уваги національному вихованню⁸⁹. Але самі вихователі притулків, дитячих садків визнавали, що діти особливо жадібно слухали розповіді та казки українською мовою, «яка для більшості була рідною». А серед тих занять, що пропонувалися дітям, природно «виплили вишивання українських рушників, фартухів, співання пісень своїх сільських, принесених з дому, а також ігри»⁹⁰. Це ще раз свідчить про те, що неможливо ніякими засобами зламати те, що закладено в дитині природою, батьками. «Саме тепер, коли по Україні ширяться руські дитячі т.з. «народні сади», питання про націоналізацію дошкільного виховання набуває особливої ваги», — писала Софія Русова⁹¹. Вона вважала, що бажано «українськими засобами провести найкращі сучасні педагогічні ідеали, виховати розумну працювиту дитину, не одірвану від свого рідного народу, а навпаки, зв'язану з ним пошаною до усього свого, знанням усього того, серед чого вона виростає»⁹².

В умовах царського режиму створити національну систему виховання було просто неможливо. У цей період теоретично розроблялося це питання. Проте використовувані педагогами цікаві форми та методи виховання може також застосувати й сучасна система освіти.

Варто звернути увагу на діяльність Фребелівського товариства, створеного з метою «сприяння розвитку і удосконаленню справи виховання» у Київському навчальному окрузі. Його діячі надавали великого значення ранньому вивченню душі дитини. Так, у доповіді в день відкриття товариства його голова І.Сікорський зазначав, що потрібно «уміти розпізнати дитячу душу, по можливості якомога раніше визначити і завбачити майбутнє людини в ту пору, коли вона тільки вийшла з раннього дитинства, коли вона ще, можливо, не навчилась відрізнити праву руку від лівої, коли не вміє стояти на своїх ногах або промовляти слова». Вихователь «подібно бактеріологу» повинен уміти розпізнати «психологічне зло», повинен передбачити «загибель майбутньої душі і вказати запобіжні засоби»⁹³. Тому й було створено при товаристві Дитячий притулок для грудних дітей і дітей до трьох років. У цьому

закладі досліджувався психологічний стан дітей віком до трьох років. Крім Педагогічного інституту, дитячого садка, початкової школи, Фребелівське товариство відкрило Педагогічну амбулаторію під керівництвом професора І.Сікорського. Із звіту про діяльність цього закладу ми дізнаємося, що в Педагогічній амбулаторії безплатно надавалися «педагогічні поради дітям, які вважалися складними у виховному відношенні, а також дітям, яким важко давалося навчання... на основі фізичних і психологічних досліджень», проводилося «виявлення причин, які обтяжують виховання, і надавалася педагогічна порада»⁹⁴. Амбулаторія надавала педагогічну та психологічну допомогу батькам та їхнім дітям, давала можливість ознайомитися з контингентом дітей дошкільного та шкільного віку, побутовими умовами, в яких вони жили. Цей новий заклад викликав велике зацікавлення за кордоном. Досвід Фребелівського товариства у створенні науково-педагогічного комплексу може бути широко використаний у теперішній шкільно-освітній практиці.

Перші практичні зрушення в національному вихованні зробив Відділ позашкільної та дошкільної освіти (створений наприкінці серпня 1917 р.), який очолювала С.Русова. 4 жовтня 1917 р. у своєму повідомленні до Генерального Секретаріату С.Русова констатувала, що з допомогою відділу разом з товариством «Дитяча хата» створено перший український народний дитячий садок (Бібіковський бульвар, 58), організовано курси для учнів української гімназії, курси з позашкільної освіти, розроблено список рекомендованої літератури для вечірніх класів, відкрито «Бурсу» — гуртожиток для учнів українських гімназій, до яких вступали діти-біженці, діти селян, що не мали де жити⁹⁵.

Цікаво організувала позашкільну роботу Комісія розваг для дітей спілки учителів-українців (працювала з жовтня 1917 р.), спрямувавши її в освітньому та естетичному напрямках. Зокрема, дітячі Спілки організовували походи учнів 16 відкритих українських шкіл до національного театру, де ставилися п'єси відповідно до дитячого віку, та до Народної аудиторії, де «Просвіта» проводила читання, співи, вистави⁹⁶. Секція вчителів початкових шкіл спілки на власні кошти від організованого концерту відкрила пересувну дитячу бібліотеку.

Корисний захід провели викладачі Першої української гімназії (відкрита ТШО) в період різдвяних свят. Учні в супроводі директора В.Дурдуківського здійснили «колядковий похід», завітавши до відомих українських діячів, зокрема, І.Нечуя-Левицького, М.Гриченка, С.Русової, С.Єфремова, М.Черняхівської, І.Стшенка, М.Грушевського, П.Холодного, С.Черкасенка. І як зазначав В.Дурдуківський, метою цього заходу було: «поновлення старовинного звичаю» та «ознайомлення дітей з відомими українськими діячами і збільшення в них активного інтересу до громадської і культурного життя України». 26 лютого Першої українська гімназія ім. Т.Шевченка святкувала роковини духовного керманіча української нації Т.Шевченка⁹⁷. Такі заходи сприяли формуванню національної та громадянської самосвідомості учнів.

Діячі просвітницьких товариств доводили, що позашкільне виховання має базуватися на національній основі. У відозві «Просвіти» з приводу організації дитячого садка при товаристві (вересень, 1918) наголошувалося, що потрібно дбати «про відновлення українства не тільки в школах, а й поза шкільними стінами». А найкращий шлях до того — українські гуртки учнівської молоді. «З метою поширення української культури серед молоді необхідно влаштовувати літературні вечірники, концерти, реферати тощо», — читаємо у відозві «Просвіти»⁹⁸. Товариство «Просвіта» на Лук'янівці м.Києві влаштувало хор та гуртки для дітей⁹⁹.

Отже, діяльність київських просвітницьких організацій наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. в галузі позашкільного виховання була цікавою і багатогранною. Саме використовуючи форми позашкільного виховання, громадські організації у тій чи тій мірі сприяли формуванню національної та громадянської самосвідомості дітей різного віку. Основними формами позашкільного виховання дітей у діяльності просвітницьких товариств були: літературно-музичні ранки і вечори, зокрема мейні заходи; лекції, читання; екскурсії у природу, музеїв, театрів; організація бібліотек; видання дитячої літератури тощо. Громадські організації допомагали школам в організації позашкільних заходів; створювали позашкільні заклади (дитячі осередки, притулки, дитячі садки), надавали особливу увагу розумній ор

нізації позашкільного життя дітей різного віку. Прагнення до виховання всебічно розвиненої особистості сприяло розкриттю природного таланту українських дітей. Ціннісними орієнтирами в цьому процесі були: любов до рідного краю, природи, його історії; любов до праці; висока освіченість та культура; виховання особистості в душі християнської моралі.

Діяльність позаурядових інституцій у галузі позашкільного виховання підростаючого покоління, як шлях тісного взаємозв'язку громадськості, батьків з освітою, є цінним досвідом. Зокрема, заслуговує на увагу досвід організації лекцій та читань для дітей різного віку Товариством сприяння початковій освіті, «Просвітою»; досвід функціонування притулку для дітей-біженців, денного та вечірніх осередків для безпритульних дітей Товариства народних дитячих садків; досвід вивчення психологічного стану дитини в Дитячому притулку для дітей до трьох років та Психолого-педагогічної амбулаторії для дітей і батьків, створених Фребелівським педагогічним товариством.

2.3. Питання суспільного стану та професійної майстерності народного вчителя

БОРОТЬБА за демократизацію народної освіти, створення нової школи, підвищення її суспільного статусу була органічно зв'язана з боротьбою за поліпшення суспільного, матеріального та юридичного становища вчителів, а також системи підготовки педагогічних кадрів. Тому проблема вчителя наприкінці XIX — початку XX ст. була надзвичайно актуальною. Справді, реалізація науково обгрунтованого змісту освіти і втілення в шкільну практику прогресивних дидактичних принципів та методів навчання великою мірою залежать від знань, умінь, переконань, педагогічної майстерності вчителя. Тому до цієї проблеми зверталися педагоги, громадські діячі. Зокрема, К.Ушинський, М.Пирогов, Т.Лубенець, Б.Грінченко, С.Русова, Я.Чепіга та багато інших.

Відомий педагог Яків Чепіга, аналізуючи суспільне становище вчителя у праці «Народний учитель і національне питання», зазначав: «Народний учитель цент-

ральна особа. Але не тільки для дітей. Його діяльність глибша. Вплив його ідей од паростів (дітей) через стовбур (школа й просвітня діяльність) в корні, тобто в самий народ. Народний учитель не тільки шкільний учитель — він учитель і народу»¹⁰⁰. Праця вчителя, на думку автора, «висока, надзвичайно складна і поважна».

Царський уряд приділяв недостатню увагу підготовці вчителів для народних шкіл, підвищенню їхньої педагогічної майстерності, поліпшенню умов праці і побуту. Школа для підготовки вчителів була створена в Києві в 1862 р., де викладання велося українською мовою, але проіснувала вона лише близько двох років.

У 1896/1897 навчальному році, за даними звіту Єпархіального відомства, у Київській єпархії вчителів працювало 1663 осіб, з них непідготовлених — 1041, а підготовлених лише 622 особи¹⁰¹. У листі до Б.Грінченка (1900) вчитель, сам вихідець із селян, описував, як навчали його грамоти і як оплачували за навчання: «З'являється восени в село який-небудь відставний співак... або ж колишній унтер-офіцер, пропонує послуги — навчати сільських дітей грамоті. Сільський схід домовляється з ним про плату за його працю, наймає приміщення для школи... Набирається учнів осіб сорок, приймаються за справу»¹⁰². Сільські вчителі були у більшій нужді, ніж у місті, бо останні могли займатися домашніми уроками, репетиторством, переписуванням.

На сторінках часопису «Світло» (1910—1914) існувала рубрика «З учительського життя», де висвітлювалось жахливе становище народного вчителя. Ось яким зокрема, воно було у Звенигородському повіті Київської губернії: «Позамикавши вчителів в обшарпаних холодних і вогких хлівах, названих шкільними будинками, запхавши їм очі цілою низкою всяких «благих наказів і циркулярів», обсадивши кожного трьома групами з 60—100 осіб, — він (Звенигородський повітовий відділ Київської Єпархіальної Шкільної Ради. — Л.Б.) вимагає од них таких самих успіхів, як і в міністерській школі, де на одного учителя припадає одна-дві групи з далеко меншим числом учнів, не кажучи вже про інші сприяючі обставини, яких теж немало»¹⁰³. Далі повідомляється

про безправність учителя, що він, як «справжня машина», не може виявити щонайменшої ініціативи і все повинен робити «по раз заведеному правилу». Навіть розклад по всіх школах був однаковий, «од якого одступати небезпечно». Книжки для читання у школах теж перевірялися, а то й надходили накази про вилучення та знищення тієї чи іншої книжки. На сторінках часопису «Світло» знаходимо й інші свідчення дописувачів з Київщини про низький матеріальний та побутовий рівень життя вчителів.

Крім матеріальних труднощів, нагальною проблемою було правове становище вчителя, про що неодноразово зазначала Софія Русова. Так, у праці «До сучасного становища народного учителя» вона писала: «Учитель на селі живе, як горіх при дорозі: хто не йде, той скубне. Доглядають за ним усі, кому це до впадоби; його листи, його подорожі, його знайомі — за усе це йде по селу балачка, його приватне життя перед усіма, як на долоні, про нього йдуть пересуди й горе йому чим-небудь зневажати кого з «старшин» на селі — до інспектора полетять доноси, й посада учителя, його праця, гарно налагоджене діло — усе піде шкереберть»¹⁰⁴.

Для українського вчителя, крім згаданих нерозв'язаних питань, додавалася ще неможливість викладати рідною мовою в народних школах. «14 років безвихідно я був вчителем у малоросійському селі, і весь час мені доводилося перекладати книжкову мову на зрозумілу для школи мову, інакше кажучи, до важкої і без того вчительської праці додавалася зайва робота», — писав вчитель народної школи Георгій Федоров у праці «Народна мова в народній школі»¹⁰⁵. Від нерозв'язаності цього питання виникало багато різних складнощів як у професійному, так і в особистому житті педагогів. У професійному — неможливість досягнення задовільних результатів у навчанні через викладання чужою мовою, а в особистому — викладання українською мовою, що було на той час великим злочином, несло за собою покарання: звільнення з роботи, висилку далеко за межі України. Міністерство народної освіти нещадно розправлялося з неблагонадійними. На ім'я управляючого Київським навчальним округом з Міністерства народної освіти надійшов

секретний циркуляр від 15 червня 1876 р., у якому пропонувалося: «... посилити з боку місцевого шкільного начальства нагляд за викладачами початкових училищ»; доставити у міністерство «поіменні списки викладачів з відміткою про благонадійність їх щодо українофільських тенденцій, і відзначених неблагонадійністю переводити з малоросійських у інші губернії, замінивши переміщених уродженцями великоросійських губерній...»¹⁰⁶. З різних куточків Київського навчального округу посипалися доноси, була заведена справа «Про українофілів і про доставку списків учителів у Міністерство народної освіти з відміткою проти кожного про їх благонадійність». А вчительський з'їзд, що відбувся в січні 1914 р. в Петербурзі, закінчився репресіями проти учасників з'їзду. Особливо це стосувалося «вчителів-іногородців», які порушували питання про створення рідної школи для свого народу. Зокрема, Т.Лубенця було позбавлено права викладання в державних середніх школах, а В.Прокоповича звільнено з посади вчителя приватної жіночої гімназії тощо¹⁰⁷. Наведені факти свідчать, що вчительська професія була під особливим контролем чиновників, і це зрозуміло, оскільки саме вчитель мав безпосередній вплив на широкі верстви населення.

Царський уряд не був зацікавлений в освіченому народі та свідомому вчительстві. Діячі просвітницьких товариств, а більшість з них були педагогами, відзначали необхідність у підготовленому, освіченому вчителі. Зокрема, С.Русова у праці «До сучасного становища народного учителя» писала: «А насамперед школі потрібен освічений, свідомий вчитель, не змучений, не стурбований вічною думкою: як би захистити себе й дітей від голоду, як би не викликати гніву чи урядника, чи священника, чи місцевого пана»¹⁰⁸.

Просвітницькі організації, особливо громадсько-педагогічні та вчительські професійні товариства, використовуючи різні методи, форми, засоби, намагалися розв'язувати ці злободенні питання. Активними членами цих позаурядових організацій були педагоги, тому і проблеми вчителя їм, як нікому іншому були близькими і зрозумілими. Міністерство народно

освіти, урядові та місцеві чиновники намагалися тримати під контролем громадську діяльність учительства, товариств, які вони створювали, і спрямувати її у русло благодійності. Зокрема, Міністерство народної освіти у 1894 р. розробило норматив Статуту учительських товариств, який обмежував їх діяльність виключно цілями взаємної матеріальної допомоги, цілком ігнорував духовні потреби учительства¹⁰⁹. Але товариства добровільно розширювали рамки своєї діяльності.

Учительство було різним, з неоднаковими поглядами на проблеми створення нової школи, на існуючий в Україні державний лад та його перспективи. Основні суперечки виникали між зрусифікованою частиною педагогів і тією, яка прагнула втілити в життя ідеї національної школи. Проте проблема поліпшення матеріального, правового, професійного та морального становища педагогів не викликала сумнівів ні в кого і об'єднувала вчительство з різними політичними, суспільними поглядами у громадсько-педагогічні, учительські професійні товариства, які діяли по всій Київській губернії. Товариства мали філії у різних містах Київщини.

Основними напрямками та формами роботи позаурядових інституцій у сфері проблем учительства були: обговорення на засіданнях, зборах, з'їздах вже названих проблем; звернення до різних відомств з метою поліпшення матеріального та правового становища вчителя; надання педагогам допомоги у підвищенні освітнього та професійного рівня (довідкове бюро, влаштування учительських курсів, навчальних професійних закладів, лекцій, бібліотек); сприяння культурному розвитку (проведення екскурсій, літературно-музичних вечорів тощо); організація товариствами матеріальної допомоги членам-педагогам товариств, їхнім родинам, учителям-пенсіонерам (довідкове бюро для вчителів, каси взаємодопомоги тощо).

Насамперед проблема стану вчителя широко обговорувалася на різних зібраннях просвітницьких товариств, тобто розроблялася таким чином теоретично. В одному з протоколів засідань Ради Київського товариства грамотності читаємо: «Результатом прагнень до здешевлення школи є зниження якостей народного

вчителя, коли останній мало відрізняється від маси оточуючого населення рівнем свого розвитку, він не в змозі бути провідником освіти»¹¹⁰. На відкритті Київського Товариства розповсюдження грамотності та освіти після закриття Товариства грамотності професор Ю.Кулаковський 25 травня 1908 р. зазначав, що вчитель — це «живий орган» народної освіти, він найближче стоїть до цієї справи, тому необхідно його підтримати матеріально і морально¹¹¹.

Опікувалися долею вчителя діячі Педагогічного товариства, педагогічного жіночого товариства «Зелений хрест» (1905), Всеросійська спілка вчителів і діячів народної освіти (1905—1907), Всеукраїнська спілка вчителів і діячів народної освіти (1906—1907), Всеукраїнська учительська спілка (1917—1920), «Прогрес» та інші. Зокрема, діячі названих товариств прагнули допомогти у розв'язанні матеріальних проблем народних учителів. Київське педагогічне товариство (у його складі були вчителі, гувернантки Києва, Київщини, що мали педагогічну практику не менше як три роки) надавало допомогу членам товариства та їх родинам — грошову, медичну, у працевлаштуванні, в здобутті освіти дітьми членів організації тощо. А діячі товариства «Зелений хрест» мали відкривати лікарні, амбулаторії, притулки, гуртожитки, школи, дитячі садки, літні колонії, бібліотеки, читальні, лекції для своїх членів з проблем педагогіки тощо. Всеукраїнська учительська спілка влаштовувала каси взаємного страхування, ощадні, похоронні, бюро праці тощо.

Проблему «збудження інтересу до педагогічної праці і розповсюдження педагогічних знань у суспільстві» прагнуло розв'язати Київське обласне педагогічне товариство такими шляхами: влаштування закритих та публічних зборів, лекцій, бесід, диспутів, читання доповідей, рефератів, курсів, екскурсій, з'їздів, конкурсів на кращі праці з педагогічних проблем відповідно до мети організації; видання книжок, періодичних видань, підручників; відкриття початкових, середніх, вищих навчальних закладів, бібліотек, читалень, книжкових складів, педагогічних та психологічних лабораторій, будинків учителя, музеїв тощо¹¹².

Характерною проблемою, яку намагалися розв'язувати громадсько-педагогічні організації, було під-

вищення професійного рівня педагогів. Київська обласна професійна учительська спілка (1917), Всеукраїнська учительська спілка, Спілка вчителів-українців м. Києва пропонували запровадити річну відпустку вчителям (зі збереженням зарплати після кожного десятиліття роботи) для здобуття освіти, закордонні відрядження, відкривати педагогічні інститути і факультети, сприяти розвитку бібліотечної та музейної справи з педагогічної проблематики, розширити видання педагогічних журналів, газет, підручників тощо¹¹³.

Вивчення різноманітних документів свідчить, що громадсько-педагогічні товариства прагнули впливати на законодавчі державні органи за допомогою звернень, організації колективних виступів з метою видання законів щодо правової і матеріальної забезпеченості вчителя, яка давала б можливість йому здійснювати його складну і велику місію.

Крім теоретичних розробок та пропозицій, діячам товариств вдавалося розв'язувати зазначені проблеми на практиці.

Для розв'язання різноманітних питань учительства при товариствах існували довідкові бюро. Так, з жовтня 1899 р. при Київському товаристві грамотності діяло Довідкове педагогічне бюро для вчителів та вчительок. Основними завданнями Довідкового бюро були: надання довідок і рекомендацій з педагогічних питань, ілюстрацій, пояснень до колекцій і навчальних посібників Музею Товариства грамотності; влаштування безплатних квартир для вчителів, які приїздили до Києва під час канікул для поповнення своїх знань; допомага вчителям у працевлаштуванні¹¹⁴.

У 1900 р. діяльність бюро товариства (до його складу входило 15 осіб) була спрямована на пошуки місця роботи для вчителів Південно-Західного краю. За допомогою до бюро звернулося 108 учителів. Варіантних місць було запропоновано 40, та влаштувалося тільки чотири особи¹¹⁵. На прохання товариства оголошення про вакантні місця друкувала газета «Києвлянин». Педагогічне бюро прагнуло встановити постійний контакт з учителями, тому й розіслало 950 листів, на які надійшло 75 відповідей. У своїх листах учителі вислов-

лювали побажання щодо перспектив розширення праці Педагогічного бюро, а саме: надавати допомогу у вихованні, здобутті освіти дітям учителів і влаштувати їх у гуртожиток у разі матеріальної незабезпеченості батьків; сприяти поліпшенню матеріального становища педагогів: забезпечувати у старості, створювати каси взаємодопомоги, бюро для пошуку літніх занять; сприяти підвищенню професійного рівня педагогів: влаштовувати педагогічні з'їзди, літні курси, централізовані бібліотеки тощо. Педагоги висловлювали побажання заснувати Товариство взаємної допомоги вчителям.

Після вивчення змісту листів члени Товариства грамотності намітили практичні заходи: бесіди з учителями; допомога їм газетами та журналами; надання квартир у Києві під час вакацій. У липні 1900 р. було проведено бесіди з учителями. Хоча приїхало лише 15—17 осіб, але пройшли бесіди дуже цікаво¹¹⁶. Члени бюро розробляли проекти періодичних педагогічних з'їздів, але через незалежні від товариства обставини провести їх не вдавалось.

Довідкова комісія існувала і при Товаристві взаємної допомоги учням і вчителям народних училищ Київської губернії (1908), яка мала відділи: 1) медичної допомоги; 2) юридичної допомоги; 3) науково-освітній; 4) бюро вчительської праці; 5) страхування життя членів товариства. Члени Довідкової комісії практикували також досвід проведення серед педагогів анкетування. В анкетах народні вчителі висували такі вимоги: 1) поліпшення матеріального і правового становища народних училищ; 2) організація періодичних освітніх лекцій і курсів для народних учителів; 3) допомога з працевлаштуванням¹¹⁷.

Певною мірою сприяли підвищенню професійного рівня вчителів учительські курси, що організовувалися просвітницькими організаціями. Зокрема, цією важливою справою займалося Товариство грамотності, влаштовуючи для народних учителів курси церковного співу та ручної праці¹¹⁸. У 1886 р. Рада товариства подала на розгляд до Міністерства народної освіти правила про літні церковні курси для вчителів народних училищ, які в жовтні 1886 р. було затверджено. Курси церковного співу та ручної праці було відкрито у

приміщенні Першої київської гімназії. Навчали тут столярним, палітурним, кошиковим роботам, крою, шиттю. У вільні від занять дні вчителі вивчали садівництво, городництво, бджолярство. А в 1888 р. товариство погодилося відкрити в Києві літні курси для підготовки сільських учителів ручної праці для ремісничої школи ім. М.Гоголя у м. Миргороді за рахунок засобів, асигнованих Полтавським губернським земським зібранням¹¹⁹.

На вшануванні влаштованої Київським педагогічним товариством 35-ї річниці з дня смерті К.Ушинського (21 грудня 1905) дочка К.Ушинського, почесний член Педагогічного товариства В.Пото, звернулася з проханням до педагогів допомогти їй організувати курси для вчителів, «де викладання і підготовка до діяльності могли б проводитися відповідно до поглядів і наказів покійного Ушинського»¹²⁰. Проект таких курсів було оголошено перед присутніми. А влітку 1906 р. Всеукраїнська спілка вчителів і діячів народної освіти влаштувала місячні вчительські курси з українознавства, які не обійшлися без втручання поліції. Так, під час екскурсій по Царському саду, коли лектор українською мовою пояснював історію земної кори, слухачі раптом були оточені жандармами. Тільки коректні пояснення професора заспокоїли «охоронців порядку». Поліція втручалась і під час подорожі вчителів на могилу Т.Шевченка¹²¹.

З 1911 р. при Фребелівському педагогічному інституті Київського Фребелівського товариства щорічно влітку проводилися загальноосвітні курси для народних учителів. Зокрема, влітку 1911 р. на курси з'їхалося понад 500 учителів народних шкіл всіх типів з 20 губерній¹²². Враховуючи побажання педагогів, на наступні два роки було заплановано двоциклову систему викладання предметів, а саме: в 1912 р. — курси гуманітарних наук, а в 1913 р. — природознавчих. Причому на курсах обов'язковими були психолого-педагогічні дисципліни. Програма педагогічних курсів на 1912 р. була такою: Вчення про християнську мораль; Руська історія; Історія південної Русі; Історія російської літератури; Історія найновішого періоду російської літератури; Загальна література; Педагогічна психологія; Психологія дитинства; Педагогіка в Захід-

ній Європі і Америці; Методика арифметики; Методика навчання історії; Питання виховання. Для участі в роботі курсів було запрошено таких лекторів: Г.Олександровський, В.Артоболовський, Г.Афанасьєв, М.Довнар-Запольський, В.Зінківський, А.Лобода, Т.Лубенець, О.Музиченко, І.Стешенко, С.Русова та ін. На курсах планувалося влаштувати виставку малювання та ліплення з демонструванням методів навчання, виставку наочних посібників, підручників, провести екскурсію для вчителів по Києву. З 1915 р. почали функціонувати шеститижневі вечірні курси з дошкільного виховання, де загальнопедагогічна підготовка складалася з окремих розділів: педагогіка, психологія дитячого віку, педагогічна патологія.

Безперечно, такі курси мали велике значення для вчителів, сприяли підвищенню їхнього фахового рівня, розширенню та поповненню знань, гуртували педагогів України. Місцева адміністрація негативно ставилася до курсів передусім тому, що на них «поміж учительством пробивалась досить інтенсивно українська течія». Учителі вітали лекторів «українськими промовами», посилали «своє співчуття братам галичанам в їх боротьбі за власний університет» тощо¹²³. На сторінках часопису «Світло» висловлювалося побажання, «щоб лекції з українознавства стали обов'язковими на всіх курсах», бо це сприятиме заповненню тієї прогалини в знаннях учителів, що залишається після закінчення учительської школи¹²⁴.

Педагогічне товариство взаємної допомоги, київська «Просвіта» широко обговорювали проблему підготовки вчителів для українських шкіл. Зокрема, цінні пропозиції викладено у проекті доповіді, підготовленої на з'їзд «Просвіти», який мав відбутися у Петербурзі (документ скомпонований Б.Грінченком). Діячі київської «Просвіти» пропонували внести до законопроекту про початкову освіту такі пункти: «про введення в курси учительських семінарій, інститутів, церковнопарафіяльних шкіл та інших навчальних закладів, які готують вчителів для шкіл... з малоруським населенням, якості обов'язкових предметів граматики малоросійської мови, малоросійської літератури, малоросійської історії, бо народ має право вимагати від своїх учителів свідомого і любовного ставлення до своєї культурно-

скарбниці — рідної мови та історії»¹²⁵. Далі пропонувалося запровадити обов'язковий екзамен для вчителів, які працюють в Україні і не знайомі з українською мовою, в необхідному обсязі для їх професії нарівні з іншими іспитами, що складаються для здобуття педагогічного звання. Для цього рекомендувалося організувати спеціальні вчительські курси, де шкільні вчителі могли б теоретично і практично ознайомитися з предметами початкової школи, викладеними українською мовою (українська мова, література, дидактика). Але далеко не завжди прагнення позаурядових організацій відповідали їх можливостям, тій суспільно-політичній ситуації, що панувала в Україні. Так, Всеукраїнській учительській спілці протягом літа 1917 р. вдалося відкрити короткотермінові курси для перепідготовки вчителів. В особі вчителя прогресивна інтелігенція вбачала провідника національної ідеї, головну особу в створенні рідної школи. «Педагоги, які б вели українську школу, мусять бути зв'язані однією ідеєю й захоплені однією натхненною метою скласти першу, найкращу у нас школу, яка б сприяла розвитку кращих сторін національної душі, переробляла б на добро поодинокі злі риси й утворювала б справді високо піднесену моральну атмосферу», — писала Софія Русова¹²⁶.

Позаурядові організації намагалися допомагати навчальним закладам у забезпеченні педагогічними кадрами. Тут доцільно зупинитися на діяльності Фребелівського педагогічного товариства. У вересні 1907 р. ще при Товаристві трудової допомоги інтелігентним жінкам було відкрито у Києві приватний Фребелівський педагогічний інститут з дворічним терміном навчання (по вул. Малій Житомирській). Слухачки інституту здобували звання «вихователь-фребелічка і керівник дитячих садків». Фребелівський педагогічний інститут існував за рахунок приватних коштів.

Особлива увага у Фребелівському педагогічному інституті приділялася загальнопедагогічній (теоретичній і практичній) підготовці майбутніх педагогів. Слухачки інституту вивчали такі психолого-педагогічні дисципліни: Вчення про християнську мораль; Психологія з викладом основ учення про душу дитини; Педагогіка; Анатомія і фізіологія людини з більш де-

тальним викладом учення про нервову систему та елементарні дані про її патологію; Гігієна: основні відомості зі зверненням особливої уваги на гігієну в дитячому віці; Надання першої медичної допомоги; Короткі відомості про найголовніші дитячі хвороби, особливо інфекційні; Про догляд за хворими дітьми, Теорія Фребелівської системи і огляд дитячої літератури; Методика навчання грамоти і лічби; Співи; Малювання і ліплення; Гімнастика; Практичні заняття з дітьми за Фребелівською системою. Останні проводилися у дитячому притулку Товариства трудової допомоги. Необов'язковим, але бажаним для слухачок інституту було відвідування курсів крою і шиття, рукоділля і домоводства.

У результаті непорозумінь, які виникли між керівництвом Товариства трудової допомоги інтелегентним жінкам та педагогічною радою педінституту, з ініціативи останньої у 1908 р. було відкрито Київське Фребелівське товариство. На його відкритті 26 жовтня 1908 р. голова товариства І.Сікорський наголосив, що основною метою відкриття організації є «влаштування навчальних закладів для підготовки педагогічного персоналу» і особливо для дошкільного виховання¹²⁷. У своїй доповіді І.Сікорський високо оцінив роль жінки-педагога у навчально-виховному процесі, наголосивши, що тільки «жінки можуть підготувати справді виховане юне покоління» і тому саме з цієї точки зору «педагогічна роль жінки має бути оцінена найвищою моральною премією»¹²⁸.

У Фребелівському педагогічному інституті передбачалось готувати до педагогічної діяльності як керівників дитячих садків, так і вчителів для початкових шкіл¹²⁹. До інституту приймалися жінки, які мали свідоцтво про середню освіту, а ті, які його не мали, приймалися до інституту в тому разі, якщо за рішенням педагогічної ради вважалися достатньо підготовленими до навчання в інституті. Плата за навчання вносилася за півріччя наперед у розмірі 100 крб./рік, від якої учениці з бідних сімей частково або зовсім звільнялися. Крім дійсних, допускалися і вільні слухачки, які за певну плату вивчали один або кілька предметів. Щоб одержати свідоцтво, потрібно було навчатися три роки а потім скласти екзамени.

З 1910 р. у Фребелівському інституті викладалися такі предмети: I. Загальноосвітній відділ: Вчення про християнську мораль; Фізика; Хімія; Біологія рослин; Біологія тварин; Анатомія людини; Фізіологія людини; Загальна гігієна; Психологія: експериментальна і лабораторна, загальна психологія; Логіка; Введення в філософію; Історія літератури; II. Спеціальний відділ: а) педагогічні предмети: Педагогічна психологія; Історія педагогічних вчень; Введення в експериментальну дидактику; Природа як фактор виховання; Вчення про фізичний розвиток людини; б) школознавство; в) методика викладання в школі: Методика початкового навчання російської мови; Методика початкового навчання арифметиці; Методика початкового природознавства; Методика початкового навчання малювання, ліпленню, співу; Дитячі ігри; Ручна праця; г) дошкільне виховання: Душа дитини; Питання дошкільного виховання; Вчення про дітей, важких у виховному відношенні; Анатомо-фізіологічні особливості дитячого організму; Гігієна дитячого віку; д) огляд народної і дитячої літератури; Дитячі типи в літературі; Нові мови.

Для глибокого засвоєння здобутих на лекціях знань організовувалися практичні заняття з експериментальної психології, виразного читання, малювання, ліплення, співів, гімнастики, ручної праці у дитячих садках та початкових школах, педагогічній амбулаторії.

Психолого-педагогічні предмети у Фребелівському педінституті викладали лектори виключно з вищою спеціальною освітою, а саме: С. Ананьїн. Історія педагогіки; В.Зінківський. Педагогіка і Логіка; Н.Лубенець. Теорія дошкільного виховання; О.Музиченко. Школознавство. Вступ до експериментальної педагогіки; С.Русова. Теорія педагогіки. Дошкільне виховання; І.Сікорський. Душа дитини. Вчення про дітей, складних у виховному відношенні, та ін.

Кількісний склад слухачок в інституті був таким: 1908/09 н.р. — 69 учениць, 1909/10 н.р. — 162 учениці, 1910/11 н.р. — 217 учениць, 1911/12 н.р. — 317 учениць, 1912/13 н.р. — 309 учениць, 1913/14 н.р. — 338 учениць, 1914/15 н.р. — 160 учениць¹³⁰.

Педагогічні курси з дошкільного виховання, шкільної і позашкільної освіти (1915) визначили на перс-

пективу фахові напрями трьох відділень Фребелівського педінституту: дошкільне, шкільне і позашкільне. Загальнопедагогічна підготовка акумулювалася у двох блоках: основні предмети та спеціальний відділ. До основних предметів входили такі дисципліни: педагогічна психологія, історія педагогічних вчень, вступ до експериментальної дидактики, питання релігійного виховання, вчення про фізичний розвиток, шкільна гігієна і гігієна дитячого віку, школознавство і методики початкового навчання: російської мови, арифметики, природознавства, малювання, ліплення і співів; дитячі ігри, ручна праця, душа дитини, теорія дошкільного виховання, педагогічна патологія, надання першої медичної допомоги у нещасних випадках, огляд народної і дитячої літератури, екскурсійна справа, нові мови.

Спеціальний відділ доповнював відділ основних предметів: з Дошкільного відділення практичними заняттями з психології і педагогіки в дошкільних закладах і початковій школі; з Шкільного відділення — спеціальними окремими курсами з російської мови, історії, географії, математики, природознавства; з позашкільного відділення: історія та сучасний стан позашкільної освіти в Росії та інших країнах; теорія і практика економічної справи; бібліотекознавство; мистецтво як фактор позашкільної освіти тощо. Практичні заняття і педпрактика відбувалися в навчально-допоміжних закладах педагогічного об'єднання інституту, яке до 1917 р. значно збагатилося: народний дитячий садок та інші дошкільні заклади, кілька народних шкіл (навчання і обіди у цих школах були безплатні), дві амбулаторії: педагогічна і педагогічної патології, при шкільному відділенні — вище початкове училище.

Отже, при Фребелівському товаристві існував цілий науково-педагогічний комплекс, центром якого був Фребелівський педагогічний інститут. Від 1907-го до 1917 р. Інститут готував педагогічні кадри: вихователів дошкільних закладів з вищою освітою, вчителів початкових шкіл, педагогічних працівників позашкільних закладів. Загальнопедагогічна підготовка в інституті характеризувалася оригінальністю, ґрунтовністю, глибиною підходів до викладання педагогічних

дисциплін. Суть загальнопедагогічної підготовки полягала в досягненні педколективом єдності педагогічної теорії і практики. А в 1918 р., крім лекцій з українознавства на II і III курсах, Інститут набрав увесь перший курс з українською мовою викладання¹³¹.

Варто зупинитись і на діяльності Школи нянь-фребелічок. Її було відкрито при Київському товаристві сприяння вихованню та захисту дітей у 1905 р. і разом з іншими установами передано Товариству народних дитячих садків. Школа нянь готувала помічниць вихователів для дитячих садків, сімей, притулків (вул.Трьохсвятительська, 25). Спочатку вона існувала як трикласна, потім була перетворена в чотирикласну, що дало можливість приймати до першого класу учнів, які закінчили однокласні початкові училища. При школі функціонував відкритий народний дитячий садок для практичних занять учениць старших класів. У першому і другому класах викладалися загальноосвітні предмети відповідно до програми двокласних народних училищ. У третьому і четвертому класах, крім загальноосвітніх предметів, викладалися: методика грамоти та арифметики, дитяча література, гігієна дитини, теорія дошкільного виховання, ліплення і малювання, ручна праця, ігри і гімнастика; проводилися практичні заняття в дитячому садку¹³².

До школи приймалися дівчата, які закінчили курс однокласних народних училищ і мали здібності до роботи з дітьми та музичний слух для співів. При цьому віддавалась перевага дітям найбільш бідніших батьків, щоб дати їм можливість «по закінченню школи самостійно заробляти собі шматок хліба». Школа була безплатною, користувалася великою популярністю, бо була єдиною в Україні.

У 1914/15 н.р. у Школі нянь-фребелічок навчалося 48 учениць: I клас — 19 уч.; II клас — 11 уч.; III клас — 10 уч.; IV — 8 уч. Серед них — 32 селянки, 12 міщанок, 1 козачка, 2 дворянки. Харчування було безплатним. При школі існували гуртожиток, створена ученицями «Каса взаємодопомоги». До каси вносили кошти більш забезпечені учениці, викладачі, приватні особи, гроші від продажу робіт з рукоділля. Спеціально вибрані для цієї справи учениці вивчали матеріальне становище

своїх подруг і на загальних зборах просили потрібну суму з каси для тих, хто потребував матеріальної допомоги. Учениці школи за власним бажанням зібрали кошти та речі для поранених діучої армії, взяли напрокат піаніно. «Каса взаємодопомоги» зміцнювала зв'язок між ученицями... морально підняла їх в очах одна одної», — зазначалося у Звіті Київського товариства народних дитячих садків¹³³.

Основним напрямом діяльності педагогів у підготовці нянь-фребелічок, тобто помічниць вихователів, було широке поєднання теорії з практикою. І справді, вже з другого року навчання учениці проходили влітку практику в дитячих садках, осередках, яслах як платні помічниці вихователів. А для кращого розуміння природних явищ, що розглядалися на заняттях, викладачі організовували екскурсії в Голосіївський ліс, Видубицький монастир, Пущу-Водицю, зоологічний сад, на виставку охорони здоров'я тощо. Після уроків учениці школи займалися рукоділлям, зокрема виготовляли іграшки, розучували п'єси зі співанням пісень, що ставились для дітей дитячих садків.

Як бачимо, навчальний процес у школі був змістовним, сприяв фаховій підготовці, всебічному розвитку майбутнього помічника вихователя дітей дошкільного віку. На засіданнях Товариства народних дитячих садків обговорювалися такі питання: яким має бути вихователь дитячого садка, які вимоги має ставити перед ним суспільство, як повинна бути організована освіта вихователя тощо. Передусім це повинні бути жінки, які мають «чуйне серце, випробовану волю, всебічний розвиток і саму широку освіту». Такі вимоги висували і так готували нянь у Школі нянь-фребелічок члени Товариства народних дитячих садків¹³⁴.

Обміну досвідом між педагогами, розширенню теоретичних та практичних знань сприяли виставки, що організовували просвітницькі товариства. Зокрема, Київське товариство народних дитячих садків влаштувало виставки «Дошкільне виховання», «Дитяча праця». Виставка «Дошкільне виховання» у 1908 р. мала такі розділи: Народний дитячий садок Товариства народних дитячих садків; Навчальні посібники для занять у дитячому садку; Школа нянь; Книжки для читання дітям дошкільного віку (серед рекомендо-

ваних — твори Б.Грінченка «Сестриця Галя», «Укра-ла», «Грицько»); Книжки для матерів і вчителів; Берлінське товариство народного виховання; Приватні дитячі садки; Роботи фребелічок; Лікарсько-педагогічний інститут для недорозвинених, відсталих і знервованих дітей, створений Ольгою та Оленою Сікорськими у Києві; Відділ фізичного виховання; Матеріали для фребелівських занять у сім'ях та дитячих садках тощо¹³⁵.

Розширенню професійних знань вчителів сприяли лекції з педагогічних та загальноосвітніх проблем. Так, члени Товариства взаємної допомоги учням та вчителям народних училищ Київської губернії (серед яких І.Стешенко) у 1909 р. організували цикл лекцій у Народному домі: «Про чарівні ліхтарі як навчальні посібники» (О.Яницький), «Експериментальний напрямок у методиці початкової арифметики і його практичні результати» (К.Лебединцев), «Про сумісне навчання і виховання» (Н.Лорченко), «Про особистість дитини в сумісній школі» (О.Музиченко) та ін.¹³⁶.

Члени товариства влаштували вшанування пам'яті відомих педагогів Л.Толстого, М.Пирогова (100 років з дня народження), К.Ушинського (40 років з дня смерті). Зокрема, на святковому вечорі, присвяченому М.Пирогову, було прочитано лекції: «Поминальне слово про М.Пирогова» (Г.Афанасьєв), «Пирогов як мислитель і людина» (І.Сікорський), «Ідеальний педагог-адміністратор» В.Флеров). Потім виступив хор студентів. У день відзначення 40-ї річниці смерті К.Ушинського Правління товариства влаштувало панахиду на могилі покійного у Видубицькому монастирі з покладенням вінка від педагогів народних училищ. А Смілянське районне відділення Товариства взаємної допомоги учням та вчителям народних училищ Київської губернії організувало для своїх членів платні лекції з малювання з практичними заняттями за американською методикою, для чого був запрошений відповідний спеціаліст.

Члени різноманітних громадсько-педагогічних, учительських організацій порушували питання про створення для вчителів спеціальних педагогічних бібліотек, передплачували педагогічну пресу. Так, Товариство взаємної допомоги учням та вчителям Київ-

ської губернії передплачувало для своїх членів та районних відділень журнал «Народный учитель», редактор якого зменшив на 10% передплатну ціну. Педагогічне товариство намагалось допомагати у виданні педагогічних праць своїх членів, зокрема педагога О.Детенгофа «Теорія і практика шкіл закритого типу», «З пам'ятної книжки вихователя» тощо.

Для підвищення культурного рівня педагогів товариства для своїх членів та вчителів, які приїздили до Києва, організовували екскурсії по місту. Влаштували для педагогів та їхніх сімей лекції, бесіди екскурсії, музично-літературні вечори, вистави, ігри тощо.

Як бачимо, позаурядові громадські організації (Товариство грамотності, Фребелівське товариство, Товариство народних дитячих садків) готували педагогічні кадри: помічниці вихователів (нянь-фребелічок), вихователів для дитячих народних садків, позашкільних закладів, вчителів початкових шкіл. Сприяла підвищенню професійного рівня українських педагогів організація товариствами педагогічних курсів, виставок, лекцій, екскурсій та інших заходів.

Однак учитель — це насамперед людина з певними матеріальними потребами, які далеко не завжди відповідали навіть необхідному мінімуму життя. Тому боротьба за поліпшення матеріального становища педагогів була одним з напрямів роботи просвітницьких товариств, особливо громадсько-педагогічних та професійних учительських. Так, Товариство взаємної допомоги учням та вчителям Київської губернії, Педагогічне товариство надавали своїм членам грошову допомогу, а також багатьом учителям похилого віку, допомагали одержати пенсію, оплачували за навчання дітей членів організацій тощо.

Документи свідчать, що громадська діяльність учителів була під постійним контролем, переслідувалась урядом. За участь у Педагогічному товаристві учителів звільняли з роботи. Тому на загальних зборах товариства 27 березня — 3 квітня 1905 р. було схвалено рішення: не займати місця вчителів, звільнених з працю у Педагогічному товаристві.

На численних засіданнях, зборах різноманітних організацій порушувалося питання про об'єднання

педагогів для розв'язання власних проблем. Зокрема, у 1904 р. на одному із засідань Київського педагогічного товариства взаємної допомоги під час дискусій з цього приводу констатувалося, що на той час у Києві було не менш як 1000 педагогів. І кожний член товариства повинен узяти на себе обов'язок популяризувати діяльність педагогічної організації серед учителів з метою її розширення. Оскільки «єднання і дружня праця — сила взагалі, а у будь-якій громадській організації особливо», — читаємо у Звіті Педагогічного товариства¹³⁷. Саме для популяризації своєї діяльності Педагогічне товариство випускало листівку «Извещение», яка розсилалася всім членам організації, а також до правління Петербурзького, Московського та Одеського педагогічних товариств.

Питання щодо об'єднання вчителів усіх категорій Київського навчального округу, створення союзу товариств при повній автономії кожного з них не раз обговорювалося і на інших зібраннях товариства. Інтелігенція вбачала в об'єднанні запоруку успіху розв'язання матеріальних, професійних та правових проблем народного вчителя.

З-поміж засобів боротьби за поліпшення свого суспільного, правового та матеріального становища члени просвітницьких товариств пропонували і страйк. Збори Київського педагогічного товариства 14 жовтня 1905 р. одноголосно постановили: «Загальний страйк — вірний і мирний засіб добитися реформ»¹³⁸. Було створено делегатську групу від товариства до думської Комісії у спілкуванні населення з владою для розв'язання питання про страйки. Збори 27 березня — 3 квітня 1905 р. постановили доручити Правлінню товариства направити до Ради Міністрів прийняте зборами положення про поліпшення матеріального і морального становища вчителів; направити клопотання до Міністерства народної освіти про включення представника від товариства з правом вирішального голосу до комісії Міністерства з реформи середньої школи¹³⁹. А загальні збори 13 листопада 1905 р. схвалили рішення звернутися з клопотанням до Державної Думи про надання виборчих прав на виборах усім народним учителям, постановили, що членами Педагогічного товариства можуть бути педагоги незалежно від різних політичних поглядів¹⁴⁰. Педагогічне

товариство взаємної допомоги поставило в залежності поліпшення становища школи і вчителя «від кращого майбутнього державного устрою»¹⁴¹. За це його закрили.

З приходом у 1917 р. до влади українського уряду Центральної Ради вчительство, використовуючи можливість та досвід минулих років, об'єдналось у Всеукраїнську учительську спілку (створена на Всеукраїнському учительському з'їзді у серпні 1917 р.). Це була національно-територіальна організація, що об'єднала професійні місцеві, районні, повітові, губернські, обласні спілки України. Головою Центрального бюро ВУС стала С. Русова. ВУС ставила за мету: відстоювати федеративний устрій Росії і повну національно-територіальну автономію України; організувати освіту на засадах «науки, націоналізації, свободи, демократизації та децентралізації». Під цим розумілося: відповідність змісту і методів навчання сучасному стану науки; «пробудження серед українського народу і його дітей національно-мистецького почуття і пошани до всіх культурно-національних цінностей, що витворилися протягом історії України»; свобода навчання і педагогічної діяльності учителя в школі; свобода приватних починань у шкільній і позашкільній освіті; відстоювання загальнонародного, безплатного і обов'язкового початкового навчання, безплатної середньої і вищої освіти, принципу єдиної школи¹⁴². Таким чином, Всеукраїнська учительська спілка у період визвольних змагань виступила оборонцем державних, національних інтересів України, за створення нової демократичної системи освіти. Відповідно до цих радикальних змін мало б змінитися і становище вчителя.

Делегати Всеукраїнського учительського з'їзду (Київ, 5—6 квітня 1917) прийняли постанову, виконання якої сприяло б підготовці вчителів для українських шкіл: у справі української самоосвіти вчителів доручити земствам влаштувати бібліотеки українських книжок з усіх галузей українознавства для учителів шкіл, народу; організувати педагогічні курси для підготовки вчителів шкіл, курси для підготовки інструкторів для таких курсів; семінарії та інститути повинні стати українськими; при університетах та окружних курсах відкрити кафедри українознавства для під

готовки учителів середніх шкіл; викладання Закону Божого повинно здійснюватися також українською мовою¹⁴³.

Центральне бюро ВУС на засіданні 8 вересня 1917 р. звернулося до Генерального секретаря з народної освіти І.Степенка з проханням втілити в життя постанови, прийняті на з'їзді делегатів ВУС 13—15 серпня: основна платня вчителя початкової школи має бути не менше 150 крб. на місяць, крім помешкання, опотоплення і освітлення; через кожний рік праці має бути надбавка в розмірі 5% від основного жалування до його подвоєння; збільшити штати вищих початкових шкіл та гімназій, церковнопарафіяльні школи прирівняти в матеріальному становищі до інших початкових шкіл тощо¹⁴⁴. Такими були пропозиції щодо розв'язання матеріальних проблем учительства.

На відміну від дореволюційного періоду діяльності просвітницьких товариств в умовах протидії царському уряду політику Центральної Ради підтримували діячі ВУС. Про це свідчить документ, направлений Тимчасовим бюро ВУС до Центральної Ради 10 липня 1917р.: «Заслухавши Універсал Української Центральної Ради, Бюро Всеукраїнської Учительської Спілки ухвалило проводити свою діяльність згідно з постановами Української Центральної Ради щодо установавання ладу на Україні»¹⁴⁵. Далі Центральне Бюро звернулося до вчителів України із закликом підтримати цю заяву.

Проте, як і в попередній період, середовище учительства не було однорідним. Київський професійний учительський союз хоч і проголосив у своєму статуті прагнення здійснювати навчання рідною мовою в Україні, але ця прозиція не відповідала реаліям. На це ВУС у своєму відкритому листі до Професійного учительського союзу відреагувала так: «Чи може Київський Професійний Учительський Союз подати фактичний матеріал, який свідчив би, що означений КПУС сприяв введенню «обучения на родном языке на Украине...», протиставивши свою позицію — «...учительство, об'єднане у «Всеукраїнську Професійну Учительську Спілку», буде рішуче стояти на сторожі відродження школи на Україні, незважаючи ні на які бойкоти і перешкоди»¹⁴⁶.

Широку діяльність розгорнула ВУС щодо збирання

коштів та створення Всеукраїнського учительського дому ім. Т.Шевченка, при якому існували 6 Центральна педагогічна бібліотека, дитяча бібліотека, лабораторія з експериментальної педагогіки, зразкова початкова школа тощо. Так, у грудні 1917 р. товариство звернулося до Національного хору студентів університету Св.Володимира та Вищих жіночих курсів влаштувати концерт українських колядок і направити кошти від концерту на таку важливу справу.

Завдяки ініціативі вчителів початкових шкіл 8 жовтня 1917 р. відбулися установчі збори Спілки учителів-українців усіх типів шкіл м.Києва, і з цього дня розпочала свою діяльність Національна Спілка учителів-українців. На збори зібралося 50 осіб, які й стали першими членами організації, а головою — А.Лещенко. До 1 січня 1917 р. відбулося 5 загальних зборів, на яких обговорювалося питання співпраці із спілками вчителів інших національностей, утворено секції вищої і нижчої початкової школи та комісія розваг для дітей¹⁴⁷.

Таким чином, у своїй діяльності київські просвітницькі організації (Товариство грамотності, Педагогічне товариство взаємної допомоги, Фребелівське товариство, Товариство взаємної допомоги учням і вчителям початкових народних училищ Київської губернії, Товариство народних дитячих садків, Всеукраїнська спілка вчителів і діячів народної освіти, «Просвіта», Всеукраїнська учительська спілка, Спілка учителів-українців м.Києва та ін.) сприяли на зламі століть розв'язанню професійних, матеріальних, правових, культурних проблем педагогів. Проблема вчителя не втрачала актуальності, переходячи із покоління в покоління педагогів, громадських діячів і, безперечно, залежала від політики уряду в галузі освіти. Прогресивна інтелігенція високо підносила професію вчителя, вбачаючи в його особі носія освіти, вихователя суспільних ідеалів, основу створення національної школи. Досвід громадських організацій у справі підготовки вихователів дошкільних установ та їх помічників, учителів початкових шкіл, педагогічних працівників позашкільних закладів, функціонування науково-педагогічного комплексу при Фребелівському педагогічному інституті цікавий та змістовний.

ОСВІТА ДОРΟΣЛИХ — ПРОВІДНИЙ НАПРЯМ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОСВІТНИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

3.1. Зміст та основні форми позашкільної освіти

ПРОВІДНИМ напрямом діяльності київських просвітницьких товариств була освіта дорослих. До недавнього часу в історико-педагогічній літературі існувала думка, що позашкільна освіта в Україні існувала як засіб поширення елементарної грамотності серед народу прогресивною інтелігенцією. Л.Вовк, спростовуючи цю думку, доводить, що «однією з тенденцій становлення і розвитку освіти дорослих було запровадження, збереження змісту освіти, який би забезпечив граничну межу знань від елементарної грамотності до рівня народного університету, демократизм вибору знань, їх спрямованість на всебічний розвиток особистості»¹. У цьому контексті потрібно зазначити, що протягом досліджуваного періоду позашкільна освіта, або освіта дорослих, перебувала в руках громадськості. Київські просвітницькі товариства відіграли надзвичайну роль у розв'язанні цієї педагогічної проблеми, залишивши цінний досвід, який потребує глибокого вивчення.

Ідею винесення наукових знань за стіни університету в широкі народні маси українська інтелігенція перейняла з зарубіжного досвіду. В одному із звітів Товариства поширення в народі початкової, середньої та вищої освіти знаходимо повідомлення, що перший народний університет був відкритий у 1867 р. в Англії з ініціативи Джемса Стюарта і називався «Товариством для поширення в народі університетських знань». У 1895 р. такі товариства виникають у Москві, Петербурзі. У цьому ж звіті повідомляється, що «думка про створення в м.Києві товариства для демократизації освіти належить гр. Богумилу, Отто і Слуцькому, які в січні 1907 р. підключили до цієї справи професорів Перетца, Навашина, Єгорова, Де-ля Барта, Олександровського і Костицького»². Загальні збори товариства 13 січня 1908 р.

постановили: відкрити безплатні класи початкової освіти для навчання читання та письма; платні популярні курси із спеціальних галузей знань за прикладом університетських курсів з роздаванням слухачам коротких конспектів лекцій; влаштовувати платні епізодичні лекції відповідно до соціально-економічних, політичних, естетичних потреб часу. Але, як свідчать архівні дані, спроби демократизувати народну освіту, підняти її на новий щабель були і раніше: ще в 1894 р. М.Аносов «організував без дозволу «Товариство грамотності серед народу», до складу якого ввійшли вихованці різних навчальних закладів м.Києва, у більшості спеціалісти університету Св.Володимира, вчителі недільних шкіл та особи неблагонадійні в політичному відношенні»³.

Потрібно зазначити, що робота товариств виходила далеко за межі поширення елементарної грамотності. Активні діячі просвітницьких організацій намагалися спрямувати свою діяльність у русло поширення серед народу знань з різних наук, що сприяло не тільки підвищенню грамотності населення, а й всебічному розвитку особистості. С.Сірополко у праці «Внешкольное образование» зазначав, що «поки населення в великій своїй частині буде неграмотне, нічого думати про покращення добробуту народу, про створення міцного демократичного устрою»⁴. Проте існувало безліч перешкод: втручання поліції, зайнятість робітників на основній роботі, погана інформованість, відсутність коштів, приміщень тощо. До того ж з настанням весни відвідування занять погіршувалось через сільськогосподарські роботи. Тому не завжди цікаві плани та проекти втілювалися в життя.

С.Русова у праці «Позашкільна освіта» визначає такі форми позашкільної освіти: бібліотеки, продаж книжок, наукові лекції, народні читання, народний університет, кінематограф, театр, хор, народні оркестри, клуби для молоді, музеї, екскурсії, захистки і захоронки для дітей дошкільного віку, вечірні класи для дорослого населення. А метою позашкільної освіти, як зазначала С.Русова, має стати потреба «дати усім людям відповідну допомогу, щоб кожна людина виявила усі свої здібності, використовувала на добро всесвітнього і свого національного поступу усі свої творчі сили, щоб не було занедбаних талантів, загублених наукових і мистецьких здібностей». Вона радила «про-

будити власну самостійну думку учнів», враховуючи вікові особливості слухачів, проводити історичні, географічні, економічні, соціально-політичні лекції та читання і краще у «формі розмов, читань з поясненнями, обговорювання спільно з учнями різних питань»⁵. На практиці саме до цього і прагнули київські просвітницькі товариства.

З метою організації лекцій, читань при товариствах створювалися лекційні комісії чи комітети. Для читання лекцій залучалися викладачі вищих навчальних закладів, учені, вчителі, широке коло інтелігенції, що сприяло поліпшенню змісту програм народних читань. Лекції здебільшого з відомих причин читалися російською мовою. Добре цю справу організувало Київське товариство сприяння початковій освіті, що виникло 22 травня 1882 р. саме як Комісія народних читань. У 1882 р. невеликий гурток київських педагогів відкрив народні читання в Києві. За 1882—1895 рр. члени товариства організували 284 читання, прочитали 106 брошур⁶. У 1895—1897 рр. комісія влаштувала понад 600 читань для народу, солдатів, учнів Києва та за його межами⁷.

3 липня 1901 р. Комісія народних читань дістала назву Київське товариство сприяння початковій освіті. При ньому діяла Комісія народних читань, яка мала дві секції: історико-літературну та природничо-історичну. А з 1904 р. почала діяти Комісія з улаштування лекцій. У діяльності товариства брали участь відомі вчені, викладачі різних навчальних закладів, громадські діячі: Н.Хржонцевський, К.Сапежко, М.Коновалов, В.Щербина, П.Арташевський, П.Голубовський, В.Іконников, І.Лучицький, С.Навашин, В.Перетц, В.Антонович, А.Лобода, Є.Вотчал, В.Іжевський, М.Тихвинський, О.Андрієвський, М.Василенко, Т.Лубенець, В.Науменко, М.Стороженко, І.Красовський, О.Левицький та ін.

Народні читання проходили в осінньо-весняний період. Про них сповіщали газети, афіші, які безплатно постачала друкарня члена товариства М.Корчак-Новицького. Проводилися народні читання в Народній аудиторії, Контрактовому будинку, а з 1898 р. — у чайних міського комітету Попечительства про народну тверезість: Галицькій, Печерській, Шулявській, Куренівській, Соломенській, а також у місцях позбавлення волі (в'язниці, виправному арештантському відділенні).

Потрібно зауважити, що Попечительство про народну тверезість — це організація, яка, прикриваючись назвою, розгорнула широку практичну діяльність щодо поширення знань серед народу. Народні читання, лекції відвідували робітники, солдати, діти. У 1902 р. на 68 читаннях у Народній аудиторії склад відвідувачів був таким: чоловіки — 40,9%, жінки — 17,7%, діти — 41,4%⁸. У Народній аудиторії читання відбувалися щоп'ятниці, а в неділю та святкові дні — подвійні лекції. Вони проходили з 5-ї до 8-ї години вечора з годиною перервою. Перед початком читань і під час перерви грав струнний оркестр і співав хор. Подвійні читання так названо тому, що під час першої лекції читалися складніші предмети (фізика, географія, історія, медицина), а після перерви — літературні та історико-географічні твори. У Контрактовому будинку народні читання відбувалися в неділю та четвер. У них брали участь хор балалаєчників і співаки 14-го саперного батальйону. У чайних проводилися релігійно-моральні, літературні, історичні, географічні, природничо-історичні, етнографічні, медичні читання. Так, у 1902 р. у всіх чайних відбулося 152 читання. Їх відвідало 14 578 осіб⁹. Різноманітною була тематика читань: «Богдан Хмельницький», «Про загальні особливості тіла», «Про Індію та індусів», «Про Японію» тощо, звучали твори М.Гоголя, О.Пушкіна, М.Лермонтова та ін. Читання проходили таким чином: на початку кожного читання лектор називав той твір, що буде читатись, і показував на екрані портрет письменника — автора. Під час самого читання викладач пояснював незрозумілі слова. Якщо читання тривало понад 40 хв., то робилася перерва 5—10 хв., під час якої слухачам пропонувалися запитання: «Яку назву має читання?», «Чи все у ньому зрозуміло?», «Чи бажають слухачі обговорити прочитане?». Слухачі ставилися до читань з великим інтересом. Наприкінці занять прочитаний матеріал закріплювався: додатково показували світлові картини, а слухачі самі передавали зміст прочитаного. Читання часто проводилися у формі бесіди між слухачами та лектором. До утворення Комісії з улаштування лекцій їх організацією та затвердженням програм для лекцій займалися історико-літературна та природничо-історична секції Комісії народних читань товариства. Історико-літера

турна секція влаштовувала заходи з відзначенням роковин народження чи смерті письменників. Так, широко відзначалося 50-річчя з дня смерті М.Гоголя: читалися його біографія, твори для дітей і дорослих, безплатно роздавалися портрети і твори письменника. Члени природничо-історичної секції організовували лекції з хімії, фізики, біології, зоології, технології, географії, космографії тощо. Це були цілі курси з названих предметів. Для рецензування рукописів лекцій з метою рекомендації їх слухачам працювало чотири групи науковців: фізико-хімічні науки (О.Яницький), біологічні (Ю.Вагнер), технологія (В.Іжевський), геологія і географія (А.Нечаєв).

При Київському товаристві грамотності існувала також спеціальна комісія «З влаштування загальнодоступних лекцій», яка мала такі секції: фізико-хімічну, історичну, словесності, вітчизнознавства (така назва вживається у звітах товариства). Члени організації самі рекламували свої просвітницькі заходи: друкували об'яви в газетах, видавали великі афіши-«летючки», які роздавалися на базарах, у недільних школах, розклеювалися у трамваях тощо. Теми лекцій були різноманітними: з історії — «Малоросія у ХІХ ст.» (Т.Осадчий), «Внутрішнє життя Малоросії в ХVІІ—ХVІІІ ст.» (М.Василенко), «Побут стародавніх слов'ян» (Г.Афанасьєв), «Старожитності Києва», «Козацтво до Хмельницького», «Епоха Б.Хмельницького» (О.Левицький); з зоології — «Про нашу їжу» (Ю.Вагнер); з ботаніки — «Чи відчувають рослини» (С.Навашин) тощо.

Як видно з документів, слухачі ставилися до лекцій з великим інтересом та увагою. Відомий педагог, активний діяч багатьох просвітницьких товариств В.Науменко так згадував про ці заходи: «Виступаючи сам не один раз в якості лектора, я дивувався тим рівнем уваги і тою благодійною тишею, яка панувала в аудиторії, яка налічувала інколи в своєму складі близько 300 чоловік»¹⁰.

Спеціальний цикл лекцій був спрямований на профілактику захворювань, шкідливих звичок. Так, Попечительство про народну тверезість, Товариство сприяння початковій освіті систематично проводили читання про запобігання надмірному вживанню спиртних напоїв. Під час такої акції у Київському повіті роздавали-

ся брошури і картини про небезпечність алкоголю. Причому влаштовувалися не тільки лекції, а й театральні вистави, яких протягом 1900 р. відбулося в м. Києві — 119, в Київському повіті — 23, в Каневському повіті — 42, в Черкаському — 2¹¹. З 1886 р. у Києві існувала Комісія народних медичних читань при Товаристві київських лікарів, головою якої був відомий вчений, професор Н. Хржонщевський. Він започаткував не просто медичні читання, а, як він сам зазначав в одному з документів, «гігієнічну народну освіту» в Києві, якої не було ще і за кордоном¹². Ефективність прочитаних читань підсилювалась брошурами, виданням яких займалося товариство. Теми медичних читань були надзвичайно корисними: «Перша допомога при нещасних випадках»; «Про домашнє приготування і вживання простих ліків»; «Про догляд за хворими у сільських умовах», «Про шкідливість пияцтва для здоров'я»; «Про будову людини» тощо. Такі читання користувалися неабиякою популярністю.

Товариство «Просвіта» влаштовувало читання таких лекцій українською мовою, зокрема «Про холеру», «Про дифтерію», «Як живе людське тіло», «Що таке зараза і як бореться з нею людське тіло», «Перша допомога при нещасних випадках і ушкодженнях» тощо¹³.

Лекційна комісія Товариства поширення в народі початкової, середньої і вищої освіти в межах Київської, Полтавської, Чернігівської, Волинської і Подільської губерній у 1908р. (перший рік діяльності) розробила три серії лекцій: з природничих наук, історії літератури, історії. За рік було проведено 28 лекцій: з медицини — 5, з природничих наук — 10, з літератури — 13¹⁴. Найбільше лекції відвідували робітники та учні. Лекції проводилися в Троїцькому Народному домі, приміщенні Товариства народної тверезості, в Контрактовому домі на Подолі тощо. Лекції супроводжувалися дослідами, чарівним ліхтарем, світловими картинами. Лекційна комісія випускала складені лекторами короткі друковані конспекти лекцій, які роздавалися безплатно слухачам. У 1910 р. було прочитано 72 лекції: з літератури — 25, з природничих наук — 17, з гуманітарних наук — 17, з медицини — 9, з юридичних наук — 4¹⁵. Слід зазначити, що лектори здебільшого читали лекції безплатно. Члени товариства нама-

галися працювати й за межами Києва. Так, у провінції було прочитано присвячені Л.Толстому лекції з нагоди 50-річчя звільнення селян від кріпацтва.

Далеко не всі лекції дозволялися владою. Так, у 1910 р. були заборонені лекції з української літератури, зокрема С.Русової «Про Сковороду», з гігієни І.Бика та ін.¹⁶

Як правило, лекції та народні читання супроводжувалися наочними посібниками. При Товаристві грамотності діяв Пересувний педагогічний музей — музей навчальних посібників. Почалася організація цієї справи в 1898 р., а в 1899 р. було затверджено «Положення про організацію і порядок завідування музеєм». У комісії пересувного музею працювало 75 осіб, існувало 17 відділів: фізики, хімії, кришталографії, мінералології, геології, палеонтології, ботаніки, зоології, анатомії, географії, технології, сільського господарства, історії, астрономії, математики. Колекція була цікавою, багатою і постійно поповнювалася. Предметами музею користувалися за певну плату приватні навчальні заклади, приватні особи, безплатно — недільні школи товариства, міські та сільські школи, денні притулки, Арсенальна школа, Політехнічний інститут тощо. Експонати використовувалися для читання лекцій школами інших міст. Члени комісії самі збирали та виготовляли експонати для музею¹⁷.

Колекція світлових картин (показ здійснювався за допомогою проєкційного ліхтаря та пересувної темної кімнати) Київського товариства сприяння початковій освіті у 1887 р. налічувала 509 картин, 1897 р. — 838, 1903 р. — 3180, якими користувалися 127 закладів м.Києва та Київського навчального округу¹⁸, у 1912 р. — 6529 картин для ілюстрування 568 читань, до більшості з яких відповідали брошури¹⁹. Їх використовували гімназії, духовні і народні училища, церковнопарафіяльні і недільні школи, вечірні класи для дорослих, дитячі притулки, чайні комітету Попечительства про народну тверезість, військові частини, залізничні майстерні, цукрові заводи, лікарні, приватні особи тощо. Надсилали їх до Київської, Полтавської, Волинської, Подільської губерній, до Курська, Катеринослава, Єлисаветграда, Одеси тощо. Картини готувалися до багатьох читань: з фізики, історії літератури, історії, зокрема з історії України (портрет та могила Т.Шевченка, до істо-

рії м.Києва), з ботаніки, геології тощо. Отже, можна зробити висновки: слухачам читалися лекції з різноманітних наук: історії, літератури, етнографії, природознавства, політекономії, медицини, географії, гігієни, фізики, хімії, біології, геології, космографії тощо. Заняття супроводжувалися дослідами, використанням технічних засобів, світлових картин, музичним оформленням, що, безперечно, сприяло їх успіхові. Лекції та читання викладалися за спеціально розробленими програмами, за певною методикою (читання лекції, бесіди зі слухачами на прослухану тематику, закріплення знань за допомогою запитань та розданих додому брошур). Лекції мали належний науковий рівень завдяки тому, що їх читали представники вищих навчальних закладів міста. Зміст роботи товариств спрямовувався на загальний розвиток особистості через поширення знань з основ наук, сприяв пробудженню інтересу до науково-популярних знань. Слухачі здобували знання на більш високому рівні, а також розширювали та поглиблювали раніше набуті знання. Хоча такі освітні заходи, як лекції та народні читання, що широко організовувалися київськими просвітницькими товариствами, дуже відставали від західноєвропейської практики, є всі підстави вважати їх прообразом народного університету в Україні.

Найбільш доступною формою здобуття освіти дорослим населенням були недільні школи. Навчально-виховний процес у цих осередках освіти розроблявся на засіданнях шкільної комісії Товариства грамотності: обговорювалися питання створення недільних шкіл, викладання предметів у навчальних закладах; складалися програма звіту про навчально-виховний процес у недільних школах, план звіту вчителів недільних шкіл, організації вечорів, свят для учнів; порушувалося питання про створення хрестоматії для дорослих, видання брошур з характеристикою письмових робіт учнів та проведення занять для членів комісії із загальнометодичних, педагогічних питань тощо.

Ідея створення недільних шкіл виникла із самого початку створення товариства. Насамперед члени організації прагнули відкрити чоловічу недільну школу в Олександрівському ремісничому училищі з обов'язковим навчанням в ній креслення і малювання. Але місцева влада цього не дозволила. У 1897 р. у Києві

товариство відкрило три недільні школи: 9 лютого — Новостроєнську, 12—19 жовтня — Печерську, Павлівську²⁰. Учнями цих шкіл були не тільки жителі Києва, а й Київської та інших губерній.

Новостроєнська чоловіча школа знаходилася у приміщенні Товариства денних притулків для дітей робітників на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці. В середньому в школі навчалось 150—160 учнів віком 13—40 років. У 1903 р. у школі працювало 15 учителів. Учні було поділено на 9 груп для занять з арифметики і на 11 груп — з російської мови²¹. Школа, як і всі інші недільні школи, була відкрита на основі додержання певних умов, а саме:

1) завідувачем недільною школою мав бути парафіяльний священник Благовіщенської церкви Михайло Вишневецький;

2) вчителі призначалися Радою товариства за погодженням зі священником;

3) за програмою школа мала відповідати церковно-парафіяльній;

4) її попечителем призначалася рекомендована товариством людина;

5) викладачі мали бути з духовно-навчальних закладів²².

Печерська недільна школа (на Звіринці) призначалася для жінок та чоловіків 14—40 років. У 1897/98 н.р. на початку року навчалось 44 учні, наприкінці — 23 учні²³. Павлівську жіночу школу (знаходилася в Павловському провулку) було відкрито для дорослих та дітей.

Серед учнів були такі, які мали вже певний рівень освіти: навчалися або закінчили церковнопарафіяльну, земську школу чи училище тощо. Шулявська чоловіча школа, що знаходилася у приміщенні Політехнічного інституту, проіснувала недовго (1901—1903).

Товариство грамотності відкрило недільні школи: при Київській в'язниці, у Каневі, Умані, Смілі. Порушувалося питання про відкриття суботньої чоловічої школи на Подолі та зразкової однокласної школи, але розроблені проекти цих шкіл втілити в життя не вдалося. Протягом 1901 року у п'яти київських недільних школах навчалось 750 учнів (518 чоловіків і 232 жінки), працювало 96 вчителів²⁴. За весь період діяльності товариством було відкрито 20 недільних шкіл²⁵.

Заняття у школах відбувалися в неділю, а в тій школі при в'язниці — у буденні дні. Лекції тривали чотири години: урок — 50 хв., перерва — 10 хв. Навчальний процес здійснювався за груповою методикою. Всі учні ділилися на три групи: неграмотні, малограмотні, грамотні. А потім ці ж групи розподілялися відповідно до знань та віку ще на кілька груп. Учні залежно від успішності переводилися з групи в групу. Неграмотні вивчали арифметику, граматику, читання; малограмотні — удосконалювали знання з арифметики, граматики, вивчали фізичну географію, природознавство; грамотні — вивчали за більш складною програмою арифметику, граматику, географію, природознавство, історію. Для перевірки знань проводилися контрольні роботи при вступі до школи, поетапні та після закінчення школи. Навчання здійснювалося за підручниками Т.Лубенця «Зернышко», К.Ушинського «Детский мир», М.Корфа «Наш друг» тощо²⁶. Географія вивчалася за підручником М.Мукалова «Учебник географии для одноклассных училищ», складеним за матеріалами м.Києва і Київської губернії. Зокрема, вивчалися такі теми: Про положення Києва і його визначних місцевостей; Жителі Києва і його заняття; Повіти Київської губ.; Ріки Київської губ.; Дніпро і його притоки. Отже, при вивченні географії використовувався місцевий матеріал. Такі навчальні заклади характеризувалися коротким терміном навчання, тому потребували спеціальної методики. Так, було розроблено методику швидкого навчання читанню — за п'ять-шість тижнів учні проходили весь буквар.

Як вже зазначалося, викладачі недільних шкіл намагалися вийти за рамки тих вимог, які висував уряд щодо навчального процесу шкіл. Та й самі учні потребували більш широких та глибоких знань. Свідчення тому знаходимо, зокрема, у листуванні Київського окремого цензора з Головним управлінням у справах друку щодо заборони звіту діяльності недільних шкіл Київського товариства грамотності: «На основі усних та письмових відповідей учнів на задані їм питання видно, що вони вступили в школу, щоб «набратися якомога більше знань, розвинути себе для того, щоб краще вдуматися і вникнути в оточуюче життя, орієнтуватися в ньому»²⁷. У цьому ж документі повідомлялося, що, «окрім систематичних курсів, старшій групі було прочитано ще де-

кілька лекцій спеціально запрошеними лекторами». Що це були за лекції і ким вони були прочитані, у звіті про діяльність недільних шкіл замовчувалося. У донесенні визнавалось, що діяльність недільних шкіл Київського товариства грамотності «носить надзвичайно шкідливий характер» і потребує контролю з боку місцевих органів Міністерства народної освіти²⁸. У 1904 р. недільні школи були закриті²⁹. Члени Київського товариства грамотності 1905 р. звернулися до Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторства із заявою, де висловлювали побажання відновити діяльність недільних шкіл: «Недільні школи Київського товариства грамотності, які існували з 1897 р. і приваблювали до себе останнім часом майже 1300 учнів та учениць в рік, були закриті без всякої на те причини... Тисячі учнів і учениць в м. Києві залишилися без тієї духовної їжі, яку вони визнали для себе необхідною»³⁰.

Отже, недільні школи Товариства грамотності, що функціонували протягом семи років у м. Києві, були закладами для надання освіти великій кількості незможних верств населення (дорослого та підлітків).

Значну роль у цій справі відіграли вечірні класи для дорослих київського Попечительства про народну тверезість, що виникли з ініціативи інспектора народних училищ першого району Київського повіту, відомого педагога Т. Лубенця. Досвід організації таких класів був започаткований у Данії, де вони існували під назвою «вищі школи», і поширилися в Західній Європі. У 1899 р. вечірні класи в Києві було відкрито при 12 міських парафіяльних училищах, а при одному з них — два відділення — чоловіче та жіноче. Такі навчальні заклади були започатковані: у Київському повіті — три класи, у Сквирському — чотири, Радомиському — чотири, у Бердичівському — два, Звенигородському — один, в Уманському — один. Усього — 28 класів³¹. У 1902 р. Попечительство про народну тверезість розробило особливі правила щодо класів для дорослих: класи влаштовувалися з дозволу відомства при Київських міських училищах, викладання проводилося за програмою училищ Міністерства народної освіти, кількість учнів у класі мала бути від 20 до 30, заняття проводити мав один учитель щодня по дві години, зарплата вчителя — 25 крб. на місяць. Класи відкривалися в

робітничих кварталах. У 1902 р. існувало 13 класів для дорослих при 11 міських училищах (у 1902/1903 н. р. два з них було закрито). Існували чоловічі і жіночі класи, в яких навчання здійснювалося за програмою міських однокласних училищ, тобто учні розподілялися за своїми знаннями на три відділення: у молодшому — вчилися читати і писати, вивчали арифметику, Закон Божий; у середньому — розширювали знання з цих предметів; у старшому — читали з поясненням, писали під диктовку, вивчали історію, географію, арифметику. У всіх класах проводилися співи. Крім цього, у трьох жіночих класах викладалося рукоділля та існували три спеціальних рукодільних класи. Метою створених класів при Кирилівській лікарні було допомогти лікарняній прислузі отримати певні знання, а також влаштувати для хворих читання зі світловими картинами. Існували також чоловічі класи при Першому міському двокласному училищі, де навчання проходило за програмою міських двокласних училищ Південно-Західного краю. Програма була розрахована на два роки. Вчителі викладали такі предмети: Закон Божий, російську мову, арифметику, геометрію, історію Росії, всесвітню історію, географію³². Заняття відбувалися щодня протягом 2 год., крім суботи та неділі. В неділю члени товариства влаштовували читання зі світловими картинами. Потрібно зазначити, що до таких вечірніх класів вступали учні, які закінчили однокласні міські училища або мали знання на такому ж рівні. У 1903 р. у всіх класах налічувалося 1415 учнів: 663 чоловіки, 752 жінки, серед яких міщан 58,39%, селян 32,81%; віком 16—25 років — понад 71%, 14—15 років — 16,82%, понад 25 — 12,18%³³.

Крім навчального процесу, викладачі вечірніх класів Попечительства про народну тверезість влаштовували й виховні заходи. Так, у 1903 р. учні поставили сценки з повісті «Тарас Бульба», причому декорації та костюми виготовили учениці рукодільних класів. Влаштовувалися вечори декламації віршів, при вечірніх класах існував хор. Усі ці заходи, як зазначалося в одному з протоколів Попечительства, мали «величезне виховне значення» для учнів вечірніх класів.

При Товаристві поширення в народі початкової, середньої та вищої освіти в межах Київської, Полтав-

ської, Чернігівської, Волинської і Подільської губерній (голова — С.Тимошенко, товариш — Д.Рузький, секретар — Л.Слуцький) були організовані так звані вечірні співбесіди з різних предметів, що демонструє нижченаведена таблиця.

Таблиця 3

Вечірні співбесіди, організовані Товариством поширення в народі початкової, середньої та вищої освіти в межах Київської, Полтавської і Подільської губерній у 1910 р.

Предмет	Кількість занять	Кількість учнів
Словесність	10	60—80
Російська мова	8	40—50
Арифметика	5	30—40
Географія	7	30—40
Хімія	9	30—40
Геометрія	7	10—20

У таких співбесідах брали участь ремісники, торговці, службовці, робітники. Найбільшою популярністю користувалися співбесіди з літератури, на яких учні ставили запитання, дискутували. Серед учнів проводилося анкетування з метою вивчення їхніх потреб. Так, із звіту Комісії з початкової та середньої освіти при товаристві за 1910 р. дізнаємося, що на основі проведеного опитування члени комісії дійшли таких висновків: 1) необхідно опитувати окремих осіб; 2) наприкінці кожної співбесіди слід закріплювати та повторювати вивчений матеріал; 3) необхідно користуватися конспектами та підручниками. Суть розробленого проекту нового навчального плану полягає у визначенні особливо важливих предметів — граматики, математики, літератури, історії, географії, механіки; ці предмети планувалось вивчати протягом двох років, для чого потрібно відкрити перший та другий курси навчання³⁴. Також вважалося за потрібне доповнити вечірні заняття співбесідами з політекономії та біології. Таким чином, якщо в недільних школах можна було здобути загальну початкову освіту, то така форма занять з дорослим населенням, як вечірні співбесіди, сприяла поглибленню знань з одного чи кількох предметів.

На громадських засадах здійснювалася і галузева підготовка. Так, при Київському сільськогосподарчому товаристві діяли курси, які в пресі характеризувалися як «вища агрономічна школа»³⁵. І справді, на курсах читалися такі предмети, як хімія, метеорологія, геологія, ботаніка, зоологія, фізіологія тварин, економіка сільського господарства тощо³⁶. Заняття відбувалися в Народній аудиторії та приміщенні комерційного училища Першого товариства викладачів. Лекції читали викладачі вищих навчальних закладів. Київське товариство самоосвіти у приміщенні клубу «Родина», Лук'янівському домі організувало систематичні курси для робітників з різних галузей знань. Просвітницькі товариства також влаштовували курси підготовки вчителів.

Отже, на початку століття громадські організації запровадили такі форми навчальних закладів для дорослих, як недільні школи, вечірні заняття, вечірні співбесіди, галузеві курси.

Надзвичайно широку діяльність розгорнули просвітницькі товариства щодо створення бібліотек, книжкових складів. Для цього при громадських організаціях існували бібліотечні комісії. Бібліотечну комісію Київського товариства грамотності було створено 29 січня 1897 р. «для правильної організації справи, розповсюдження серед народу корисних книг шляхом створення бібліотек і книжкових складів, посилення книжок в уже існуючі»³⁷. Так, 6 грудня 1896 р. у м. Києві члени організації відкрили безплатну Народну бібліотеку-читальню з метою надати всім жителям міста можливість користуватися книгами та періодичними виданнями як дома, так і в приміщенні бібліотеки на зібрані кошти від лекцій, вистав. Була тут релігійна, філософська, педагогічна, історична, біографічна, географічна, математична, сільськогосподарська, медична, довідкова література: всього 818 томів³⁸. З переходом у приміщення Народного дому перша бібліотека-читальня розширилася, кількість відвідувачів збільшилася. Пізніше діячі товариства відкрили другу бібліотеку-читальню.

Члени комісії відкривали бібліотеки і в інших містах та селах. У 1901 р. В. Науменко у «Доповідній записці з приводу нападок на Київське товариство грамотності» київському губернатору писав: «Товариство виконало всю дуже складну роботу щодо формування 700 сіль-

ських бібліотек, без всякого матеріального заробітку для себе»³⁹. У 1903 р. розпочали свою роботу бібліотеки у м. Трипіллі, Златополі Київської губ., м. Ковелі Волинської губ. тощо. На 1 січня 1904 р. відкрито 45 Павленківських бібліотек (такі бібліотеки склалися з куплених на суму 100 крб. книг, з яких на 50 крб. надсилалися від душоприказника книговидавця Ф. Павленкова, який після смерті заповів кошти на створення безплатних бібліотек для народу), 43 при міністерських та церковнопарафіяльних школах, дві — ім. О. Пушкіна, одна — ім. Т. Шевченка, дві — при в'язниці, чотири — при дільничих лікарнях⁴⁰. Члени бібліотечної комісії інколи самі складали невеличкі бібліотеки і відсилали їх до Будинку попереднього ув'язнення, на заводи, до недільних та церковнопарафіяльних шкіл, притулків Київської, Подільської і Волинської губерній тощо⁴¹.

Великою допомогою народним бібліотекам та їхнім читачам став виданий у трьох випусках бібліотечною комісією Товариства грамотності у 1903—1904 р. збірник рецензій «Народна література». У другому і третьому томах давалися рецензії на книги українською мовою. Саме тому другий том «Народної літератури» не був допущений у народні бібліотеки. У збірнику було розглянуто 1692 книги, до кожної з них дана рецензія бібліотечної комісії товариства з відміткою: рекомендована книга чи ні, для якого віку, для якого рівня розвитку, чи допущена для народного читання Міністерством народної освіти⁴². Таким чином, члени бібліотечної комісії Товариства грамотності намагалися прийти на допомогу всім, хто займався формуванням народних бібліотек. Комісія виробила критерії щодо видання книг для народу: змістовність, науковість, об'єктивність, правильний вибір викладу (художня форма для белетристики, наукова форма для наукової літератури), гарне оформлення. Для безплатних бібліотек-читалень товариством видано «Список книг», 2000 примірників яких було розіслано в Подільську, Волинську, Чернігівську губернію. На сторінках брошури «Огляд поточної популярної літератури» члени комісії намагалися відобразити і ту літературу, яка заборонялась урядом, про що сповіщається у протоколі від 23 січня 1908 р. з приводу закриття Товариства грамотності за антиурядову діяльність⁴³.

Члени бібліотечної комісії Товариства грамотності піклувалися також про відкриття книжкових складів, крамниць для продажу книг. Продаж книг було організовано не тільки в м. Києві, а й за його межами, зокрема в Ніжинському, Таращанському повітах, в м. Малині, в майстернях Південно-Західної залізниці⁴⁴. Товариство неодноразово звинувачувалося у зберіганні на складах і бібліотеках книжок, недозволених цензурою. Члени організації в 1901 р. звернулися з клопотанням до Міністерства народної освіти про дозвіл допустити в народні бібліотеки свої видання: Марко Вовчок «Данило Гурч» і «Максим Гримач», «Викуп», «Свекровь», «Отец Андрей»; М. Конопницька «Христя»; Г. Мачтет «В свое утро (из путевых воспоминаний)», «Пять тысяч (рассказ купца)», «Два мира (из воспоминаний неисправного оптимиста)», «Смотрины (из украинской жизни)»⁴⁵. Міністерством було дозволено лише перші два видання.

Мережу бібліотек-читалень було відкрито київським Попечительством про народну тверезість. Так, у 1903 р. такі бібліотеки-читальні існували при чайних: Лук'янівській, Подільській, Бесарабській, Куренівській, Шулявській, Галицькій, Печерській. Їх відвідували дорослі, підлітки, діти. А книжкові склади при Лук'янівській, Куренівській, Галицькій чайних забезпечували вечірні класи міста Києва, сільські школи Київського повіту підручниками, письмовим приладдям, зошитами⁴⁶. Зауважимо, що Попечительство про народну тверезість та Товариство грамотності разом розробляли списки рекомендованої літератури для народних бібліотек.

Отже, прогресивна українська інтелігенція саме книгою намагалася просвітити український народ, донести до його свідомості знання з різних наук. Ця не легка праця виходила за межі м. Києва.

Недостатня кількість художньої та наукової літератури спонукала позаурядові організації займатися видавничою діяльністю. Уряд забороняв видавати книжки українською мовою (рідною і зрозумілою для народу) і навіть не завжди дозволяв російською. Видавнича (редакційна) комісія Товариства грамотності займалася виданням книжок для народу російською мовою, а прагнула — українською. Мала такі секції: літературну, історичну, суспільно-юридичну, історико-геогра-

фічну, медичну. В 1897 р. із 44 рукописів, що надійшли до редакційної колегії, до друкування було допущено тільки вісім. Серед них: поеми Т.Шевченка «Причинна», «Утоплена», «Русалка», «Черниця Мар'яна»; твори С.Русової «Дніпро та Придніпров'я», «Джузеппе Гарібальді»⁴⁷.

Цікавим був задум товариства видати Сільськогосподарський календар, який би мав такі розділи: довідковий, природничих наук, сільського господарства та ремесел, метеорологічний, суспільно-юридичний, історико-географічний, народного господарства. Планувалося видати народну газету для «розповсюдження серед народу корисних, необхідних для нього знань». Передбачалося друкувати в газеті офіційні матеріали, статті морально-виховного значення, про корисні книги, про зарубіжні події, літературні твори та інші. Але ці прагнення не вдалося втілити в життя.

Видавнича комісія Київського товариства сприяння початковій освіті займалася виданням брошур для народного читання. Не маючи на перших порах достатніх матеріальних засобів, члени товариства друкували окремі лекції в газеті «Киевские губернские ведомости» під рубрикою «Для народного чтения». З 1888 р. товариство розпочало власну видавничу діяльність, яка тривала до 1911 р. Першим самостійним виданням була брошура директора Другої київської гімназії І.Слепушкіна — «Про те, як Б.Хмельницький звільнив Україну від польської неволі» (1888 р. — 600 примірників, 1894 — 10 000). За весь період діяльності (майже чверть століття) членами товариства було підготовлено 20 брошур. Це такі, як: О.Андрієвський «З бесіди про любов до тварин», «Крим і кримські татари», «Перший російський книгодрукувальник»; П.Тутковський «Київський мамонт», М.Коновалов «Про повітря», «Про тверду кору»; В.Щербина «Про київську старовину», К.Сапежко «Про захворювання очей» тощо.

Центром просвітництва на початку ХХ ст. були Народна аудиторія та Народний дім. Народна аудиторія збудована на кошти Київського товариства сприяння початковій освіті та пожертвування і відкрита 8 жовтня 1895 р. (вул. Бульварно-Кудрявська, 26, зараз вул. Воровського). Саме тут відбувалися лекції, читання, літературно-музичні вечори тощо. Її фундатором та першим завідувачем був відомий педагог словесності

О. Андрієвський. Він особисто обходив магазини, склади, інші установи з закликом відгукнутися на таку важливу просвітницьку справу, як будівництво Народної аудиторії. Олексій Олександрович сам виступав на недільних читаннях, літературно-музичних вечорах, концертах, складав програми, шукав співробітників⁴⁸. Але приміщення Народної аудиторії вмещувало лише 400 осіб, тому в 1895 р. серед членів Товариства грамотності виникла думка про створення центру просвітництва на честь слов'янських просвітителів Кирила та Мефодія. Велику роль у будівництві відіграли грошові пожертвування: кошти виділяли комітет Попечительства про народну тверезість, Міністерство фінансів, Київське міське кредитне товариство, приватні особи від студентів до заможних людей тощо. Зокрема, відомий меценат Л. Бродський пожертвував на будівництво 14 тис. крб. Архітектором будинку Троїцького народного дому (зараз театр оперети, вул. Червоноармійська, 53) був київський зодчий Г. Антоновський, який безплатно розробив архітектурний проект дому та керував будівельними роботами. Але закінчити цю важливу справу Г. Антоновський не зміг через передчасну смерть.

У 1902 р. товариство перейшло в Народний дім, який мав великий зал для глядачів зі сценою на 1000 місць, дві безплатні бібліотеки-читальні, два зали для недільних шкіл та вечірніх класів, книжкову лавку, службові квартири⁴⁹. У Народному домі планувалося розмістити педагогічний та історичний музеї, курси церковного співу, ручної праці.

Народний дім у Києві давав постійний притулок для українського театру, українських викладачів, пізніше «Просвіти». Відділення Київського товариства грамотності у м. Звенигородці планувало побудувати Народний дім ім. Т. Шевченка, але це зробити їм не вдалося⁵⁰. У доповідній записці з приводу нападок на Київське товариство грамотності його голова В. Науменко зазначав: «Якими б не були політичні течії в масах, а Народний дім, створений Київським товариством грамотності, завжди буде служити тим культурним світочем, яким він є в теперішньому часі»⁵¹. Народний дім, створений Товариством грамотності, став центром освіти для народу, притулком українського слова, театру.

Позитивно впливали на загальний розвиток особистості екскурсії, що влаштовували просвітницькі товариства для своїх членів. Так, при Товаристві поширення в народі початкової, середньої і вищої освіти з 1910 р. діяла екскурсійна комісія. За звітний період (1910) було влаштовано 46 екскурсій, у яких взяло участь 1484 особи. Екскурсії були цікаві, різнопланові, змістовні і здійснювалися в музеї, на виставки картин, на підприємства тощо⁵². Діячі «Просвіти», «Українського клубу» також надавали великої ваги екскурсіям як формі позашкільної освіти.

Для дорослого населення різноманітні товариства влаштовували народні концерти, літературно-музичні вечори. Зокрема, Літературно-артистичне товариство у 1897 р. організувало 43 літературно-музичних, ювілейних, танцювальних вечорів та літературних бесід⁵³. Київське товариство грамотності влаштовувало щорічно новорічні святкування для учнів міста.

Таким чином, завдяки діяльності просвітницьких товариств, широкі верстви населення охоплювалися освітою. Найпоширенішими формами освіти серед дорослого населення, що їх використовували на практиці київські просвітницькі товариства, були: лекції і читання; бібліотеки, читальні, книжкові склади, музеї; літературно-музичні вечори, концерти, театральні вистави, екскурсії; навчальні заклади для дорослих (недільні школи, вечірні та додаткові заняття, курси); видання навчальної та художньої літератури. Осередками позашкільної освіти стали збудовані на власні та благодійні кошти будинки просвіти (Народна аудиторія київського товариства сприяння початковій освіті, Народний дім київського товариства грамотності). Запроваджені позаурядовими організаціями система лекцій та читань як прообраз народного університету, недільні школи, вечірні класи, вечірні співбесіди, галузеві курси — це ефективні форми здобуття освіти дорослим населенням. Належний науковий зміст цих заходів давав змогу населенню набувати знань з різних галузей науки і сприяв всебічному розвитку особистості. Хоча просвітницькі організації не могли кардинально змінити стан освіти в Україні, однак вони тривалий час були центрами педагогічної, освітньої, просвітницької роботи. Заслуговує на увагу досвід функціонування 6 київських недільних

шкіл при Товаристві грамотності, 28 вечірніх класів при Товаристві тверезості, вечірніх співбесід при Товаристві поширення в народі початкової, середньої та вищої освіти в межах Київської, Полтавської, Чернігівської, Волинської і Подільської губерній, пересувного музею навчальних посібників Товариства грамотності та Товариства сприяння початковій освіті.

Отже, київські просвітницькі товариства, як і багато інших, що діяли в Україні наприкінці ХІХ — початку ХХ століття, працюючи на терені освіти дорослих, не обмежувалися поширенням елементарних знань. Активні діячі просвітницьких організацій доводили, що сутністю освіти дорослих є всебічний розвиток особистості, широкі та глибокі знання з різних наук, постійне самовдосконалення, безперервність освіти. Поєднання загальнонаукового, загальнолюдського, загальнонаціонального — невід'ємні принципи освіти дорослих. Прогресивна українська інтелігенція усвідомлювала, що тільки освічені люди можуть будувати цивілізовану державу і саме тому не шкодували для досягнення цієї мети ні коштів, ні сил, ні знань.

3.2. Засоби виховання національної самосвідомості дорослих

ШОВІНІСТИЧНА політика самодержавства в галузі освіти й культури призвела до зниження національної самосвідомості українського народу. Свідомі діячі київських просвітницьких організацій на межі століть шукали шляхи розв'язання цієї проблеми. Просвітницькі товариства давали простір для існування і реалізації національної ідеї. Представники прогресивної української інтелігенції, не маючи наприкінці ХІХ ст. і до 1905 р. можливості створити національні товариства, вступали в існуючі й там проводили цю важливу роботу. Члени просвітницьких товариств оцінювали суспільну роль громадської організації в житті населення «як першу ступінь до самосвідомості широкого громадянства» (з матеріалів клубу «Родина») ⁵⁴.

Д.Донцов (1883—1973 — політик, ідеолог українського націоналізму, був репресований) у праці «Історія розвитку української державної ідеї» серед чинни-

ків, які сприяли формуванню національної самосвідомості в Україні в 1905—1907 рр., визначав саме українські просвітницькі товариства⁵⁵.

Справді, з появою можливості в українській інтелігенції створювати свої національні організації виховання національної самосвідомості стало головною метою товариств. Це переконливо засвідчують документи. Так, у повідомленні начальника Південно-Західного районного відділення начальника Волинського жандармного управління прямо зазначалося: «Об'єднання українців, розвиток національного духу, сепаратизму, до якого українці прагнуть всіма силами, бажаючи відродити «обрусевший» український народ, — є головні завдання, які змусили українців вдатись до легальної організації, якою є їх клуб (київська «Просвіта». — Л.Б.). Боротьба з русифікацією — це мінімум прагнень українців. Вони говорять, щоб народ міг боротися за свої права, він повинен становити націю, а українська національність як така майже стушувалась і розтанула в великій масі російського народу; звідси прагнення українців відродити українську мову як головну ознаку нації»⁵⁶. Так характеризували причини створення національних товариств та прагнення української інтелігенції її вороги. У русі народу за відродження рідної мови вони вбачали більшу загрозу — можливість існування українського народу як окремої нації. У цьому ж документі визначалися основні завдання, заради яких і створювалися українські товариства: об'єднання всіх українців, надання надійного місця для зібрань велегальних національних організацій і партій, прививання української мови, «як головної ознаки української національності».

Національна самосвідомість — це усвідомлення людиною своєї належності до певної нації, знання мови, культури, історії своїх дідів, батьків. Українська інтелігенція, незважаючи на всі труднощі, прагнула зберегти ці незмінні основи, без яких не може існувати жодна нація світу. А без освіти рідною мовою це просто неможливо. «Перечитайте минуле життя всіх народів, то побачите, що тільки просвіта на своїй рідній мові будить народ від віковичного сну, виводить його з темноти та бідності на ясний світ до кращого життя», — зазначав відомий діяч просвітницького руху Є. Чикаленко

у праці «Розмова про мову»⁵⁷. Далі він наголошував, що потрібно поширювати газети, книжки українською мовою, добиватися впровадження рідної мови в школах. Таким чином, основним засобом у вихованні національної самосвідомості є материнська мова народу.

Вагомим внеском у розвиток цієї думки були заяви позаурядових організацій, зміст яких полягав у тому, що позашкільна освіта повинна здійснюватися українською мовою. Так, «Просвіта» у своїй Записці до комісії Державної Думи з народної освіти про введення у школах для українського народу рідної мови учнів від 14 січня 1908 р. зазначала: «Статистика виявляє великий відсоток неграмотних і рецидивів безграмотних в малоросійських губерніях, а ніж у великоросійських. Єдиним джерелом проти такого зла могла б бути позашкільна освіта, яка знову ж таки, без сумніву може йти успішно тільки рідною мовою»⁵⁸. У цьому ж документі члени товариства «Просвіта» звернулися з проханням до Комісії з народної освіти при Державній Думі внести до законопроекту про початкову освіту такі пункти: «...ж) про впровадження у вищих навчальних закладах (чоловічих та жіночих), що знаходяться на території з малоросійським населенням, кафедр малоросійської мови, літератури та історії на малоросійській мові; з) про ліквідацію перешкод до розвитку позашкільної освіти народу малоросійською мовою». Саме так розуміла цю проблему українська прогресивна інтелігенція, впливаючи на свідомість інших.

Шкільно-лекційна комісія «Просвіти» ставила питання про заснування Українського Народного Університету ім. Т.Шевченка. В одному з її документів говорилося: «Наближається 100 літ, як народився геніальний син українського народу Тарас Шевченко, і найкраще, найважливіше діло, найкорисніше для його народу, з убогої хати якого він сам вийшов, було би — на складені прихильниками національної просвіти гроші заснувати Український Народний Університет ім. Тараса Шевченка на зразок тих, які вже існують у Фінляндії та Швеції з Норвегією і які зараз заснуються у Росії, в Москві...»⁵⁹. Було створено Проект Статуту фонду для цієї справи, який підписали Б.Грінченко, Л.Косач, В.Дурдуківський та ін.

Проблема запровадження української мови у вищих

навчальних закладах була також однією з основних. Тому товариство «Просвіта» звернулося з клопотанням до професорської ради Університету Св.Володимира з приводу заснування кафедр з українською викладавкою, де зазначалося, «український народ має право на те, щоб його мова стала мовою науки в університеті, який стоїть у Києві в осередковій українській землі»⁶⁰.

Водночас на підтримку розвитку позашкільної освіти на національній основі виступали прогресивні російські діячі. Так, у статті «Национальный вопрос в общественной организации внешкольного образования» В.Чарнолуський констатував: «Залишаючись на чистому ґрунті інтересів освіти, навряд чи потрібно доводити, що всі без винятку просвітницькі заклади будуть у змозі виконувати своє високе призначення тільки за тієї обов'язкової умови, якщо будуть організовані на національному ґрунті»⁶¹. Далі зазначалося, що «народні бібліотеки, спектаклі, лекції — все це доступно населенню тільки на близькій, рідній йому мові».

Викладання українською мовою в навчальних закладах для дорослих (недільні школи, вечірні класи) заборонялося. У створених громадивцями (1859—1862) недільних школах, викладання здійснювалося рідною мовою, за що ці навчальні заклади було закрито. Спроби української інтелігенції порушити урядові заборони переслідувалися, каралися. Так, у 1908 р. було відкрито справу проти народного вчителя Луб'янської однокласної міністерської народної школи Київського повіту Тихона Добрянського за те, «що він на особливих уроках для дорослих давав уроки в школі з сільського господарства, які читав за власними записками, малоросійською мовою»⁶². І такі випадки не були поодинокими.

Незважаючи на перешкоди уряду, прогресивна українська інтелігенція неодноразово заявляла в пресі, що навчання народу має здійснюватися рідною мовою. «Народ повинен учитись, народ хоче вчитися, коли ми йому не дамо способу вчитись рідною мовою, він чужою вчитиметься, і наша народність загине разом з освітою в народі...», — писав відомий діяч київських просвітницьких товариств С.Єфремов у праці «Просвітні заходи Кирило-Мефодіївського братства»⁶³. Таким способом представники просвітницьких товариств

впливали на політику самодержавства та на національну свідомість широких верств населення.

Слід зазначити, що неможливість розв'язати проблему практично спонукала українську інтелігенцію до пошуку інших шляхів: читати лекції українською мовою, лекції з української літератури, історії; виступати зі вступним рефератом, часто присвячуючи його відомим українським діячам, перед народним концертом чи літературно-музичним вечором; видавати літературу українською мовою; влаштовувати концерти української пісні, музики тощо. Неодноразово просвітницькі товариства зверталися з різними клопотаннями до відповідних відомств дозволити друкувати українську літературу, проводити просвітницькі заходи рідною мовою тощо. Все це сприяло формуванню національної самосвідомості українського народу, допомагало йому зрозуміти його належність до української нації. Цю думку підтверджують наведені нижче факти.

Так, на засіданнях Південно-Західного відділу РГТ серед його членів (1873 р. — 102 чл.) обговорювалися реферати В. Антоновича «Про промисловість Південно-Західного краю у XVIII ст.», П. Чубинського «Декілька народних історичних переказів і пісень», Н. Яснопольського «Про умови торгівлі Південно-Західного краю і Малоросії з Південно-Західними і в особливості польськими ринками», О. Русова «Про життя бандуриста Остапа Вересая і твори народної літератури, які він виконує», М. Лисенка «Про особливості історичних пісень і дум» тощо. Така тематика охоплювала різноманітні сторони українського життя⁶⁴. Реферати або їх короткий зміст друкувалися в «Записках Юго-Западного Отдела географического Общества». Цього ж року товариство широко відзначало ювілей з нагоди 50-літньої діяльності М. Максимовича. На засіданні М. Драгоманов, В. Антонович та П. Житецький проголосили промови. Було встановлено премію ім. М. Максимовича за кращі твори з географії, етнографії, філології України. Пізніше вийшли три томи його творів. У цьому контексті потрібно зазначити, що до самого закриття відділу нічого не надіслав до друку в Петербург, бо тодішня цензура не викликала довіри. На славнозвісному третьому Археологічному з'їзді (Київ, 1874) члени відділу прочитали реферати з українознавчої тематики, які

стали не тільки досягненням товариства, але й вийшли на його межі. А саме: В. Антонович «Про монету з ім'ям Володимира», Ф. Волков «Про малоросійську орнаментику», М. Драгоманов «Наслідки дружинного побуту в малоросійських колядках і малоросійській пісні...», П. Житецький «Про малоросійські думи», Г. Лебединцев «Про Софіївський Собор», М. Левченко «Про збереження пам'ятників старовини на півдні Росії» тощо⁶⁵. Цей досвід роботи, зокрема проведення лекцій на українську тематику, члени організації продовжили в інших просвітницьких товариствах.

Змістовні лекції з історії української літератури для народу читали члени Київського товариства сприяння початковій освіті А. Лобода і В. Науменко. Ось програми цих читань: 1. «Що писали про життя народу сто років тому» (лектор — А. Лобода). 2. «Що писали про малоросійське протонароддя сто років тому» за планом: 1) Про мови родичів. Слов'янська мовна група і положення серед них малоросійської мови. 2) Мова народна і книжкова. Як здійснюється розвиток книжкової мови в Малоросії. Причини повільного розвитку книжкової мови в Малоросії в XVI—XVIII ст. 3) Чи писали малоросійською мовою понад 100 років тому? Малоросійські думи (лектор — В. Науменко). 3. «Перші друковані твори малоросійської літератури сто років тому (І. Котляревський)» за планом: 1) Короткі відомості про життя Котляревського; 2) «Енеїда»; 3) «Наталка Полтавка»; 4) Значення Котляревського для малоросійської літератури (В. Науменко — лектор); 4. «Малоросійська старовина в поезії Гоголя» (А. Лобода — лектор); 5. «Малоросійські повісті Г. Квітки-Основ'яненка» за планом: 1) Короткі відомості про життя Г. Квітки-Основ'яненка. 2) Народне малоросійське життя в його творах. 3) Зразки його оповідань. 4) Значення Квітки як малоросійського письменника (В. Науменко — лектор). Лекції з історії читали О. Левицький («Перші часи козацтва», «Богдан Хмельницький»); М. Василенко («Південна Русь перед козацькими повстаннями»); В. Щербина («Києво-Печерська лавра», «Старий Київ», «Про Київську старовину», «Початок Русі») та ін.

Архіви зберегли конспекти лекцій з історії України, які влаштовувало для слухачів Товариство грамотності, а саме: Я. Шульгіна «Нариси Коліївщини (1768) у

зв'язку з попередніми хвилюваннями гайдамаків», В.Карачевського-Вовка «Спадкоємці Хмельницького на правому березі Дніпра», «Гетьманство Дорошенка», «Палій та відновлення козацтва на правому березі Дніпра», з суспільствознавства: Т.Локтя «Місто і село», «Земство і його праця на користь місцевого населення», Т.Осадчого «Виникнення та розвиток людського суспільства» і «Суспільне та економічне життя Малоросії у XVIII—XIX ст.»⁶⁶. Безперечно, лекції з історії України та української літератури допомагали українському народові зрозуміти свою належність до української нації, дізнатися про своє коріння, викликали почуття гордості та повагу до своїх пращурів та до себе. До присвячених українській тематиці лекцій керівництво Київського навчального округу ставилося прискіпливо. Місцеві власті вбачали в них будителів «національно-демократичної свідомості».

Ефективність викладеної рідною мовою народу лекції, безперечно, була вищою. Це доводили члени шкільно-лекційної комісії «Просвіти» у доповіді на загальних зборах Товариства 30 травня 1908 р., де відзначалась необхідність «популяризації здобутків науки живим українським словом»⁶⁷. Такі лекції приваблювали велику кількість слухачів. Комісія прагнула влаштувати лекції в селах, але це не завжди вдавалося. Просвітяни організовували в Народному домі лекції з медицини, природознавства, історії, літератури, астрономії, повітроплавання, які читалися українською мовою. Формуванню національної самосвідомості сприяли лекції з історії України: «Слов'яни, їх життя, побут, вірування, звичаї, культура. Перші князі», «Навала татар. Епоха монгольського іга. Данило Галицький», «Литовський період. Початок козацтва», «Відношення польського панства до сільського населення Малоросії. Перші козацькі повстання Малоросії проти Польщі» (лектор — Л.Старицька-Черняхівська), «Територія Південної Русі в її минулому і майбутньому», «Перехід Південно-Російських земель під владу великого князівства Литовського (XIV—XV ст.).», «Боротьба Південної Русі за віру і національність, приєднання Малоросії до Московського князівства», «Становище Південної Русі при Петрі Великому. Знищення козацтва» (лектор — Ф.Матушевський)⁶⁸, «Що

таке національність» (лектор — І.Степешенко), «Українські думи» (лектор — В.Перетц)⁶⁹. Просвітяни за допомогою анкетування вивчали потреби слухачів, які в словлювали бажання слухати лекції з історії України, української літератури, української музики та мистецтва, всесвітньої історії, географії, з культурного розвитку українців у Галичині, а також про виховання українських дітей тощо. До речі, на запитання слухачів відповідали українською мовою.

Серед діячів просвітницького руху простежується бажання проводити більше лекцій, читань з історії рідного краю. Слушною з цього приводу є думка С.Руссової: «Треба в курсі читань звернути увагу на наші почуття до родини, до громади, до рідного краю»⁷⁰.

Архівні джерела наочно засвідчують високий рівень свідомості української інтелігенції того часу, про жертовність її прагнень. Безліч клопотань від різних громадських організацій надходило до урядових структур з проханням дозволити проведення літературних номерів українською мовою, далеко не завжди діставали схвальну відповідь. Ось деякі з них. У 1904 р. Київське товариство сприяння початковій освіті звернулося до попечителя Київського навчального округу «з клопотанням про надання дозволу на проведення на організованому народному концерті 30 березня літературних номерів малоросійською мовою»⁷¹. Відповідь була негативною.

Але все-таки просвітницьким товариствам вдавалося організувати різноманітні заходи (народні концерти, літературно-музичні вечори), які супроводжувалися рефератом, доповіддю, вступним словом тощо. Так, Комісія з влаштування розваг Товариства сприяння початковій освіті народні концерти розпочинала літературним відділенням: читалися реферати про письменників, поетів, композиторів⁷². Наприклад, 1902 р. було влаштовано 16 вечорів: 8 — загальнодоступних, 3 — літературно-музичних, 5 — ювілейних. У 1904 р. — 23 таких вечори. Виконувалися пісні М.Лисенка на слова Т.Шевченка. А на концерті 17 березня 1904 р. М.Старицька прочитала вірші Т.Шевченка. 29 березня 1904 р. у Києво-Святошинській чайній товариство влаштувало концерт української пісні на слова Т.Шевченка. Цікавим був вечір народних дум і пісень у виконанні Т.Пархоменка, що відбувся 27 листопада 1904 р.

Перед концертом професор В.Перетц виступив з рефератом «Про малоросійські думи». У січні 1904 р. перед влаштованим Товариством грамотності концертом у Народному домі було прочитано реферат «Значення народної пісні і збереження її в народному середовищі»⁷³. Не всі читання дозволяла влада. Зокрема, у 1909 р. місцева влада заборонила для читань «Просвіті» «Ліси та пасовиська» І.Франка та «Сам собі пан» Б.Грінченка, оскільки ці твори вважалися «яскраво-тенденційними»⁷⁴.

До таких заходів місцева влада ставилася надзвичайно прискіпливо. Так, у 1909 р. до Київського тимчасового комітету у справах друку від київського губернатора надійшов такий лист: «Передаючи при цьому прохання голови товариства «Просвіта» в м.Києві Б.Грінченка, а також програму влаштованого названим товариством літературно-музично-вокального вечора, присвяченого малоросійській поетесі Лесі Українці, і конспект реферату, який має бути прочитаний на зазначеному вечорі Л.Черняхівською, прошу комітет сповістити мене... чи може бути дозволено публічне виконання зазначеної програми та реферату»⁷⁵. Літературна комісія товариства «Просвіта» на своєму засіданні 23 серпня 1908 р. ухвалила в поточному сезоні присвятити концерти письменникам і вченим В.Антоновичу, Лесі Українці, А.Кримському, П.Кулішу, І.Котляревському, сучасним поетам⁷⁶.

Серед архівних джерел збереглися афіші, які сповіщали про той чи інший захід, зокрема афіші товариства «Просвіта»: 28 листопада 1906 р. у Народній аудиторії відбувся музично-вокальний та літературний вечір, у програмі якого звучала музика М.Лисенка на слова Т.Шевченка, читалися вірші Б.Грінченка, Л.Старицької-Черняхівської, М.Старицького, а 20 грудня 1906 р. — вокально-літературний вечір, присвячений 25-літньому ювілею літературної діяльності Бориса Грінченка. Перед концертом Д.Дорошенко прочитав реферат про його літературну діяльність. Далі читалися вірші Б.Грінченка, співалися пісні на його слова, а також українські пісні на музику М.Лисенка⁷⁷. У жовтні 1908 р. — у Народній аудиторії відбувся літературно-музично-вокальний вечір пам'яті В.Антоновича (Ф.Матушевський прочитав реферат про В.Антоновича, читалися вірші П.Куліша, С.Черкасенка,

Д.Кониського)⁷⁸. У листопаді 1908 р. у Народній аудиторії — літературно-музично-вокальний вечір, присвячений І.Котляревському, за такою програмою: 1. Реферат про І.Котляревського прочитав Д.Дорошенко; 2. Хор товариства «Просвіти» виконував твори українською мовою, зокрема на слова Т.Шевченка⁷⁹. У Народній Аудиторії у 1910 р. проводилися літературно-музичний вечір, присвячений С.Руданському (з промовою виступив І.Стешенко); концерт, присвячений 49-й річниці смерті Т.Шевченка (з вступним словом виступила Л.Черняхівська, читалися вірші Шевченка, хор «Просвіти» виконував пісні на слова поета)⁸⁰. За весь період діяльності «Просвіта» влаштувала близько 30 народних вечорів та концертів⁸¹.

Товариство поширення в народі початкової, середньої і вищої освіти практикувало проведення перед народним концертом читань. Зокрема, у 1910 р. їх тематика була такою: Л.Глібов «Торбина», «Горлиця», «Горобець»; Б.Грінченко «Хлібороби»; С.Руданський «Гей бики»; І.Франко «Притча про красу», «В шинку», Т.Шевченко «У тієї Катерини»⁸². Після читання звучали українські пісні на музику М.Лисенка.

Клуб «Родина» тільки за перший рік свого існування (1912) влаштував 61 вечірку, де побувало 16 000 осіб⁸³. Серед цих заходів — дві, присвячені М.Лисенку вистави, вечори пам'яті Т.Шевченку, Лесі Українці. Клуб організував подорож на пароплаві на могилу Шевченка, у якій взяло участь 450 осіб.

Таким чином, факти свідчать, що історія життя та творчості видатних українських діячів, письменників, поетів, композиторів широко використовувалися для виховання національної самосвідомості народу.

Домінуючими серед просвітницьких заходів (вечори, концерти, спектаклі, лекції, читання) виявилися ті, що були присвячені Т.Шевченку. Так, у 1903 р. Київське товариство сприяння початковій освіті в Народній аудиторії влаштувало два Шевченківських літературно-музичних вечори, які відвідала 451 особа⁸⁴. У 1911 р. 50-річчя з дня смерті великого українського поета було відзначено концертом. Звенигородська комісія Товариства грамотності 26 лютого 1906 р. провела присвячений Кобзареві вечір, який відкрився про-

читанням українською мовою реферата про поета, потім читалися твори Т.Шевченка⁸⁵.

Товариство «Просвіта» в грудні 1906 р. у приміщенні Деміївської чайної влаштувало читання творів Т.Шевченка. Конспект промови І.Стешенка «Шевченко як світовий поет» на спектаклі-концерті, влаштованому «Просвітою» 26 лютого 1909 р., був таким: 1. Загальнонародність і співзвучність ідеалів як ознака світового поета; 2. Доісторична народна поезія як ілюстрація подібної світової поезії; 3. Індивідуалізм історичної поезії і риси її загальної людяності; 4. Західноєвропейські світові поети як образ такого альтруїстичного індивідуалізму в поезії; 5. Риси поезії Т.Шевченка як творчості світової: загальнонародність, широта ідеалів, високий ліризм тощо; 6. Недостатнє знайомство Заходу з Шевченком і інтелектуальна причина цього явища⁸⁶.

При клубі «Родина» існувала Шевченківська комісія, яка займалася популяризацією творчості Т.Шевченка. У 1910 р. «Просвіта» влаштувала святкування шевченківських роковин концертом у Народному домі (з промовою виступила Л.Черняхівська, вірші поета декламували М.Кропивницька, М.Старицька) та безплатним концертом у Куренівській чайній. Обидві аудиторії були заповнені відвідувачами.

Наведені факти свідчать, що в діяльності громадських організацій просвітницькі заходи, присвячені керманичу національної ідеї, поступово стали систематичними, сприяли популяризації його ідей та творчості. Крім того, національний зміст їх забезпечувався участю в них свідомих представників української інтелігенції: М.Лисенка, С.Русової, Д.Дорошенка, І.Стешенка, Олени Пчілки, М.Старицької, Л.Старицької-Черняхівської та ін. Водночас потрібно наголосити, що такі заходи натрапляли на різні перешкоди: діяльність товариств розгорталась в умовах репресивної політики царського уряду.

Цікаво був організований Літературно-артистичним товариством ювілей 25-літньої літературної діяльності Олени Пчілки в лютому 1901 р. Було прочитано реферат про літературну творчість української поетеси. Член правління товариства М.Старицький підніс О.Косач від Літературно-артистичного товариства «золотий

жетон» і висловив подяку за її діяльність як поетеси і як активного члена товариства. В свою чергу Олена Пчілка висловила віру в майбутнє Літературно-артистичного товариства, що стало «центром, навколо якого групувалися представники інтелігенції всіх народностей, що проживають в Києві і мають одну загальну, дорогу усім мету — розповсюдження гуманних просвітницьких ідей серед широких мас суспільства»⁸⁷. Українська інтелігенція не обмежувалася вузьконаціональними інтересами, а прагнула до співпраці з національними меншинами.

Одним із засобів пропагування національної ідеї, материнської мови є театр. При Київському товаристві грамотності ним керувала театральна комісія. Існувало дві трупи: українська та російська. Українська трупа ставила вистави українською мовою у м. Києві та поза його межами⁸⁸. У 1915 р. Товариство для надання допомоги населенню півдня Росії, яке постраждало від військових дій, влаштувало в Народному домі спектакль «Б.Хмельницький», на який було запрошено М.Грінченко. У вересні 1907 р. товариство «Просвіта» організувало спектакль «Житейське море» на пам'ять померлого українського драматурга І.Карпенка-Карого (Тобілевича) з прочитанням перед виставою реферату⁸⁹. Зберігся і конспект реферату: Українська драма XIX ст. і її характерні риси. Значення п'єс Карпенка-Карого для українського театру на теперішній момент. При Літературно-артистичному товаристві (серед його членів — М.Лисенко, І.Стешенко, О.Косач) існувала українська трупа артистів, які влаштовували для дорослих літературно-музичні вечори, вистави, читання з історії музики⁹⁰.

Особливу увагу діячі просвітницьких товариств приділяли видавничій справі, прагнули налагодити видавництво книжок українською мовою. Хоча, як згадував М.Грушевський, «п'єси і твори друку з соціальною підкладкою, твори зі змістом національно-патріотичним і історичним» заборонялося друкувати, а «цензура викреслювала навіть такі слова, як Україна, Січ, козак або забороняла твори, які розповідали про такі сюжети»⁹¹. Проте навіть за таких умов просвітницькі товариства, їхні діячі намагалися видавати наукову, художню літературу українською мовою. Цією важливою

справою займалися видавничі комісії. Але в багатьох випадках вони натрапляли на різні перешкоди і заборони з боку російського уряду. Так, В.Науменко на своє клопотання, подане до канцелярії головного управління у справах друку про те, щоб відмінити розпорядження С.-Петербурзького комітету, про заборону друкувати його твір «Опыт малорусской грамматики», дістав негативну відповідь⁹². У 1901 р. прохання В.Науменка про дозвіл надрукувати збірник українських п'єс також не знайшло схвального рішення⁹³.

Як свідчать факти, діячі Товариства грамотності на загальних зборах від 6 грудня 1899 р. створили самостійне видавництво народних книг і ухвалили «малоросійську секцію». Серед розглянутих «малоросійською секцією» 21-ї книжки українською мовою до друку головним цензором було допущено тільки твори Марка Вовчка⁹⁴. Наступного року комісія видала такі твори: Є.Чикаленко «Розмова про Січ», Т.Осадчий «Поради для покращення селянського господарства» та заплановано видати твори О.Левицького «Унія» та «Сімейний лад в Малоросії»⁹⁵. Члени товариства були незадоволені становищем книгодрукування в Росії, про що заявляли в Міністерство внутрішніх справ, але дістали негативну відповідь⁹⁶. Мабуть, не випадково члени Товариства грамотності звернулися у 1897 р. до Б.Грінченка з листом, де висловлювалося прохання написати книги для народного читання і подати їх до видавничої комісії з метою надрукування. Зокрема, в цьому листі зазначалося, що редакційна комісія товариства планувала видавати літературні, наукові твори (з історії, природознавства, географії, медицини, сільського господарства, суспільно-юридичних наук). На цей лист Б.Грінченко відповів так: «Чи можна рукописи подавати українською мовою з тим, щоб вони цією мовою і були надруковані?»⁹⁷. Далі Б.Грінченко пропонував редакційному комітету Товариства грамотності для друку біографію Г.Квітки-Основ'яненка. У 1906 р. Київське товариство грамотності відкрило окрему філію для видання українських книжок.

Неодноразово прагнули змінити стан українського друку члени Літературно-артистичного товариства. Так, на одному з засідань у 1904 р. було прийнято рішення про внесення до програми Всеросійського

з'їзду журналістів такого пункту: «Про умови, які могли б забезпечити в Росії друк без різниці у мовах, свободу, гарантовану основним законом країни»⁹⁸. 19 грудня 1904 р. після святкування 35-літнього ювілею літературної діяльності українського письменника І. Нечуя-Левицького у приміщенні Літературно-артистичного товариства 76 учасників святкового вечора зібралися в готелі «Континенталь». Один з них запропонував надіслати міністру внутрішніх справ телеграму від української інтелігенції з клопотанням звернутися до «...Государя Імператора з проханням дарувати права і свободи українській літературі...». Серед членів товариства були відомі діячі української культури: М. Рузький — голова (музикант), О. Косач (літератор), М. Лисенко (музикант), І. Айвазовський (художник), М. Антокольський (професор скульптури), В. Антонович (професор історії), В. Васнецов (професор живопису), П. Житецький (літератор), В. Короленко (літератор). На цьому ж святкуванні було складено резолюцію, де говорилося, що існуюча заборона української мови не тільки позбавляє українську інтелігенцію можливості висловлювати свої думки, відбирає в народі єдиний можливий засіб для проведення в широкі маси книги і школи рідною мовою, чим підтримуються темрява і невігластво, які вбивають духовні сили народу і завдають зла його економічному добробуту. Для особистого подання міністру внутрішніх справ доповідної записки про сучасне становище української літератури в Росії і необхідність його зміни було обрано депутатську комісію, до якої входили О. Косач, В. Науменко⁹⁹.

Найбільше у видавничій справі вдалося зробити товариству «Просвіта». У 1906 р. побачила світ книга «Теми для книжок», у якій рекомендувалися теми для написання книг з природознавства; географії політичної, соціальної, етнографічної; історії України; історії української літератури; всесвітньої історії; економіки; права¹⁰⁰. Видавнича комісія товариства (Б. Грінченко, М. Левицький, Є. Тимченко, А. Яковлев, В. Дурдуківський, М. Синицький, М. Павловський, Л. Пахарецький, В. Чеховський, Л. Косач, Д. Дорошенко, О. Волошинов, С. Єфремов та ін.) склала і видала «Каталог книжок для народного читання (найбільше — сільського)»¹⁰¹. У каталозі автори рекомендували населенню

для читання книжки українською мовою, що давало можливість зорієнтуватись у вирі книжкової продукції. Серед рекомендованої літератури були твори В. Винниченка, Марка Вовчка, Л. Глібова, Є. Гребінки, Б. Грінченка, М. Загірньої, Г. Квітки-Основ'яненка та інших українських письменників.

Протоколи видавничої комісії «Просвіти» свідчать, що на її засіданнях обговорювалися рукописи, листи з пропозиціями тощо. Зокрема, на засіданні 25 серпня 1906 р. В. Чеховському було доручено скласти брошуру про земельне питання в Україні, Б. Грінченку — скласти популярну брошуру про автономію України; Є. Тимченку список потрібних підручників для початкової школи; М. Левицькому список популярних брошур з медицини¹⁰². Цікавими, на наш погляд, є прийняті на одному із засідань побажання щодо видання українських книжок — до кожної книжки додавати коротенькі правила українського правопису, запитання про те, як читаються видані книги. У цю справу члени товариства вкладали свої кошти. Так, один з членів «Просвіти», який зажадав залишитися невідомим, попросив прийняти від нього 300 крб. на видання популярних книжок з історії України і назвати той фонд ім. К. Прокіповича¹⁰³. Виданий у 1907 р. просвітянами «Календар Просвіти» купила Українська книгарня (5000 примірників), інші були розіслані різним товариствам.

Як писав Борис Грінченко, «Просвіта» видала понад 300 дешевих номерів книжок¹⁰⁴. Зокрема, у 1907—1909 рр. вийшли такі: журнал «Просвітянин», кн. 1 (з 18 травня 1907 р.) — 9000 прим.; Д. Дорошенко. «П. О. Куліш — його життя й літературно-громадська діяльність» — 10 000 прим.; С. Єфремов «Т. Шевченко, його життя і літературно-громадська діяльність» — 30 000 прим.; В. Королів «Про народне самоврядування» — 50 000 прим.; М. Драгоманов «Про українських козаків, татар та турків» — 10 000 прим.¹⁰⁵. У 1910 р. вийшли книги В. Доманицького «Про Буковину та життя буковинських українців з малюнками»; М. Левицького «Невідомі вороги та друзі наші»¹⁰⁶. У 1907 р. світ побачили такі книги: М. Загірня «Як визволялись Північні Американські штати. З портретом Вашингтона й картою»; «Страшний ворог. Книжка про горілку»; Д. Дорошенко «Оповідання про Ірландію»;

Франко «Ліси та пасовиська. Оповідання»; Б.Грінченко «Про грім та блискаву. З трьома малюнками»; «Братства і просвітня справа на Україні за польського панування до Б.Хмельницького»; П.Капельгородський «Українці на Кубані»; «Календар «Просвіти» на р. 1908. З багатьма портретами і малюнками; Іваницький Б. «Як збутися ярів та пісків», «Веселка» — одривний календар на 1908 рік¹⁰⁷. Всього за весь період діяльності київська «Просвіта» видала 36 різних назв книг кількістю 173 760 примірників¹⁰⁸. Як бачимо, тематика цих видань була присвячена як історії України та її діячам, так і інших країн.

Треба зазначити, що на сторінках видань автори за допомогою друкованого слова пропагували національний рух в інших країнах, зокрема у праці Д.Дорошенка «Оповідання про Ірландію» — крізь призму історії національного відродження Ірландії наприкінці ХІХ ст. «Якщо в цілому в народі просинається національна свідомість, то такий народ не загине, а завоює собі відповідне місце в новій вільній сім'ї інших народів», — робить висновок автор. Це сприяє усвідомленню народом необхідності боротися за існування його як єдиної нації, і в цьому вбачається його майбутнє¹⁰⁹. На свідомість людей впливав і зміст «Календаря «Просвіти», у якому звертається увага на те, що український народ не знає своєї історії, позбавлений права навчатися рідною мовою, а отже, і освіти тощо¹¹⁰.

Отже, прогресивна інтелігенція прагнула через книгу, слово будити національні почуття українців. Зокрема, просвітяни вважали, що «через широке розповсюдження книжок товариства національна свідомість... швидше рушила б з мертвої точки...»¹¹¹. З проханням вислати україномовні видання товариства до «Просвіти» зверталися Київське відділення Російського товариства захисту жінок¹¹², Музей українських старожитностей В.Тарнавського, Фребелівський педагогічний інститут тощо. Просвітяни по можливості задовольняли такі прохання. Зокрема, для бібліотеки Фребелівського педінституту було пожертвовано 18 назв книг¹¹³.

Бібліотечна комісія просвітян зібрала бібліотеку, де велика увага приділялась творам українською мовою та про Україну. Але клопотання організації відкрити

«публічну бібліотеку з кабінетом для читання при ній», місцевою владою не були схвалені¹¹⁴. Народні бібліотеки за межами міста та власну книгарню також не вдалося відкрити. Товариство «Просвіта» склало для бібліотек «Покажчик творів для народного читання з історії, історичної белетристики та поезії»¹¹⁵. З історії рекомендувалися такі твори: П.Куліш «Хмельниччина», І.Левицький «Перші київські князі», І.Франко «Панщина і її скасування», О.Барвінський «Історія України-Руси», М.Загірня «Мудрий учитель», С.Русова «Божа іскра», Д.Дорошенко «Як відкрито новий світ», М.Драгоманов «Про українських козаків, татар та турків» тощо. Борис Грінченко у листі до Товариства грамотності з приводу організованої бібліотеки ім. Т.Шевченка в його рідному селі Кирилівці звертався з побажанням, щоб вона була достойна «імені великого поета». Рекомендував, щоб у бібліотеці були «Кобзар» в оригіналі, біографія Т.Шевченка, твори українських письменників, література з історії України¹¹⁶. Отже, не маючи можливості налагодити систематичне видання літератури українською мовою, відкрити українську бібліотеку, члени «Просвіти» прагнули впливати на комплектування бібліотек книгами та на свідомість їх читачів.

Як уже зазначалось, протягом досліджуваного періоду процес формування національної самосвідомості широких верств населення здійснювався завдяки високій свідомості невеликої групи української інтелігенції, яка через свої громадські організації впливала на них. Варто навести такий приклад. Олексій Олександрович Андрієвський (голова Комісії народних читань, перший завідувач Народної аудиторії) був гарним знавцем творчості Т.Шевченка. На своїх лекціях, народних читаннях він запевняв слухачів у тому, що «Кобзар» Шевченка «повинен стати настільною книгою кожної грамотної південно-російської сім'ї...»¹¹⁷. Близький товариш О.Андрієвського П.Климович (член Слов'янського благодійного товариства) згадував, що Олексій Олександрович мріяв, «щоб у народній школі йшло викладання рідною мовою»¹¹⁸. С.Русова характеризувала О.Андрієвського як талановитого педагога, який вивів не одне покоління молодих педагогів «на певний шлях любові до України».

Вона писала: «Робота таких талановитих і гуманних діячів не пропадає марно: вона ґрунт, на якому приймається здорове насіння народної самосвідомості»¹¹⁹. Широкомасштабна діяльність В.Антоновича, Б.Грінченка, М.Грушевського, С.Єфремова, Д.Дорошенка, П.Житецького, Лариси і Ольги Косачів, М.Лисенка, В.Науменка, О.Русова, С.Русової, М.Старицької, І.Стешенка, Л.Черняхівської, Я.Чепіги та багатьох інших представників свідомої інтелігенції була підґрунтям виховання національної самосвідомості дорослих.

Українська інтелігенція відзначала ювілейні дати життя чи смерті відомих українських письменників, композиторів, поетів, а також популяризувала їхню діяльність. Ось, наприклад, якими були тексти вітальних телеграм з приводу святкування 100-літнього ювілею видання «Енеїди» І.Котляревського. Телеграма П.Стебницькому в 1898 р: «Вітаємо Вас ми з захватом братове в цей славний час, в цю урочисту мить, ми віримо, що наше слово нове на благо всім і славу задзвенить і як Дніпро Могутній наш Славута крізь скелі рве до моря вірний шлях, так слово те розірве вражі пута і залуна на всіх світах». Телеграму підписали Михайло, Софія, Марія, Людмила Старицькі-Черняхівські, Ольга, Лариса Косачі, Стешенки. І інша телеграма від В.Науменка П.Стебницькому: «Від себе і від усіх співробітників «Киевской старины» засилаю щирий привіт і бажання, щоб на друге століття в новому українському письменстві знайшлося ще більше сил і щирих душ для роботи на користь розвою рідної мови»¹²⁰. Так вітали один одного відомі діячі просвітницьких товариств.

У 1917 р. справу освітнього ренесансу продовжила відроджена «Просвіта». Вже з перших днів своєї діяльності видавнича та бібліотечна комісії спрямували свою працю у напрямі видання книг, влаштування бібліотек у Києві, в повітах. Для цього «Просвіта» звернулася за матеріальною допомогою до Центральної Ради. І вже в 1918 р. відкрила (відродила) першу українську бібліотеку-читальню у м.Києві (Пушкінська, 1), чого не вдалося дореволюційній «Просвіті». Цікаво, що бібліотека, яка була зібрана українським громадянством у дореволюційні часи і зруйнована цар-

ським урядом у 1911 р., переховувалася по різних помешканнях свідомих українців¹²¹.

1917—1920 рр. — це новий етап у діяльності просвітницьких товариств, який мав свої особливості. Характерною його рисою було те, що проблеми освіти дорослих уже розв'язувалися не лише «знизу», тобто громадськими організаціями, а й «зверху» — урядом (Центральною Радою). Зокрема, при Генеральному Секретаріаті Освіти було створено Департамент позашкільної освіти, який очолювала С.Русова.

Як свідчать документи, плани Відділу позашкільної освіти були глибокими, змістовними, перспективними. Зокрема, найближчим часом передбачалося: відкрити курси для інструкторів з позашкільної освіти, поступово перетворивши їх в інститут, що готував би кадри саме для цієї справи; відкрити кілька типів шкіл з різних галузей знань: перший ступінь — вечірні класи для неграмотних дорослих, що навчаються за програмою Х.Алчевської; другий ступінь — навчання в обсязі перших чотирьох-шести класів середньої школи; третій ступінь — фахова підготовка за бажаннями самих учнів; організація систематичного функціонування літературних читань, освітнього кінематографа, дитячих концертів, спектаклів, вечорів тощо; заснувати великий центральний склад книжок і посібників; видати каталоги для просвітянських бібліотек, літературних і наукових читань, довідники з практичними порадами для бібліотек, музеїв, народних домів, театральних вистав, концертів тощо¹²².

Потреба у кваліфікованих працівниках для проведення просвітницької роботи серед населення спонукала уряд, зокрема Генеральний Секретаріат, відкрити 20 листопада 1917 р. інструкторські курси з позашкільної освіти. Курси працювали в складних політичних умовах заколоту по всій Україні, тому на них приїхало лише 25 чоловік. Та все-таки було прочитано 186 лекцій, а саме: С. Русова «Історія і сучасний стан позашкільної освіти у Росії та за кордоном та його організації», С.Сірополко «Бібліотекознавство», М.Біляшівський «Музейна справа», Н.Мірза-Авекянц «Історія України», Є.Чикаленко «Українська географія» тощо¹²³.

У приміщенні гімназії № 4, відкритої товариством

«Просвіта» на Шулявці, почали діяти з листопада 1917 р. технічні курси для робітників, де викладались українська мова, математика (арифметика, алгебра, геометрія), фізика, хімія, креслення¹²⁴.

Одним з найбільших досягнень української інтелігенції у цей період стало відкриття Українським науковим товариством і товариством «Праця» за підтримки Генерального Секретаріату Освіти Народного Українського університету (секретар — Ф.Сушицький), при якому утворилося три факультети: історико-філологічний (секретар — І.Огієнко), фізико-математичний, правничий¹²⁵. Заняття розпочалися 9 жовтня у приміщенні Університету Св.Володимира (загальна кількість перших студентів — 1370 осіб).

З метою «піднесення в українському народі його національно-політичної свідомості і культурного рівня» засобами позашкільної освіти (лекції, поширення літератури, бібліотеки, читальні тощо) українською державною мовою у 1918 р. розпочав свою діяльність Всеукраїнський союз позашкільної селянської освіти¹²⁶.

Період 1917—1920 рр. був надзвичайно складний і насичений подіями, але відіграв велику роль у розвитку національно-освітньої проблеми. У ці роки «національна свідомість, раніше притаманна обмеженій частині інтелігенції, поширилася на всі верстви українського суспільства» — це, можливо, і було найбільшим досягненням київських просвітницьких товариств¹²⁷.

В умовах незалежної України активну участь у процесі виховання національної самосвідомості українського народу беруть відроджені громадські організації, зокрема Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка. Провідні завдання цього товариства такі: «утвердження української національної ідеї, українського національного відродження, розвитку національної культури та піднесення духовності і добробуту українського народу», «відродження історичної пам'яті та формування національної свідомості українського народу»¹²⁸.

Товариство у своєму складі має 25 обласних, Всеукраїнську з дев'ятьма підрозділами та Севастопольську міську організації, які об'єднують 477 районних та міських, 14 364 первинних осередків. Загальна кіль-

кість індивідуальних членів — 650 тис., колективних — понад 500 тис.¹²⁹. Товариство розгорнуло лекційну діяльність, широке видання літератури українською мовою. До Закону України «Про освіту», «Про мови в Українській РСР» та інших державних документів ввійшли пропозиції Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Тараса Шевченка.

Отже, у другій половині XIX — початку XX ст. лейтмотивом позашкільної освіти дорослих було виховання національної самосвідомості українського населення. Важливими є розроблені просвітницькими діячами ідеї щодо здійснення позашкільної освіти рідною мовою. З одного боку, освіта дорослих була шляхом реалізації, поширення національної ідеї, а з іншого — позашкільна освіта рідною мовою була засобом підвищення рівня освіченості українського народу і сприяла загальному розвитку особистості, більш повній її духовній самореалізації. Лекції, виступи перед народними концертами з історії України та української літератури; присвячені українським поетам, письменникам, композиторам; літературно-музичні та народні концерти; постановка вистав українською мовою ознайомили українців з духовною скарбницею своїх пращурів і розвивали любов та повагу до свого народу. Формуванню національної самосвідомості сприяла видавнича робота. Найбільше в цьому напрямі вдалося зробити «Просвіті». Засобами української мови, літератури, театру, історії, музики, широко використовуючи форми позашкільної освіти, діячі київських просвітницьких товариств виховували національну свідомість українців.

Результати діяльності на терені виховання національної самосвідомості значною мірою залежали від державно-національної політики уряду. Досягнення просвітницьких товариств при підтримці Центральної Ради у 1917 р. були логічним та закономірним продовженням боротьби діячів дореволюційних організацій в умовах колоніальної політики російського уряду. Далеко не все задумане вдалося здійснити просвітницьким організаціям за тих складних суспільно-політичних обставин. Проте просвітницькі товариства, а особливо національні, стали консолідуючою силою широких верств громадськості навколо національної ідеї.

ВИСНОВКИ

КРОТКИЙ аналіз історії освітньо-виховної діяльності київських просвітницьких товариств у другій половині XIX — початку XX ст., який зроблений на основі архівних матеріалів, відомих і маловідомих сучасному читачеві публікацій, історико-педагогічної літератури, дає змогу зробити такі висновки:

Появу у другій половині XIX ст. на арені історичного розвитку просвітницьких товариств, зокрема у місті Києві, спричинили соціально-економічні та суспільно-політичні умови, досвід зарубіжної та російської прогресивної педагогіки, громадсько-педагогічні пошуки, рівень національної самосвідомості української інтелігенції та духовно-культурний, освітній стан і потреби українського народу.

Діяльність просвітницьких товариств, практична реалізація педагогічних ідей їхніх діячів залежали від суспільно-політичної ситуації, в якій доводилося працювати. Протягом трьох еволюційних періодів свого функціонування (друга половина XIX — 1905 р.; 1905—1917 рр.; 1917—1920 рр.) київські просвітницькі товариства, а особливо національні, були консолідуючою силою представників громадськості, вчених, педагогів навколо національної ідеї.

Аналіз напрямів і змісту діяльності просвітницьких осередків дав змогу виявити їх основні типи: науково-просвітницькі (Товариство грамотності, Товариство сприяння початковій освіті, Товариство сприяння середній освіті в м. Києві і Київській губ., Товариство поширення початкової, середньої та вищої освіти у межах Київської, Полтавської, Чернігівської, Волинської та Подільської губерній, «Просвіти», Український клуб, клуб «Родина», Товариство шкільної освіти тощо); науково-педагогічні (Педагогічне товариство взаємної допомоги, Фребелівське педагогічне товариство, Товариство народних дитячих садків, Київське обласне педагогічне товариство тощо); професійні вчительські (Всеукраїнська спілка вчителів і діячів народної освіти, Всеукраїнська учительська спілка тощо). Лейтмотивом діяльності всіх трьох виділених нами типів товариств було

проведення широкої освітньо-виховної роботи серед українського населення, поширення знань з різних галузей наук, прагнення реформувати існуючу систему освіти.

Попри реакційну політику царського уряду в галузі освіти, київські просвітницькі товариства, створені громадською ініціативою, були в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. центрами науково-педагогічної та освітньо-виховної роботи в Наддніпрянській Україні, сприяли розвитку теорії і практики школи, народної освіти. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств є багатогранною, широкомасштабною, пронизаною демократичними тенденціями. Ефективність діяльності забезпечувалась активною працею у просвітницьких осередках прогресивної інтелігенції, а саме: В. Антоновича, О. Андрієвського, М. Василенка, Б. Грінченка, В. Дурдуківського, П. Житецького, С. Єфремова, М. Лисенка, Т. Лубенця, В. Науменка, В. Перетца, Олени Пчілки, С. Русової, О. Русова, І. Стешенка, Лесі Українки, С. Черкасенка та багатьох інших.

Свідома інтелігенція, працюючи у просвітницьких товариствах, розгорнула широку діяльність щодо побудови національної школи. Однак ця проблема не була розв'язана просвітницькими організаціями до 1917 р. Надзвичайно цінними є висновки педагогічної практики просвітницьких діячів щодо визначення основних засад української національної школи (українська викладава мова, українознавчі предмети, підручники рідною мовою, спеціальна підготовка вчителів, національна система виховання). Діяльність у цьому напрямі сприяла формуванню громадської думки, національної самосвідомості українських верств населення, теоретико-науковій розробці проблеми, що підготувало ґрунт для подальшого створення рідної школи. Зокрема, у перші місяці визвольних змагань діячі просвітницьких товариств за підтримки Центральної Ради відкрили національні навчальні заклади.

Головним змістом діяльності київських просвітницьких товариств у царині позашкільного виховання підрастаючого покоління було виховання всебічно розвинутої особистості через тісний взаємозв'язок громадськості, сім'ї з освітою. Діячі українських товариств доводили, що позашкільне виховання повинно базуватися на національній основі (історії, традиціях, іграх, піснях тощо).

Пріоритетну роль у розв'язанні проблем шкільниць за просвітницькі діячі відводили вчителів, вбачаючи його особі носія освіти, вихователя суспільних ідеалів, трижня створення рідної школи. Просвітницькі товариства, а особливо науково-педагогічні та вчительські професійні, сприяли розв'язанню професійних, матеріальних та правових проблем народного вчителя.

Розроблені діячами київських просвітницьких організацій провідні принципи нової демократичної системи освіти (загальнонародна безплатна обов'язкова початкова, середня і вища освіта; безперервність освіти; доступність освіти для всіх верств населення; побудова навчально-виховної системи школи на національній основі з урахуванням прав меншостей; використання найкращих здобутків світової педагогіки; вільний і всебічний розвиток особистості; поєднання загальнонародного, загальнонаціонального та загальнонаукового принципів у всіх ланках освіти; широке залучення до проблем освіти громадськості) є актуальними для сучасних шкільних та позашкільних установ, відроджених та новоутворених громадських організацій, сучасної системи освіти в цілому.

Вироблені науково-педагогічною практикою київських просвітницьких товариств форми позашкільної освіти та виховання можуть широко використовуватися на наш час: літературно-музичні ранки і вечори; лекції, читання; екскурсії у природу, до музеїв, театрів; створення дитячих бібліотек; видання літератури українською мовою; допомога школам в організації позашкільних виховних заходів; організація лекторіїв для батьків з проблем виховання; створення дитячих садків, осередків, притулків, недільних шкіл, пересувних музеїв навчальних посібників тощо.

Досвід організації Педагогічного довідкового бюро для вчителів, літніх учительських курсів, підготовки педагогічних працівників дошкільних, шкільних, позашкільних установ, функціонування науково-педагогічного комплексу при педагогічному інституті може бути використаний сучасною системою підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів.

Історичні реалії минулого підтвердили необхідність широкого залучення громадських організацій до розв'язання проблем освіти та виховання.

ПРИМІТКИ

РОЗДІЛ 1

КИЇВСЬКІ ПРОСВІТНИЦЬКІ ТОВАРИСТВА ЯК КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ТА ВИХОВНІ ОСЕРЕДКИ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

1. Б.Грінченко — М.Драгоманов. Діалоги про українську національну справу / Упор. А.Жуковський ; Відп. ред. П.Сохань. — Вип. I. — К., 1994. — С. 269.
2. Дорошенко Д. Історія України з малюнками. — 4-е вид. Августбург, 1947. — С. 106.
3. Крип'якевич І.П. Історія України. — Львів: Світ, 1990. — С. 88.
4. Грушевський М.С. Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх / Упор. А.Ф.Трубайчук. — К.: Либідь, 1991. — С. 202.
5. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X — поч. XX ст.): Нариси / М.Д.Ярмаченко (відп. редактор), Н.П.Калениченко, С.У.Гончаренко та ін. — К: Рад. шк., 1991. — С. 229.
6. Крип'якевич І.П. Історія України. — С. 225.
7. Нарис історії «Просвіти» / Р.Іваницук, Т.Комаринець, І.Мельник, А.Середяк / За ред. І. Мельника. — Львів—Краків—Париж: Просвіта, 1993. — С. 11.
8. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860—1870 рр. — Харків: ДВУ, 1930. — С. 47.
9. Марков П.Г. М.О.Максимович — видатний історик XIX ст. — К.: Вид-во КДУ, 1973. — С. 16—34.
10. Звідомлення товариства «Просвіта» у Києві, засновано го в пам'ять Т.Шевченка за 1906 р. — К., 1907. — С. 13.
11. Грушевський М. Ілюстрована Історія України. Десята тисяча. Репринтне відтворення видання 1913 року. — К.: Золоті ворота, 1990. — Радуга. — С. 500.
12. Крип'якевич І.П. Історія України. — С. 271.
13. Серополко С. Внешкольное образование. Сб. статей. — М.: Издание журнала «Педагогический листок», 1912. — С. 12.
14. Русова С. Просвітницький рух на Україні в 60-х роках // Світло. — 1911. — № 6. — С. 38.
15. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.Вернадського. — Ф. I — № 46884. — Арк. 4.
16. Русова С. Просвітницький рух на Україні в 60-х роках. — С. 39.
17. Галаган Микола. З моїх споминів (80-ті роки до світової війни). — Частина I. — Львів.: Червона калина, 1930. — С. 94.

18. Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. // Киевская старина. — 1905. — Т. 90. — Кн. 3. — сентябрь. — С. 344.
19. Радянська енциклопедія історії України / А.Д.Скаба та ін. — К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії, 1970. — Т. 2. — С. 45.
20. Шкільна хроніка // Світло. — 1913. — № 8. — С. 50.
21. Історія Києва: В 2 т. / Акад наук Укр. РСР — К., 1959. — Т. 1. — С. 697.
22. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 442. — Оп. 662. — Спр. 64.
23. Грінченко Б. Коротка історія України. — 6-те вид. — Івано-Франківськ: Дитячі читаночки, 1920. — С. 60.
24. Павловский И. Приходские школы в Малороссии и причины их уничтожения // Оттиск из журнала «Киевская старина». — К., 1904. — С. 4.
25. Грушевський М. Українство в Росії, его запити и потреби // Глава из «Очерка истории украинского народа». — К.-П., 1906. — С. 29.
26. Там же. — С. 31.
27. Русова С. Просвітницький рух на Україні в 60-х роках. — С. 40.
28. Русова С. Загально-земський з'їзд в справах народної освіти // Світло. — 1911. — Кн. 1. — С. 61.
29. Русова С. Нова школа // Світло. — 1914. — Кн. 7—8. — С. 3.
30. Дорошенко Д. Історія України з малюнками. — С. 212.
31. Крип'якевич І.П. Історія України. — Львів: Світ, 1990. — С. 277.
32. Ежегодник внешкольного образования / Под ред. В.И.Чарнолуцкого. — М.: Изд-во Сытина, 1907. — Вып. I. — С. 214—226.
33. К українському вопросу // Киевская старина. — 1905. — Т. 90. — Кн. 1 и 2. — июль—август. — С. 61.
34. Національна самосвідомість // Світло. — 1912. — № 2. — С. 76.
35. Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. 10. — Оп. 1. — Спр. 283. — Арк. 2.
36. ДАКО. — Ф. 10. — Оп. 1. — Спр. 194. — Арк. 5 зв.
37. Інститут рукопису. — Ф. II. — № 42 б 8. — Арк. 11.
38. Нова Рада. — 1917. — трав. № 38.
39. Дорошенко Д. Історія України (1917—1923 рр.) — Т. I. Доба Центральної Ради. — Ужгород. — Лондон: Вид-во Свобода, 1932. — С. 388.
40. Центральний державний архів вищих органів влади та

- управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 1—3.
41. Нова Рада. — 1917. — трав. — № 39.
42. Інститут рукопису. — Ф. 114. — № 449. — Арк. 17.
43. ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 159. — Арк. 99.
44. ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 115. — Арк. 1—3 об.
45. Нова Рада. — 1918. — жовт. — № 187.
46. ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 159. — Арк. 62.
47. ДАКО. — Ф. 1447. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 8.
48. ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 157. — Арк. 25.
49. Там же. — Арк. 28.
50. Там же. — Арк. 30.
51. Там же. — Арк. 32—33 об.
52. Там же. — Арк. 45.
53. ЦДАВО України. — Ф. 1738. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 40.
54. Медынский Е. Энциклопедия внешкольного образования. Лекции, читанные на педагогическом факультете Уральского университета в 1920—22 гг. — М. — Пг.: Гос. изд-во, 1923. — Т. I.: Общая теория внешкольного образования. — С. 73.
55. Гаврилів Мирослав. Жовтнева революція і вчительство. — б/м: Червоний шлях, б/р. — С. 30.
56. Весь Киевъ: Адресная и справочная книга на 1911 г. — К., 1911.
57. ЦДІАК України. — Ф. 275. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 3.
58. Коновець О. Просвітницький рух в Україні: XIX — перша третина XX ст. — К.: Хрещатик, 1992. — С. 46.
59. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860—1870 рр. — С. 22.
60. Там же. — С. 25.
61. Грушевський М. Ілюстрована Історія України. — С. 7.
62. История Киева: В 3 т., 4 кн. / АН УССР. Институт истории. — К.: Наук. думка, 1983 — Т. 2: Киев периода позднего феодализма и капитализма. — С. 268.
63. Ежегодник внешкольного образования / Под ред. В.И.Чарнолуцкого. — СПб.: Знание, 1910, Вип. II. — 157.
64. Гимнастическое Общество «Сокол» в Киеве. Устав. — К., 1908.
65. Вовк Л.П. Історія освіти дорослих в Україні: Нариси. — К.: УДПУ, 1994. — С. 28.

66. Ковалинский В. Меценаты Киева. — К.: Северин-прес, Собза, 1995. — С. 70.
67. Там же. — С. 114.
68. Енциклопедія українознавства в двох томах / За ред. В.Кубійовича і З.Кузелі. — Мюнхен—Нью-Йорк: Вид-во Тов-ва ім.Шевченка, 1949. — Т. 1. — III. — С. 922.
69. Ежегодник внешкольного образования. — С. 294.
70. Там же.
71. Отчет Киевского Общества грамотности за 1906 г. — К., 1907. — С. 78.
72. Устав Киевского Общества грамотности. Учреждено 11 февраля 1882 г. — К., 1882. — С. 2.
73. ЦДІАК України. — Ф. 275. — Оп. 1. — Спр. 2508. — Арк. 60.
74. ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 857. — Спр. 146. — Арк. 4.
75. Отчет о деятельности Киевского Общества содействия начальному образованию за 1905 г. — К., 1906. — С. 46—47.
76. Отчет о деятельности Киевского Общества содействия начальному образованию за 1902, 1903 гг. — К., 1903—1904. — С. 4.
77. Дорошенко В. «Просвіта», її заснування й праця: Короткий історичний нарис з додатком про «Просвіти» в інших країнах. — Філадельфія: Молода Просвіта, 1959. — С. 63.
78. Статут товариства «Просвіта» у Києві. — К., 1906. — С. 3.
79. Нариси історії українського шкільництва 1905—1933: Навч. посібник / О.В.Сухомлинська та ін.; За ред. О.В.Сухомлинської. — К.: Заповіт, 1996. — С. 103.
80. Статут Українського Наукового Товариства у Києві. — К., 1907. — С. 1.
81. Інститут рукопису. — Ф. I. — № 41407.
82. Статут Всеукраїнського Союзу позашкільної освіти. — К., 1918; Статут Всеукраїнського Союзу селянської і козацької освіти. — К., 1918.
83. Статут Українського Товариства шкільної освіти. — К., 6/р.
84. Русские и украинцы. (Глава из этнологического катехизиса). Доклад в Клубе русских националистов в Киеве 7 февраля 1913 г. — К., 1913.
85. Устав Киевского Фребелевского общества для содействия делу воспитания. — К., 1908. — С. 4.
86. Отчет Киевского общества народных детских садов за 1914—1915 гг. — К., 1916.
87. Статут Українського товариства дошкільного виховання під назвою «Дитяча хата» — К., 1918.
88. Копиленко Н. Б. Борьба освітян України за право іс-

нування україномовної школи (поч. ХХ ст.) // Педагогіка. Науково-методичний збірник. — К.: Освіта, 1993. — Вип. 32. — С. 82.

89. Статут Спільки учителів-українців м.Києва. — К., 1918.

РОЗДІЛ 2

ПРОБЛЕМИ ШКІЛЬНИЦТВА В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОСВІТНИЦЬКИХ ТОВАРИСТВ

1. ЦДІАК України. — Ф. 294. — Оп. I. — Спр. 4а. — Арк. 292.
2. Русова С. Загально-земський з'їзд в справах народної освіти // Світло. — 1911. — Кн. 1. — С. 55.
3. Оберучев К. Селяни й народна школа (До справи про народну освіту в Київщині) // Світло. — 1911. — Кн. 5. — С. 55.
4. Семчишин М. Тисяча років української культури. — К.: АТ «Друга рука», МП «Фенікс», 1993. — С. 287.
5. Прокопович В. Народна школа й рідна мова на Вкраїні // Світло. — 1914. — Кн. 7—8. — С. 45.
6. О языке преподавания в начальных школах местностей с малорусским населением (Заявление 37 членов Государственной Думы). — Спб.: Тип. училища глухонемых, 1908. — С. 1.
7. Ежегодник внешкольного образования / Под ред. В.И.Чарнолуцкого. — СПб.: Знание, 1910, Вип. II. — С. 182.
8. Институт рукопису. — Ф. 114. — № 195.
9. Русова С. Загально-земський з'їзд у справах народної освіти. — С. 52.
10. Отчет о деятельности Киевского общества грамотности за 1897 г. — К., 1898. — С. 146.
11. Отчет о деятельности Киевского общества грамотности за 1899 г. — К., 1900. — С. 86.
12. Звідомлення товариства «Просвіта» у Києві, засновано-го в пам'ять Т.Шевченка, за 1907 р. — К., 1908. — С. 36.
13. Інститут рукопису. — Ф. 114. — № 4. — Арк. 26—27.
14. Звідомлення товариства «Просвіта» у Києві, засновано-го в пам'ять Т.Шевченка, за 1906 р. — К., 1907. — С. 20, 51.
15. Інститут рукопису. — Ф. 1. — № 33807. — Арк. 3.
16. Інститут рукопису. — Ф. 139. — № 4. — Арк. 36, 47, 59, 85, 180.
17. ЦДІАК України. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 121.
18. Отчет о деятельности Киевского Общества грамотности в 1903 г. — К., 1904. — С. 20.
19. ЦДІАК України. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 83—85, 121—125.
20. Інститут рукопису. — Ф. 208. — № 33.

21. ЦДІАК України. — Ф. 274. — Оп. 1. — Спр. 536. — Арк. 42.
22. Юбилей И.С.Левитского в Киеве // Киевская старина. — 1905. — Т. 88. — Кн. 1. — Январь. — С. 19—23.
23. ЦДІАК України. — Ф. 274. — Оп. I, т. 1. — Спр. 888. — Арк. 178—179.
24. Ефремов С. Заметки на текущие темы // Киевская старина. — 1905. — Т. 89. — Кн. 2. — Май. — С. 201—204.
25. Институт рукопису. — Ф. I. — № 33786.
26. ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 856. — Спр. 87. — Арк. 16—23.
27. Ефремов С. Заметки на текущие темы // Киевская старина. — 1905. — Т. 89. — Кн. 3. — Июнь. — С. 296.
28. Институт рукопису. — Ф. 139. — № 4. — Арк. 175—176.
29. Нариси історії українського шкільництва 1905—1933: Навч. посібник / О.В.Сухомлинська та ін.; За ред. О.В.Сухомлинської. — С. 74—78.
30. Звідомлення товариства «Просвіта» у Києві, заснованою в пам'ять Т.Шевченка, за 1907 р. — С. 10.
31. Институт рукопису. — Ф. 114. — № 109.
32. Отчет о деятельности Киевского общества грамотности за 1897 г. — С. 171—172.
33. Отчет о деятельности Киевского общества грамотности за 1898 г. — К., 1899. — С. 147.
34. Институт рукопису. — Ф. 114. — № 465.
35. ЦДІАК України. — Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 2040. — Арк. 31.
36. ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 229/1909. — Спр. 91 ч. 1. — Арк. 146—148.
37. ЦДІАК України. — Ф. 139. — № 4. — Арк. 23—25.
38. Звідомлення товариства «Просвіта» у Києві, заснованою в пам'ять Т.Шевченка, за 1910 р. — К.: 1910. — С. 24.
39. Ефремов С. Заметки на текущие темы // Киевская старина. — 1905. — Т. 89. — Кн. 3. — Июнь. — С. 301.
40. Русова С. Нова школа // Світло. — 1914. — Кн. 7—8. — С. 3.
41. ЦДІАК України. — Ф. 276. — Оп. 1. — Спр. 418. — Арк. 40—41.
42. ЦДІАК України. — Ф. 278. — Оп. 1. — Спр. 119. — Арк. 54.
43. Нарис історії «Просвіти» / Р.Іванчук, Т.Комаринець, І.Мельник, А.Середяк / За ред. І.Мельника. — Львів—Краків—Париж: Просвіта, 1993. — С. 82.
44. ЦДАВО. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 3.
45. ЦДАВО. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 11.
46. Єдина школа // Вільна українська школа (далі — ВУШ). — 1917. — № 2. — С. 66—68.

47. З життя вчительських спілок // ВУШ. — 1918. — № 7. — С. 182.
48. Перша українська ім. Т.Шевченка гімназія в Києві // ВУШ. — 1917. — № 2. — С. 113.
49. Нова Рада. — 1917. — листоп. — № 180.
50. ЦДАВО. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 115. — Арк. 11—11 об.
51. Державний архів м.Києва (далі — ДАК). — Ф. 163. — Оп. 21. — Спр. 442. — Арк. 8.
52. ДАК. — Ф. 163. — Оп. 21. — Спр. 556. — Арк. 23.
53. Нова Рада. — 1918. — серп. — № 136.
54. Статут Українського товариства «Копійка на рідну школу». — К., 1917. — С. 1—8.
55. «Всеувито», учительське видавниче товариство. Статут. — К., 1918. — С. 1—20.
56. Статут Українського товариства шкільної освіти. — С. 1—7.
57. Гончар М. Наша школа // ВУШ. — 1918—1919 рр. — Т. 1. — С. 31—32.
58. Нова Рада. — 1918. — жовт. — № 187.
59. Нова Рада. — 1918. — жовт. — № 191.
60. Черкасенко С. Кілька слів про українізацію народної освіти // ВУШ. — 1917. — № 2. — С. 68—74.
61. Русова С. Позашкільна освіта та засоби її проведення. Лекції, читані на позашкільному факультеті Київського педагогічного інституту. — К: Вид. тов-во «Дзвін», 6/р. — С. 4.
62. Протокол засідання общего собрания Киевского педагогического общества им. К.Д.Ушинского 29 января, 12 февраля, 26 февраля 1908 г., — К., 1908. — С. 3.
63. Там же. — С. 16.
64. Там же. — С. 5.
65. ЦДІАК України. — Ф. 274. — Оп. 4. — Спр. 611. — Арк. 350.
66. Там же. — Арк. 376.
67. ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 636. — Спр. 647 ч. 10. — Арк. 64—70.
68. Отчет о деятельности Киевского общества грамотности за 1898 г. — С. 2.
69. ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 227/1904. — Спр. 5. — Арк. 1.; ДАК. — Ф. 163. — Оп. 21. — Спр. 216. — Арк. 4.
70. Інститут рукопису. — Ф. 1. — № 35350. — Арк. 3.
71. Русова С. Нова школа // Світло. — 1914. — Кн. 7—8. — С. 15.
72. ЦДІАК України. — Ф. 275. — Оп. 1. — Спр. 1889. — Арк. 40.

73. ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 294. — Спр. 2. — Арк. 131—152.
74. ЦДІАК України. — Ф. 275. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 28.
75. Отчет о деятельности Киевского общества содействия начальному образованию за 1904 г. — К., 1905. — С. 26.
76. Отчет о деятельности Киевского общества содействия начальному образованию за 1911 г. — К., 1912. — С. 20.
77. Там же.
78. ЦДАВО. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 163. — Арк. 80.
79. Институт рукопису. — Ф. 114. — № 94. — Арк. 2.
80. Русова С. Шкільні екскурсії і їх значення // Світло. — 1911. — Кн. 8. — С. 33.
81. Институт рукопису. — Ф. XXXI. — № 186—187. — Арк. 1.
82. Отчет о деятельности Киевского общества содействия начальному образованию за 1911 г. — С. 21.
83. ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 229/1908. — Спр. 86 ч. I. — Арк. 160.
84. Институт рукопису. — Ф. 139. — № 4. — Арк. 46.
85. ЦДІАК України. — Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 2040. — Арк. 19—36.
86. ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 229/1909. — Спр. 91 ч. I. — Арк. 146—148.
87. Русова С. Про дитячі цяцьки // Світло. — 1911. — Кн. 9. — С. 56—60.
88. Киевское общество народных детских садов. Отчет за 1907 г. — К., 1908. — С. 9.
89. Шкільна хроніка // Світло. — 1913. — № 6. — С. 58.
90. Отчет Киевского общества народных детских садов за 1914—1915 гг. — К., 1916. — С. 50—51.
91. Русова С. Націоналізація дошкільного виховання. — б/м. — 1912. — С. 1.
92. Там же. — С. 19.
93. Киевское Фребелевское педагогическое общество и его учреждения (Речь, произнесенная Председателем общества И.А.Сикорским в день торжественного открытия общества 26 октября 1908 г.). — К.: Тип. т-ва И.Н.Кушнерева, 1908. — С. 5—6.
94. ДАК. — Ф. 163. — Ф. 21. — Спр. 216. — Арк. 13—14.
95. ЦДАВО. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 157. — Арк. 2, 5, 5 об.
96. З життя вчительських спілок // ВУШ. — 1918. — № 7. — С. 183.
97. Хроніка. Роковини Т.Шевченка в першій українській ім. Т.Шевченка гімназії // ВУШ. — 1918. — № 7. — С. 185—187.

98. ДАКО. — Ф. 1447. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 3.
99. ДАКО. — Ф. 1447. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 6.
100. Чепіга Я. Народний учитель і національне питання // Світло. — 1912. — Кн. 1. — С. 20.
101. Личков Д. Наши педагогические общества взаимопомощи // Вырезка из журн. «Образование». б/г. — Отд. I. — № 7—8. — С. 59.
102. Інститут рукопису. — Ф. 170. — № 663.
103. З учительського життя // Світло. — 1912. — № 3. — С. 72.
104. Русова С. До сучасного становища народного учителя // Світло. — 1912. — № 6. — С. 43.
105. Федоров Георгій. Народна мова в народній школі // Киевская старина. — 1905. — Т. 91. — Кн. 1. — Октябрь. — С. 20.
106. ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 261. — Спр. 30. — Арк. 1.
107. Відгуки вчительського з'їзду // Світло. — 1914. — № 7—8. — С. 106.
108. Русова С. До сучасного становища народного учителя. — С. 43.
109. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР / Под ред. Э.Д.Днепров, С.Ф.Егорова, Ф.Г.Паначина, Б.К.Тебиева. — М.: Педагогика, 1991. — С. 34.
110. Отчет о деятельности Киевского общества грамотности за 1900 г. — К., 1901. — С. 19.
111. ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 662. — Спр. 5. — Арк. 64.
112. Устав Киевского областного педагогического общества. — К., 1916. — С. 1—12.
113. Устав Киевского областного профессионального Учительского Союза. — К., 1917. — С. 1—14; ЦДАВО. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 1-1 об; Статут Спільки учителів-українців м.Кієва. — К., 1918. — С. 1—10.
114. Отчет о деятельности Киевского общества грамотности за 1899 г. — С. 87.
115. Отчет о деятельности Киевского общества грамотности за 1900 г. — С. 93.
116. ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 655. — Спр. 35. — Арк. 47.
117. ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 229/1909. — Спр. 91 ч. 1. — Арк. 177 б.
118. ДАК. — Ф. 163. — Оп. 4. — Спр. 183; Інститут рукопису. — Ф. 174. — № 1352—1354.
119. ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 87. — Спр. 6800. — Арк. 27.

120. Інститут рукопису. — Ф. 139. — № 4. — Арк. 93.
121. Євселевський Л.І., Фарина С.Я. «Просвіта» в Наддніпрянській Україні. Історичний нарис. — К.: Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, 1993. — С. 36.
122. Літні учительські курси в Києві // Світло. — 1912, № 8. — С. 50—51.
123. З біжучого життя // Світло. — 1913. — № 8. — С. 49.
124. Учительські курси // Світло. — 1911. — № 9. — С. 82.
125. Інститут рукопису. — Ф. 170. — № 651.
126. Русова С. Ідейні підвалини школи // Світло. — 1913. — № 8. — С. 38.
127. Киевское Фребелевское педагогическое общество и его учреждения (Речь, произнесенная Председателем общества И.А.Сикорским в день торжественного открытия общества 26 октября 1908 г.). — С. 7.
128. Там же. — С. 14.
129. ДАК. — Ф. 99. — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 16—20.
130. ДАК. — Ф. 163. — Оп. 21. — Спр. 216. — Арк. 2.
131. Нова Рада. — 1918. — жовт. — № 176.
132. Отчет Киевского Общества народных детских садов за 1914—1915 гг. — С. 93.
133. Там же. — С. 27.
134. Киевское общество народных детских садов. Отчет за 1907 г. — К., 1908. — С. 21.
135. Каталог выставки «Дошкольное воспитание» Общества киевских народных детских садов». — К.: Тип. т-ва И.Н.Кушнерева, 1908. — С. 5.
136. Отчет о деятельности Общества распространения в народе низшего, среднего и высшего образования в пределах Киевской, Полтавской, Черниговской, Волинской и Подольской губ. за 1910 г. — К.: 1911. — С. 5.
137. ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 156. — Спр. 1. — Арк. 78.
138. ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 856. — Спр. 87. — Арк. 28.
139. Інститут рукопису. — Ф. 139. — № 4. — Арк. 174.
140. Там же. — Арк. 30, 36.
141. Там же. — Арк. 182.
142. ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 1—16.
143. Там же. — Арк. 3.
144. Там же. — Арк. 10.
145. Там же. — Арк. 6.
146. Там же. — Арк. 12—12 об.
147. З життя вчительських спілок // ВУШ. — 1918. — № 7. — С. 183.

РОЗДІЛ 3

ОСВІТА ДОРΟΣЛИХ — ПРОВІДНИЙ НАПРЯМ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОСВІТНИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

1. Вовк Л.П. Історія освіти дорослих в Україні: Нариси. — С. 223.
2. Отчет о деятельности Общества распространения в народе низшего, среднего и высшего образования в пределах Киевской, Полтавской, Черниговской, Волынской и Подольской губ. за 1908 г. (первый год деятельности). — К., 1909. — С. 4.
3. ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 844. — Спр. 149. — Арк. 7 об.
4. Серополко С. Внешкольное образование. Сб. статей. — М.: Издание журн. «Педагогический листок», 1912. — С. 6.
5. Русова С. Позашкільна освіта та засоби її проведення. Лекції, читані на позашкільному факультеті Київського педагогічного інституту. — С. 89—90.
6. ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 657. — Спр. 203. — Арк. 3.
7. Обзор деятельности Киевской Комиссии Народных Чтений с 1882 г. по 1897 г. — К., 1987. — С. 38.
8. Отчет о деятельности Киевского Общества содействия начальному образованию за 1902, 1903 гг. — К.: 1903—1904. — С. 24.
9. Там же. — С. 31.
10. Институт рукопису. — Ф. 208. — № 6.
11. Отчет о деятельности Киевского Попечительства о народной трезвости за 1900 г. — К., 1902. — С. 11.
12. ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 847. — Спр. 344. — Арк. 13, 22.
13. Институт рукопису. — Ф. 114. — № 98. — Арк. 75, 122, 149.
14. Отчет о деятельности Общества распространения в народе низшего, среднего и высшего образования в пределах Киевской, Полтавской, Черниговской, Волынской и Подольской губ. за 1908 г. (первый год деятельности). — С. 11.
15. Отчет о деятельности Общества распространения в народе низшего, среднего и высшего образования в пределах Киевской, Полтавской, Черниговской, Волынской и Подольской губ. за 1910 г. — С. 8.
16. Там же. — С. 9.
17. Отчет о деятельности Киевского Общества грамотности за 1899 г. — С. 19.
18. Отчет о деятельности Киевского Общества содействия начальному образованию за 1902, 1903 гг. — С. 37.
19. Отчет о деятельности Киевского Общества содействия начальному образованию за 1911 г. — К., 1912. — С. 13.
20. Отчет о деятельности воскресных школ Киевского

Общества грамотности в учебный период 1897/1898 г. — К., 1898. — С. 3.

21. Отчет о деятельности Киевского Общества грамотности в 1903 г. — К., 1904. — С. 20.

22. Отчет о деятельности Киевского Общества грамотности за 1896 г. — К., 1897. — С. 13.

23. Отчет о деятельности воскресных школ Киевского Общества грамотности в учебный период 1897/1898 г. — С. 36.

24. ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 655. — Спр. 35. — Арк. 77.

25. Дорошенко Д. Історія України з малюнками. — С. 56.

26. Отчет о деятельности воскресных школ Киевского Общества грамотности в учебный период 1897/1898 г. — С. 15, 30, 46.

27. ЦДІАК України. — Ф. 295. — Оп. I. — Спр. 1. — Арк. 83—87, 121—125.

28. Там же. — Арк. 123.

29. Громадська Думка. — 1906. — 24 січ. — № 20.

30. Інститут рукопису. — Ф. 66. — № 545.

31. Отчет о деятельности Киевского Попечительства о народной трезвости за 1900 г. — К., 1902. — С. 12.

32. Отчет о деятельности Киевского Попечительства о народной трезвости за 1902, 1903 г. — К., 1904. — С. 21.

33. Там же.

34. Отчет о деятельности Общества распространения в народе низшего, среднего и высшего образования в пределах Киевской, Полтавской, Черниговской, Волынской и Подольской губ. за 1910 г. — С. 19.

35. Громадська Думка. — 1906. — 15 лют. — № 37.

36. Сельскохозяйственные курсы при Киевском Обществе сельского хозяйства. Правила и программы. — К., 1905. — С. 1.

37. Отчет о деятельности Киевского Общества грамотности за 1897 г. — С. 77.

38. Отчет о деятельности Киевского Общества грамотности за 1896 г. — К., 1897. — С. 8.

39. Інститут рукопису. — Ф. 208. — № 6. — Арк. 10.

40. Отчет о деятельности Киевского Общества грамотности в 1903 г. — С. 75.

41. ДАКО. — Ф. 2. — Оп. 31. — Спр. 368. — Арк. 316.

42. Родников В. Очерки по вопросам народного чтения и народной литературы. — К., 1914. — С. 36.

43. ДАКО. — Ф. 10. — Оп. 98. — Спр. 10. — Арк. 22.

44. ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 655. — Спр. 35. — Арк. 67.

45. Там же. — Арк. 23.

46. Отчет о деятельности Киевского Попечительства о народной трезвости за 1902, 1903 г. — С. 15.

47. Отчет о деятельности Киевского Общества грамотности за 1897 г. — К., 1898. — С. 29.
48. Памяти Алексея Александровича Андриевского (1845—1902). — К.: Киевское Общество содействия начальному образованию, 1909. — С. 4.
49. Отчет о деятельности Киевского Общества грамотности за 1901 г. и 1902 г. — К., 1902. — С. 84.
50. Отчет Киевского Общества грамотности за 1906 г. — К., 1907. — С. 75.
51. Институт рукопису. — Ф. 208. — № 6.
52. Отчет о деятельности Общества распространения в народе низшего, среднего и высшего образования в пределах Киевской, Полтавской, Черниговской, Волынской и Подольской губ. за 1910 г. — С. 2.
53. Институт рукопису. — Ф. 66. — № 559. — Арк. 18.
54. Институт рукопису. — Ф. I. — № 35350. — Арк. 4.
55. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. — К.: Тов-во «Знання» України, 1991. — С. 29.
56. ЦДІАК України. — Ф. 275. — Оп. 1. — Спр. 1889. — Арк. 39.
57. Чикаленко Є. Розмова про мову. — 2-е вид., випр. й доп. — Пг.: Вид-во «Друкар», 1917. — С. 28.
58. Институт рукопису. — Ф. 114. — № 109.
59. Институт рукопису. — Ф. 114. — № 4.
60. Институт рукопису. — Ф. 114. — № 2. — Арк. 11.
61. Чарнолуский В. Основные вопросы организации внешкольного образования в России. — СПб.: Тип. Вольфа, 1909. — С. 16.
62. ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 229/1908. — Спр. 86 ч. 5. — Арк. 109.
63. Єфремов С. Просвітні заходи Кирило-Мефодіївського Братства // Світло. — 1913. — № 6. — С. 6.
64. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860—1870 рр. — С. 42.
65. Там же. — С. 58—59.
66. ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 227, 1904. — Спр. 5. — Арк. 197, 198, 213.
67. Институт рукопису. — Ф. 114. — № 4. — Арк. 26.
68. Институт рукопису. — Ф. 114. — № 98. — Арк. 39.
69. Звідомлення товариства «Просвіта» у Києві, засновано-го в пам'ять Т. Шевченка, за 1910 р. — С. 13.
70. Русова С. Позашкільна освіта, засоби її проведення. Лекції, читані на позашкільному факультеті Київського педагогічного інституту. — К: Вид. тов-во «Дзвін», б/р. — С. 54.
71. ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 227/1904. — Спр. 5. — Арк. 80.
72. Там же. — Арк. 39, 41, 54, 59, 62, 72, 81, 134, 140.

73. Там же. — Арк. 19.
74. ЦДІАК України. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 26—27.
75. ЦДІАК України. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 142. — Арк. 110—111.
76. Інститут рукопису. — Ф. 114. — № 87. — Арк. 21.
77. Інститут рукопису. — Ф. 170. — № 5.
78. Інститут рукопису. — Ф. 114. — № 87. — Арк. 21.
79. Інститут рукопису. — Ф. 114. — № 98. — Арк. 86.
80. Інститут рукопису. — Ф. 114. — № 87. — Арк. 67, 69, 74—75.
81. Чередниченко В. Про «Просвіти» та їх значення для на-родної культури. Український селянський університет. Перший семестр. Лекція І. — Полтава: Полтавська Спілка споживачів товариств, 1918. — С. 18.
82. Отчет о деятельности Общества распространения в наро-де низшего, среднего и высшего образования в пределах Киевской, Полтавской, Черниговской, Волынской и Подоль-ской губ. за 1910 г. — С. 23.
83. Інститут рукопису. — Ф. І. — № 35350. — Арк. 3.
84. ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 657. — Спр. 203. — Арк. 41.
85. Отчет Киевского Общества грамотности за 1906 г. — С. 75.
86. Інститут рукопису. — Ф. 114. — № 98. — Арк. 116.
87. Юбилей 25-летней литературной деятельности О.П.Косач // Киевская старина. — 1901, № 3. — Т. 72. — Кн. 1. — С. 161—162.
88. Отчет о деятельности Киевского Общества грамотности в 1903 г. — С. 66—68.
89. Інститут рукопису. — Ф. 114. — № 98.
90. Інститут рукопису. — Ф. І. — № 8755. — Арк. 35.
91. Грушевський М. Українство в Росии, его запросы и нужды // Глава из «Очерка истории украинского народа» — С. 16.
92. Інститут рукопису. — Ф. ІІ. — № 4230.
93. Інститут рукопису. — Ф. ІІ. — № 4242.
94. Отчет о деятельности Киевского Общества грамотности за 1899 г. — С. 29, 75, 82.
95. Отчет о деятельности Киевского Общества грамотности за 1900 г. — С. 83.
96. Ефремов С. Заметки на текущие темы // Киевская старина. — 1905. — Т. 88. — Кн. 2. — Февраль. — С. 188.
97. Інститут рукопису. — Ф. ІІІ. — № 40373.
98. ЦДІАК України. — Ф. 274. — Оп. І. т. І. — Спр. 888. — Арк. 177.

99. Ефремов С. Заметки на текущие темы // Киевская старина. — 1905. — Т. 88. — Кн. 2. — Февраль. — С. 168.
100. Товариство «Просвіта» у Києві. Теми для книжок. Виробила видавничка комісія Товариства. — К., 1906.
101. ЦДІАК України. — Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 2040. — Арк. 19.
102. Інститут рукопису. — Ф. 114. — № 17. — Арк. 19.
103. Інститут рукопису. — Ф. 114. — № 3. — Арк. 69.
104. Грінченко Б. Народні вчителі і українська школа // Громадська Думка. — 1906. — 30 лип. — № 175.
105. Інститут рукопису. — Ф. 114. — № 16. — Арк. 20.
106. Звідомлення товариства «Просвіта» у Києві, заснованого в пам'ять Т.Шевченка, за 1910 р. — С. 8.
107. Звідомлення товариства «Просвіта» у Києві, заснованого в пам'ять Т.Шевченка, за 1906 р. — С. 16—17.
108. Інститут рукопису. — Ф. 114. — № 449. — Арк. 17.
109. Звідомлення товариства «Просвіта» у Києві, заснованого в пам'ять Т.Шевченка, за 1910 р. — С. 50—51.
110. Там же. — С. 54—55.
111. Інститут рукопису. — Ф. 114. — № 108. — Арк. 8.
112. Інститут рукопису. — Ф. 114. — № 110.
113. Інститут рукопису. — Ф. 114. — № 136.
114. Інститут рукопису. — Ф. 114. — № 98.
115. Інститут рукопису. — Ф. 114. — № 19.
116. Інститут рукопису. — Ф. I. — № 31478.
117. Памяти Алексея Александровича Андриевского (1845—1902). — К.: Киевское общество содействия начальному образованию, 1909. — С. 4.
118. Там же. — С. 16.
119. Русова С. Пам'яті О. О. Андрієвського (1902—1912) // Світло. — 1912. — № 7. — С. 43.
120. Інститут рукопису. — Ф. 106. — № 5.
121. Інститут рукопису. — Ф. 170. — № 52.
122. ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 157. — Арк. 17—17 об.
123. Там же. — Арк. 50—50 об.
124. ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 163. — Арк. 81.
125. Сушицький В. Про вищі українські школи на Україні // ВУШ. — 1917. — № 2. — С. 108.
126. Статут Всеукраїнського Союзу позашкільної освіти. — К.: 1918.
127. Субтельний Орест. Україна: історія. — К.: Либідь, 1993. — С. 446.
128. Матеріали V з'їзду Всеукраїнського товариства «Про світа» ім. Тараса Шевченка. — К., 1997. — С. 59—72.
129. Там же. — С. 15.

Додаток А

Список просвітницьких товариств, зарєєстрованих у м.Києві у 1910 р.

1. Навчально-просвітницьке і благодійне товариство в Святошині.
2. Навчально-просвітницьке і благодійне товариство в м.Богуславі.
3. Українське наукове товариство в м.Києві.
4. Київське товариство розповсюдження французької мови.
5. ✓ Київське педагогічне товариство ім. К.Д.Ушинського.
6. Товариство поширення в народі початкової, середньої і вищої освіти у межах Київської, Полтавської, Чернігівської, Волинської і Подільської губ.
7. Товариство сприяння середній освіті в м.Києві.
8. Товариство «Польський союз».
9. Товариство есперантистів «Зелена Зірка».
10. Святошинське освітнє товариство.
11. Навчально-просвітницьке товариство у м.Городищі і околицях.
12. Чеське освітнє і просвітницьке товариство ім. Яна Амоса Коменського у Києві.
13. Товариство «Київський польський жіночий союз».
14. Товариство для заснування і підтримки медичного відділення при вищих жіночих курсах у м.Києві.
15. ✓ Київське товариство сприяння початковій освіті.
16. Товариство попечительства про бідних дітей євреїв м.Радомисля Київської губ.
17. Київське релігійно-філософське товариство.
18. Товариство «Уманський польський жіночий гурток».
19. Навчально-просвітницьке товариство в м.Смілі.
20. Українське товариство сприяння літературі, науці і мистецтву м.Києва.
21. ✓ Київське товариство поширення грамотності і просвітництва.

22. Київське Фребелівське товариство для сприяння справі виховання.

23. Товариство попечительства про бідних дітей євреїв м.Тараща.

24. Товариство попечительства про бідних дітей євреїв м.Липовця.

25. Товариство сприяння поширенню початкової і професійної освіти серед жіночого єврейського населення.

26. Бердичівське педагогічне товариство.

27. Київське православне релігійно-просвітницьке товариство.

28. Київське латишське товариство народної освіти.

29. Київське агрономічне товариство.

30. Товариство попечительства про бідних дітей євреїв м.Ржищева Київської губ. і повіту.

31. Товариство поширення у м.Києві середньої комерційної освіти.

32. Товариство попечительства про бідних дітей євреїв м.Білої Церкви Київської губ.

33. Товариство сприяння вищій комерційній освіті.

34. Товариство сприяння художній освіті.

35. Товариство попечительства про бідних дітей євреїв м.Сквири.

36. Товариство Київської єврейської громадської бібліотеки ім. І.К.Бродського.

37. Товариство любителів соціальних знань.

38. Товариство попечительства про бідних дітей євреїв м.Богуслава Київської губ.

39. Громадська бібліотека-читальня у м.Умані.

40. Київське відділення товариства розповсюдження освіти між євреями у Росії.

41. Товариство Фастівської громадської бібліотеки-читальні.

42. Товариство Ржищівської громадської бібліотеки-читальні.

(ЦДІАК України. — Ф. 275. — Оп. I. — Спр. 2193. — Арк. 3).

Список

найвідоміших просвітницьких товариств,
що діяли в Україні
в другій половині XIX — на початку XX ст.

1. Волинське товариство грамотності.
2. Житомирська комісія з влаштування народних читань.
3. Сімейно-педагогічний гурток у м. Катеринославі.
4. Товариство попечительства про жіночу освіту у м. Катеринославі.
5. Товариство поширення народної освіти в Катеринославській губ.
6. Подільське українське товариство «Просвіта».
7. Полтавська комісія народних читань.
8. Полтавське товариство сприяння народній освіті.
9. Кременчуцьке відділення Полтавської комісії народних читань.
10. Керченський педагогічний гурток.
11. Комітет народних читань у Сімферополі.
12. Київське товариство дослідників природи.
13. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства.
14. Київське фізико-математичне товариство.
15. Київське товариство любителів соціальних знань.
16. Київське археологічне товариство.
17. Київське відділення Російського технічного товариства.
18. Київське агрономічне товариство.
19. Київське гімнастичне товариство «Сокіл».
20. Чеське навчальне просвітницьке товариство ім. Яна Амоса Коменського у Києві.
21. Київський польський жіночий союз.
22. Польське товариство просвіти «Osuiata».
23. Київське відділення товариства поширення освіти між євреями.
24. Київське слов'янське благодійне товариство.
25. Українське наукове товариство.
26. Київське педагогічне товариство взаємної допомоги.
27. Фребелівське педагогічне товариство.

28. Київське товариство народних дитячих садків.
29. Всеукраїнська спілка вчителів і діячів народної освіти.
30. Київське товариство класичної педагогіки та філології.
31. Київське товариство грамотності.
32. Київське товариство поширення в народі початкової, середньої та вищої освіти в межах Київської, Полтавської, Волинської і Подільської губерній.
33. Київське товариство сприяння початковій освіті (Київська комісія народних читань).
34. Київське товариство самоосвіти.
35. Київське товариство релігійно-моральної освіти у дусі православної церкви.
36. Київське відділення товариства сприяння жіночій сільськогосподарській освіті.
37. Товариство для розповсюдження комерційної освіти.
38. Комісія народних медичних читань при Товаристві київських лікарів.
39. Київське товариство тверезості.
40. Літературно-артистичне товариство.
41. Товариство «Просвіта» в Києві.
42. Київський Український клуб.
43. Клуб «Родина».
44. Українське товариство сприяння науці, літературі, мистецтву.
45. Учительсько-просвітницьке і благодійне товариство в м.Богуславі Київської губ.
46. Учительсько-просвітницьке і благодійне товариство у Святошині.
47. Сімферопольське товариство поширення комерційної освіти.
48. Севастопольське товариство народної бібліотеки.
49. Ялтинське бібліотечне товариство.
50. Харківське товариство поширення в народі грамотності.
51. Товариство сприяння народним розвагам і початковій освіті у м.Харкові.
52. Педагогічний відділ історико-філологічного товариства при Харківському університеті.
53. Харківське відділення товариства сприяння жіночій сільськогосподарській освіті.

54. Сумська комісія народних читань.
55. Одеське відділення товариства для розповсюдження освіти між євреями в Росії.
56. Миколаївське товариство допомоги особам, що прагнуть вчитися.
57. Комісія народних читань у м.Миколаєві.
58. Українське товариство «Просвіта» в Одесі.
59. Українське товариство «Просвіта» в Херсоні.
60. Херсонське відділення товариства сприяння жіночій сільськогосподарській освіті.
61. Чернігівське українське товариство «Просвіта».
62. Конотопська комісія народних читань.
63. Товариство народних читань у Ніжині.
64. Товариство шкільної освіти.
65. Всеукраїнська учительська спілка.
66. Товариство «Копійка на рідну школу».
67. Всеукраїнський союз позашкільної селянської освіти.
68. Всеукраїнський союз селянської і козацької освіти.
69. Українське товариство дошкільного виховання дітей «Дитяча хата».
70. Відроджене товариство «Просвіта» (1917—1920).

УСТАВ

Общества «Киевское общество самообразования»
(витяг)

«§ 1. Общество основывается в целях достижения его членами всестороннего образования и духовного саморазвития и в целях содействия наиболее научной постановке умственного, нравственного, физического и эстетического воспитания и образования.

§ 2. Для осуществления указанных целей Общество занимается: а) теоретической разработкой вопросов образования и воспитания и способов проведения их в жизнь и ознакомление с разработанными мероприятиями по вопросам педагогики, профессиональных знаний и научных выводов по всем отраслям знаний; б) содействует широкому распространению знаний устройством публичных курсов, бесед, объяснительных чтений, образовательных экскурсий и развлечений, библиотек, читален, музыкально-художественных курсов и спортивных упражнений; в) организует детские сады, площадки для детей и другие виды воспитательных учреждений; г) издает отдельные труды и периодические журналы, посвященные разработке основных задач Общества; д) назначает конкурсы для соискания премий за труды по теоретическим и практическим вопросам воспитания и образования.

§ 4. Районом деятельности Общества является Киевская, Полтавская и Волынская губернии».

(ЦДІАК України. — Ф. 274. — Оп. 236. — Арк. 6).

СТАТУТ

Українського товариства дошкільного виховання дітей
під назвою «ДИТЯЧА ХАТА»
(витяг)

Завдання Товариства

1

«Товариство ставить собі мету: дошкільне виховання дітей в українському національному напрямку, а також сприяє фізичному, розумовому, і моральному вихованню їх, як в родині, так і поза родиною.

Район діяльності т-ва — Українська держава.

2

Для досягнення цієї мети товариство: а) пристосовує помешкання для заняття різними фізичними вправами, площадки, сади і ін., б) відкриває школи, дитячі садки, недільні і вечірні школи, колонії, санаторії і клуби для дітей, денні охоронки для дітей, ремісничі школи, книгозбірні, читальні, склади книжок, підручників та ігр і кінематографи для дітей, в) улаштовує для дітей публічні читання, лекції, подорожі і екскурсії та інші корисні розваги, г) видає відповідні метам книги, журнали і газети, д) скликає з'їзди осіб і представників установ зацікавлених метами т-ва».

Склад Товариства

«Товариство складається з необмеженої кількості членів, прийнятих Радою товариства на підставі словесної, або листовної заяви про бажання вступити в члени товариства. Постанови ради можуть бути оскаржені в загальному зібранні.

Членами товариства можуть бути громадяни обох полів, повнолітні. Української національності, або ж другої національності, що співчують завданням і метам товариства.

Члени-заснователі товариства: В. Греков, М. Куценко, Г. Ляшенко, Н. Борисович, О. Стоянова, М. Коровай, М. Балаш».

(Статут Українського товариства дошкільного виховання дітей, під назвою «Дитяча Хата». — К., 1918).

Резолюція ЦБ Всеукраїнської Учительської Спілки про державну мову.

«Тутешнє російське суспільство спільно з тим, яке цілими пачками понаїзджало з Великої Росії на Україну, не визнаючи Української Держави як такої, і мріючи про «єдину неділиму» Росію, робить всі заходи для того, щоб давня мрія українського народу була цілком знищена. Такі спроби проти знищення Української Держави настирливо робились з самого початку проголошення представниками українського народу суверенності цієї держави. Але всі ці спроби більшою мірою поки що не удавалися. Російським цим роялістам ніяк не удавалось прокласти той шлях, який би вів до здійснення їх потайних думок, бо незалежність України прямо-таки сліпить очі. Незважаючи на це, російські політики, ділки, спекулянти і багато інших від своїх думок не відмовляються, а нахабно всякими способами пробують на різноманітних теренах, аби тільки досягти своєї мети щодо переведення України під «високу руку» російського централізму. Зроблена ще одна, але не остання спроба протоптати стежку до Москви — через знищення української мови і удержавлення мови російської. Політика цілком ясна: коли вважається державною мовою мова українського народу, цілком відверто, до цинізму, вживаються дві мови навіть в найвищих офіціальних інституціях; коли ж буде державною мовою і російська мова, то тоді буде не дві мови, як це є зараз, а тільки одна і, безперечно, російська. Русифікатори добре знають, що по всіх офіціальних установах українська мова буде відкинута, і заведена, як друга державна, російська; протоколи і вся переписка по міністерствах та інших інституціях будуть вестись виключно на мові російській: раз так — і співробітників всіх міністерств, і офіціальних інституцій цілком відверто будуть набирати виключно із колишніх «фахівців» старого російського режиму. Навіть закони, ця основа Української Держави, і вони теж, безперечно, будуть писатись і друкуватись на російській мові. Ось яка перспектива передбачається тим, які так «дбають про добробут Української Дер-

жави, про українську мову. Тоді залишається в нашій національній державності лише одна назва — «Українська Держава», а фізіономія, внутрішній зміст і політика це все буде російське. Такий світлий шлях «будування» на Україні стелиться всім тим, які, довівши до більшовицького руйнування Великоросію, мріють також допомогти і нам. Український народ в Українській державі повною мірою знову відчує ту насильницьку русифікацію, яка гнітила його і нищила духовну культуру цілі століття. Теж саме може статись і зі школою: національна освіта, справжня колицка нашої рідної культури, яку ще ми цілком не відвоювали від злочинців русифікаторів, безперечно, знов перейде в їхні руки, тоді на обрії життя українського народу знов насунуться чорні хмари смерті всіх його духовних цінностей, які лиш починали обновлювати свої парости після довгого сну. Такі будуть наслідки удержавлення мови.

Через це саме Центральне Бюро Всеукраїнської учительської Спілки, передбачаючи цю страшенну погрозу всьому тому, що є найціннішого і найдорожчого для українського народу, протестує всіма своїми силами, всім своїм еством проти того, щоб російська мова була мовою державною і вважає, що було б необхідно, щоб уряд Української Держави підтвердив законом, що державною мовою є і може бути виключно мова українського народу».

Голова С.Русова.

(Нова Рада. — 1918, № 183).

**Короткі відомості про просвітницькі товариства,
що діяли в Києві в другій половині XIX —
на початку XX століття**

**Київське педагогічне товариство взаємної допомоги
✓ (1897—1905)**

Структура товариства: відділ шкільного виховання; відділ сімейного виховання; комісія з організації дитячих та юнацьких читань; комісія матеріальної допомоги вчителям. Мета та напрями діяльності: надавати матеріальну допомогу вчителям та їх сім'ям, сприяти розумовому та моральному єднанню педагогів Київського навчального округу. Основні результати діяльності: проводилися читання рефератів з різних проблем педагогіки для вчителів, загальноосвітні лекції для учнівської молоді, сімейні вечори для педагогів; надавалася матеріальна допомога вчителям, пенсіонерам. Діячі: П.Голубовський, Б.Грінченко, В.Дурдуківський, В.Карачевський-Вовк, Я.Кульжинський, К.Лебединцев, Т.Локоть, Т.Лубенець, В.Лучицький, В.Науменко, Є.Нолен (голова), В.Пото та ін. У 1900 р. — 416 чл., 1905 — 325.

**Київське товариство грамотності
✕ (1882—1908)**

Структура товариства: шкільно-лекційна, редакційна, бібліотечна, фінансова комісії. Мета та напрями діяльності: поширення грамотності серед населення Київської, Подільської, Волинської губ. Основні результати діяльності: відкрито недільні школи (всього 20, з них 6 у м.Києві), Народний дім, Довідкове бюро для вчителів, курси ручної праці та церковного співу для народних вчителів, пересувний музей навчальних посібників, український театр, безплатні бібліотеки (шкільні, сільські, міські), книжкові склади, книгарні; прочитано цикл лекцій, народних читань з різних наук; видано книги українською та російською мовами. Товариство зверталось до МВС про необхідність змін в українському друці. Діячі: М.Василенко, Б.Грінченко, С.Гудим-Левкович (голова до 1897 р.), П.Житецький, М.Лисенко, Т.Лубенець, В.Науменко

голова з 1897 р.), С.Русова, Олена Пчілка та ін.
1896 р. — 127 чл., 1907 р. — 365.

Київське товариство народних дитячих садків (1907—1917)

Структура товариства: педагогічна комісія. Мета та напрями діяльності: відкривати народні дитячі садки; поширювати у суспільстві ідею про необхідність існування народних дитячих садків, правильних поглядів на фізичне, розумове, моральне виховання дітей дошкільного віку; надавати моральну та матеріальну підтримку колишнім вихованцям дитячих садків, безпритульним дітям. Основні результати діяльності: відкрили чотири дитячі садки, школу нянь-фребелічок, магазин «Дошкільне виховання», два притулки та осередок для дітей, видавали журнал «Дошкольное воспитание». Діячі: М.Зінченко, Н.Лубенець (голова), Т.Лубенець та ін. 1908 р. — 155 чл., 1916 — 260.

Київське товариство сприяння початковій освіті (1882—1918) ✓ (до 1901 р. — Комісія народних читань)

Структура товариства: комісії — народних читань (історико-літературна, природничо-історична секції); з влаштування розваг для дорослих; з влаштування читань та розваг для дітей; бібліотечна; навчальних посібників; видавнича; господарча. Мета діяльності: сприяти початковій освіті у м.Києві та Київській губ. Основні результати діяльності: організовано народні читання й лекції з різноманітних наук для дорослих та дітей, літературно-музичні вечори, концерти з читанням вступного реферата, постачання навчальних посібників у навчальні заклади Київської губ. та за її межами; відкрито Народну аудиторію; видано 20 найменувань брошур для лекцій. Товариство зверталось до МВС про необхідність проводити просвітницькі заходи українською мовою. Діячі: О.Андрієвський, В.Антонович, П.Алексеев (голова), М.Василенко, В.Іконников, О.Левицький, А.Лобода, Т.Лубенець, В.Науменко, К.Сапежко, В.Щербина та ін. 1902 р. — 155 членів, 1905 — 290.

Літературно-артистичне товариство (1895—1905)

Структура товариства: літературна, театральна комісія. Мета та напрями діяльності: сприяти розвитку української культури, організовувати літературно-музичні вечори, концерти тощо. Основні результати діяльності: проводили літературно-музичні вечори, народні концерти, літературні бесіди, вистави, читання з історії музики. Члени товариства зверталися до Комітету Міністрів з проханням ввести в курс українських шкіл рідну мову; до міністра внутрішніх справ з проханням дарувати свободу українській літературі. Діячі: І.Айвазовський, М.Антокольський, В.Антонович, В.Васнецов, П.Житецький, В.Короленко, О.Косач, М.Лисенко, Д.Рузький (голова) та ін.

Товариство «Просвіта» у Києві ім. Т.Г.Шевченка (1906—1910)

6 довідки
в ч. 26
40-43 червень

Структура товариства: бібліотечна, шкільно-лекційна, видавнича, артистична комісія. Мета та напрями діяльності: сприяти розвитку української культури, поширювати освіту серед українського народу рідною мовою. Основні результати діяльності: влаштували 81 лекцію, 20 читань для дорослих, 10 читань для дітей, 30 літературно-музичних вечорів; видали 36 книжок українською мовою. Члени організації зверталися до Ради Київського університету ім. Св. Володимира з проханням організувати кафедри з українською мовою викладання, до Державної думи про впровадження у школи викладання предметів українською мовою. Діячі: В.Антонович, В.Винниченко, О.Волошинов, Б.Грінченко (голова до травня 1909 р.), Д.Дорошенко, В.Дурдуківський, С.Єфремов, А.Кримський, М.Лисенко, В.Науменко, І.Огієнко, Олена Пчілка, О.Русов, С.Русова, Леся Українка, М.Синицький, Л.Старицька-Черняхівська, В.Степанківський, І.Стешенко, С.Тимошенко (голова — травень—грудень 1909 р.), Л.Яновська (голова з грудня 1909 р.) та ін. 1906 — 277 членів, 1909 — 625.

**Товариство поширення в народі початкової,
середньої і вищої освіти в межах Київської,
Полтавської, Чернігівської, Волинської і Подільської губ.
(1908—1911)**

Структура товариства: лекційна, екскурсійна, видавнича, медична, з влаштування вечірніх співбесід, з початкової та середньої освіти, музична, юридична, фінансова комісії. Мета та напрями діяльності: сприяти поширенню початкової, середньої і вищої освіти в Київській, Полтавській, Чернігівській, Волинській і Подільській губерніях. Основні результати діяльності: розроблено і прочитано три серії лекцій з природничих наук, історії літератури, історії; видавалися конспекти лекцій; функціонували вечірні співбесіди — форма поглиблення знань з одного або кількох предметів (граматики, математики, літератури, історії, географії, механіки, хімії тощо); проводилися концерти з вступним рефератом, екскурсії. Діячі: Н.Лубенець, В.Перетц, Д.Рузький, С.Русова, О.Селіханович, Л.Слудський, І.Штещенко С.Тимошенко (голова), В.Флеров та ін.

**Український клуб
(квітень 1908 — жовтень 1912)**

Мета товариства: організувати приємне і розумне проведення вільного часу киян. Після закриття «Просвіти» Український клуб слугував притулком національної ідеї і сприяв її поширенню серед населення м.Києва, зокрема шкільної молоді. Товариство влаштовувало лекції, бесіди, літературно-музичні вечори, концерти, екскурсії. Діячі: О.Волошинов, О.Косач, М.Лисенко (голова), М.Синицький, М.Старицька, Л.Черняхівська, Л.Яновська та ін.

**Українське товариство «Просвіта»
(1917—1920)**

Структура товариства: агітаційна, лекційна, видавнича, бібліотечна, театральна, організаційна, фінансова. Мета і напрями діяльності: просвіта українського народу, розвиток української національної культури, допомога українському народу отримати освіту; відкрити книгарні, читальні; влаштовувати читання, лекції, бесіди, екскурсії, національні свята; видавати

книжки, газети; відкривати школи для дорослих та дітей, дитячі захистки, гуртки; засновувати стипендії, фонди для допомоги кращим учням. Основні результати діяльності: відкрили українські гімназії, курси українознавства, бібліотеку-читальню, технічні курси для робітників з викладанням української мови, влаштували театральні вистави. Діячі: О.Лотоцький (голова), В.Науменко, С.Русова, Л.Яновська та ін. 1917 р. — 400 членів.

Українське товариство шкільної освіти (1917—1920)

Структура товариства: організаційний, педагогічний, фінансовий відділи. Мета та напрями діяльності: поширювати серед українського народу освіту українською мовою через початкові, середні і вищі школи; засновувати філії товариства у провінції, надавати поради школам у їх праці, допомагати українським школам матеріально. Основні результати діяльності: розроблено план єдиної трудової школи; відкрито 16 українських шкіл, видано підручники українською мовою. Діячі: С.Єфремов, А.Лещенко, І.Стещенко (голова), Ф.Сушицький, Я.Чепіга та ін.

Фребелівське педагогічне товариство

пс-1908 (1907—1917) с. 104

Структура товариства: педагогічна комісія. Мета та напрями діяльності: сприяти розвитку і удосконаленню справи виховання в Київському навчальному окрузі; проводити в сім'ю і школу нові педагогічні ідеї, нові виховні технології; створювати навчальні заклади для підготовки педагогічних кадрів та проведення експериментів з дошкільного виховання. Основні результати діяльності: організовано науково-педагогічний комплекс при Фребелівському педагогічному інституті з дитячим садком, притулком, початковою школою, початковим училищем, психолого-педагогічною амбулаторією, педагогічним музеєм; влаштовувалися педагогічні виставки, педагогічні курси для вчителів, лекції та читання для учнів. Діячі: Н.Лубенець, Т.Лубенець, О.Музиченко, І.Сікорський, М.Старицька, І.Стещенко (голова до 1911 р.), В.Флеров (голова з 1911 р.) та ін. С.Русова викладала у Фребелівському інституті. 1911 р. — 111 членів.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

- Айвазовський І. 147
Алексеев П. 40
Алепський П. 52
Алчевська Х. 152
Ананьїн С. 105
Андрієвський О. 40, 116,
131, 132, 150, 156
Андріяшев О. 37
Аносов М. 116
Антокольський М. 147
Антонович В. 9, 10, 12, 19,
24, 33, 34, 116, 138, 139,
142, 143, 147, 151
Антоновський Г. 132
Арташевський П. 40, 116
Артоблевський В. 102
Астряб О. 74
Афанасьєв Г. 102, 109, 119

Б

- Багалій Д. 33
Базилевич О. 64
Барвінський О. 150
Бик І. 120
Білецький Л. 23
Біляшівський М. 23, 84, 152
Борисович Н. 179
Борщов І. 32
Бродський Лазар 132

В

- Вагнер Ю. 119
Валуєв П. 6
Вальц Я. 32
Василенко М. 14, 39, 41, 77,
116, 119, 139, 156
Васнецов В. 147
Вересай О. 138
Винниченко В. 41, 54, 148
Високович В. 35
Вишневецький М. 123
Вовк Л. 115

- Волков Ф. 139
Володкевич Н. 78
Волошинов О. 21, 55, 147
Вотчал Є. 40, 116
Владимирський-Буданов М.
33

Г

- Галаган М. 11
Глібов Л. 143, 148
Гоголь М. 82, 101, 118, 119,
139
Голубовський П. 33, 40, 45,
63, 64, 83, 116
Гончар М. 71, 72
Гребінка Є. 86, 148
Греков В. 179
Грінченко Б. 6, 9, 13, 17, 24,
39, 41, 47, 54, 60, 64, 77,
86, 92—94, 102, 109, 137,
142, 143, 146—151, 156
Грінченко М. (див. також:
Загірня М.) 54, 59, 145,
148
Грушевський М. 6, 8, 17, 22,
26, 33, 34, 41, 92, 145, 151
Грушевський О. 23, 72—74

Д

- Данилевич В. 33
Дашкевич М. 39
Детенгоф О. 110
Добрянський Т. 137
Довнар-Запольський М. 102
Доманицький В. 19, 60, 148
Донцов Д. 135
Дорошенко В. 19, 41
Дорошенко Д. 6, 7, 41, 54,
142—144, 147—151
Драгоманов М. 6, 8—12, 34,
40, 139, 148, 150
Дурдуківський В. 19, 41, 45,
47, 54, 69, 74, 92, 137,
147, 156

Є

- Єгоров С. 115
Єрмаков В. 55, 63
Єфремов С. 14, 41, 47, 54,
60, 65, 73, 77, 92, 137,
147, 148, 151, 156

Ж

- Жекуліна А. 69
Житецький П. 10, 13, 39,
41, 54, 59, 77, 138, 139,
147, 151, 156

З

- Зайцев І. 38
Загірня М. 148, 150
Залозний П. 73
Зібер М. 12
Зінківський В. 102

І

- Іваницький Б. 149
Іжевський В. 40, 116, 119
Іконников В. 40, 116

К

- Капельгородський П. 149
Карачевський-Вовк В. 140
Карпенко-Карий І. (Тоби-
левич) 145
Катерина II 5
Квітка К. 12
Квітка-Основ'яненко Г. 139,
146, 148
Кирпичов В. 40
Климович П. 150
Ковалевський О. 32
Коваленко Г. 73
Ковальський М. 40
Кониський О. 19, 64, 143
Коновалов М. 116, 131
Конопницька М. 130
Короленко В. 147
Королів В. 41, 148
Корчак-Чепурківський О. 41
Корф М. 124
Косач Л. 54, 59, 137, 147,
151

Косач О. 12, 21, 42, 54, 59,
144, 145, 147, 151

- Костицький 115
Костомаров М. 9
Котляревський І. 139, 142,
143, 151
Котляревський О. 34, 39
Коцюбинський М. 86
Кошиць О. 41
Красовський І. 116
Кримський А. 41, 63, 72, 142
Крип'якевич І. 7, 19
Кропивницька М. 144
Крупський М. 47
Кудрявцев П. 55
Кулаковський Ю. 98
Куліш П. 86, 142, 143, 148,
150
Кульжинський Я. 55
Кульчицький О. 16
Курило О. 73

Л

- Лавров П. 40
Лампеко Я. 79
Лебединцев К. 55, 109, 139
Левицький І. 21, 86, 150
Левицький М. 41, 42, 54, 86,
147, 148
Левицький О. 33, 42, 54, 72,
116, 119, 139, 146
Левченко М. 139
Лермонтов М. 118
Леся Українка 13, 39, 41,
77, 142, 143, 156
Лисенко М. 14, 21, 34, 39,
42, 54, 59, 77, 138, 141—
145, 147, 156
Ліницький П. 55
Лічков Д. 64
Лобода А. 41, 102, 116, 139
Локоть Т. 140
Лорченко Н. 109
Лотоцький О. 12, 24, 26, 41, 54
Лубенець Н. 45, 105
Лубенець Т. 13, 37, 39, 45,
77, 87, 93, 96, 102, 116,
124, 125, 156

Лук'янов Ф. 55
Лучицький В. 45
Лучицький І. 33, 40, 116

М

Максимович М. 8, 9, 138
Марко Вовчок 63, 130, 146,
147
Матушевський Ф. 19, 41,
141, 143
Михальчук К. 21
Мірза-Авекянц Н. 74, 152
Монтессорі М. 87
Музиченко О. 23, 45, 74,
102, 105, 109
Мукалов М. 124

Н

Навашин С. 40, 115, 116, 119
Науменко В. 12, 21, 24, 26,
34, 39, 41, 45, 53—55, 57—
60, 62, 74, 77, 78, 116,
119, 128, 132, 139, 146,
147, 151, 156
Неклюдов В. 79
Нечаєв А. 119
Нечуй-Левицький І. 58, 92, 147
Новицький І. 33
Нолен Є. 45, 55

О

Оберучев К. 51
Огієнко І. 41, 54, 73, 74, 153
Олександровський Г. 102, 115
Олена Пчілка 13, 58, 77,
144, 145, 156
Осадчий Т. 119, 140, 146
Охріменко З. 73

П

Павленков Ф. 129
Павловський М. 147
Павлуцький Г. 41
Палій 140
Панасенко С. 74
Пархоменко Т. 142
Пахаревський Л. 147
Петлюра С. 26, 41

Перетц В. 14, 40—42, 54,
115, 116, 141, 142, 156
Петро І 5
Пирогов М. 9, 10, 93, 109
Подолінський С. 12
Пожар М. 25
Полонська-Василенко Н. 37
Попов М. 38
Пото В. 45, 101
Преверенда П. 25
Прозоров Г. 77
Прокопович В. 41, 51, 74,
84, 96
Пушкін О. 118, 129

Р

Руданський С. 143
Родников В. 74
Рузький Д. 127, 147
Русов О. 8, 12, 13, 24, 33,
92, 138, 151, 156
Русова С. 10, 11, 13, 17, 18,
22, 23, 26, 33, 39—41, 50,
51, 53, 54, 65, 66, 73, 74,
76, 80, 84, 90, 91, 93, 95,
96, 102, 103, 105, 112,
116, 121, 131, 141, 144,
150—152, 156, 181

С

Савченко Д. 78
Сапежко К. 40, 116, 131
Синицький М. 21, 41, 147
Сікорська Олена 109
Сікорська Ольга 109
Сікорський І. 45, 90, 91,
104, 105, 109
Сікорський П. 54
Сірій Ю. 73
Сірополко С. 23, 74, 116, 152
Сковорода Г. 9
Слуцький Л. 115, 127
Слепушкін І. 131
Старицька М. 21, 23, 45,
141, 144, 151
Старицький М. 81, 142, 144
Старицька-Черняхівська Л.
14, 23, 41, 140, 142, 144, 151

Сташкевич В. 41
Стебницький П. 41, 151
Степанківський В. 41
Степович О. 55
Стещенко І. 14, 23, 26, 27,
38, 41, 42, 45, 54, 58, 77,
81, 92, 102, 109, 113, 141,
143—145, 151, 156
Стещенко О. 73, 74, 77, 151
Стороженко О. 39, 116
Сушицький Ф. 41, 153

Т

Тальберг В. 16
Тарнавський В. 149
Терещенко М. 85
Тимошенко С. 41, 127
Тимченко Є. 147, 148
Тихвинський М. 116
Толстой Л. 109, 121
Туткевич Д. 78
Тутковський П. 41, 72, 131

У

Ушинський О. 34
Ушинський К. 9, 34, 93,
101, 109, 124

Ф

Федоров Г. 95
Флеров В. 45, 109
Флоринський Т. 39
Франко І. 142, 143, 149, 150

Х

Хмельницький Б. 118, 131,
139, 140, 145, 149
Холл С. 87
Холодний П. 23, 69, 92

Хржонцевський Н. 40, 117,
120
Хуторний Т. 64

Ч

Чарнолуський В. 137
Чепіга Я. 73, 74, 93, 151
Черкасенко С. 22, 47, 64, 73,
74, 86, 92, 143, 156
Черняхівська М. 21, 92,
142—144, 151
Черняхівський О. 72
Чеховський В. 147, 148
Чикаленко Є. 39, 41, 136,
146, 152
Чубинський П. 11, 33, 138

Ш

Шарко В. 73
Шевченко Т. 8, 9, 11, 20, 50,
64, 92, 101, 114, 121, 129,
131, 133, 136, 141—144,
148, 150, 153, 154
Шерстюк Г. 22, 24, 64, 73
Шульгін Я. 140

Щ

Щербина В. 40, 116, 131, 139
Щербина О. 54

Ю

Юзефович М. 6

Я

Яковлев А. 147
Яницький О. 109, 119
Яновська Л. 21, 24, 41
Яроцький А. 79
Яснопольський Н. 138

З М І С Т

Від автора	4
----------------------	---

РОЗДІЛ 1.

КИЇВСЬКІ ПРОСВІТНИЦЬКІ ТОВАРИСТВА ЯК КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ТА ВИХОВНІ ОСЕРЕДКИ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

1.1. Історичні витоки та еволюція діяльності просвітницьких об'єднань	5
1.2. Типи громадських організацій та їх освітньо-виховне спрямування	31

РОЗДІЛ 2.

ПРОБЛЕМИ ШКІЛЬНИЦТВА В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОСВІТНИЦЬКИХ ТОВАРИСТВ

2.1. Боротьба за українську національну школу як основу демократичної системи освіти	50
2.2. Організація та напрями позашкільного виховання дітей	76
2.3. Питання суспільного стану і професійної майстерності народного вчителя	93

РОЗДІЛ 3.

ОСВІТА ДОРΟΣЛИХ — ПРОВІДНИЙ НАПРЯМ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОСВІТНИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

3.1. Зміст та основні форми позашкільної освіти	115
3.2. Засоби виховання національної самосвідомості дорослих	134
Висновки	155
Примітки	158
Додатки	173
Іменний покажчик	187

**БЕРЕЗІВСЬКА ЛАРИСА ДМИТРІВНА
ОСВІТНЬО-ВИХОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ
КИЇВСЬКИХ ПРОСВІТНИЦЬКИХ ТОВАРИСТВ
(друга половина ХІХ — початок ХХ ст.)**

Київ, видавництво «Молодь»

Редактор *В. А. Сучек*

Художній редактор *В. В. Машков*

Коректор *Р. О. Кондрацька*

Підписано до друку 4.06.99. Формат 84 × 108¹/₃₂. Друк офс.

Папір офс. Гарнітура шкільна. Умовн. друк. арк. 12,6.

Обл.-вид. арк. 14,0. Зам. № 9-178.

Ордена «Знак Пошани» видавництво «Молодь»

254119, Київ, вул. Дегтярівська, 38-44.

Надруковано в ВАТ «Книжкова друкарня наукової книги»

Київ, вул. Багговутівська, 17-21.

Лариса Березівська народилася 21 вересня 1965 року в місті Переяслав-Хмельницькому Київської області. У 1987 році закінчила історичний факультет Київського державного університету ім.Т.Г.Шевченка. Після закінчення університету викладала історію в середній школі. У 1995 році вступила до аспірантури Інституту педагогіки АПН України. В 1998 році захистила кандидатську дисертацію. Кандидат педагогічних наук, науковий співробітник лабораторії теорії та історії педагогіки Інституту педагогіки АПН України. Автор багатьох статей з історії педагогіки України.

